

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

ISSN 1999-5911 (Print)

№ 2 (82) 2023 ж.

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ӨТКЕН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ ЖАҒДАЙДАҒЫ ДІН – РЕЛИГИЯ В СОЦИКУЛЬТУРНЫХ КОНТЕКСТАХ СОВРЕМЕННОСТИ

- Kaldybay K., Abdrassilov T., Nurmatov Zh.*
The Role of Jadids Inawakening the National Conciousness
Among the Central Asian People.....3
- Temirbayev T., Temirbayeva A.*
Digital Landscape of Contemporary Sufi Groups in Kazakhstan.....17
- Алшанов Р.А.*
Зороастризм: раскол, отход от тенгрианства Турана.....28
- Шайдулина Д.Р.*
Цифровые приложения в контексте дигитализации религии....39
- Байтенова Н., Кызылжық А., Хаван А.*
Әбу Насыр әл-Фарабидің «Мин әл-әсиләтиәл-ламиәтиуә-
ләжуибати әл-жамиәти» трактатындағы пайғамбарлар
мен елшілер туралы.....50

МӘДЕНИЕТ. ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС – КУЛЬТУРА. ЦЕННОСТИ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

- Sabitkyzy A., Sapashev O.*
The Formation of a Tolerant Personality is the
Main Task Of Education.....63
- Sariyeva A., Jumasseitova A., Zholdubayeva A.*
The Role of Distance Education in the Modern Cultural and
Information Space.....75
- Бурибеков О.С., Нурмуратов С.Е.,
Болысбаев Д., Карибаев О.*
Қазіргі ақпараттық кеңістіктегі мультимедиа
құбылысын мәдени-әлеуметтік тұрғыдан
талдаудың ерекшеліктері.....87

ҚР ҒЖБМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылмдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы куәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР ҒБМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің философия және саяси ғылымдары бойынша негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын ғылыми басылмдар тізіміне енгізілген. (Комитет бұйрығы 05.07.2013 ж. №1033; Комитет бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dintanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
www.alfarabijournal.org

АЛЬ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 2 (82) 2023 г.

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ – КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

- Barlybayeva G.G., Nussipova G.I., Keldinova A.B.*
The Phenomenon of Justice in Kazakh Philosophical Thought.....98
- Таурова Б.Л., Мұсабекова Г.Қ., Бекенова Ж.Н.*
Ұлттық идеология және қазақ дүниетанымы.....109

ҚАЗАҚСТАН: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ САЯСИ ШЫНДЫҚ – КАЗАХСТАН: ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕАЛИИ СОВРЕМЕННОСТИ

- Riccardo Pelizzo*
Static and Dynamic Properties of the Kazakhstan
Party System.....122

ТҰЛҒА. АДАМ ӨМІРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ РУХАНИЛЫҚ – ЛИЧНОСТЬ. ДУХОВНОСТЬ И ЦЕННОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

- Сағиқызы А., Қоңырбаева К.М., Оралбек Қ.*
Толық адам мәселесі.....134

РЕЦЕНЗИЯЛАР – РЕЦЕНЗИИ

- Қурганская В.Д., Дунаев В.Ю., Абрахматова Г.А.*
О философско-мировоззренческой подготовке
медиа-журналистов. Рецензия на учебные пособия:
Санжар Н., Рушанова Н. Введение в теорию киномеда:
учебное пособие для вузов; Санжар Н., Рушанова Н.
Редактор киномеда: учебное пособие для вузов.....146

МЕРЕЙТОЙЛАР – ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

- Галие Курмангалиевой - 70 лет!.....158
- Біздің авторлар – Наши авторы**.....159
Our authors.....162
Content.....164

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МНВО РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МНВО РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.
№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
www.alfarabijournal.org

THE ROLE OF JADIDS IN AWAKENING THE NATIONAL CONSCIOUSNESS AMONG THE CENTRAL ASIAN PEOPLE

¹Kaldybay Kainar, ²Abdrasilov Turganbay, ³Nurmatov Zhakhangir

^{1,3}Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Turkestan, Kazakhstan)

²International University of Tourism and Hospitality (Turkestan, Kazakhstan)

¹kaldibaykaynar@list.ru, ²turganbay33@mail.ru,

³zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

¹Қалдыбай Қайнар Қалдыбайұлы, ²Абдрасилов Тұрғанбай
Қурманбаевич, ³Нурматов Жахангир Ешбайевич

^{1,3}Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи
Ахмеда Ясави (Туркестан, Казахстан)

²Международный университет туризма и гостеприимства
(Туркестан, Казахстан)

¹kaldibaykaynar@list.ru, ²turganbay33@mail.ru,

³zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz

Abstract. The paper examines the national press activities of Jadids that marked a turning point in the enlightenment process. Then, the role of printing culture and press in raising awareness and national consciousness among the Central Asian people is analysed. Following this, the political movement of Jadidism is examined, and concludes by arguing that Jadidism was formed not only as a cultural and political movement, but also as a religious-cultural and anti-colonial movement resisting against the Soviet regime. Furthermore, this research argues that if the Jadids had not awoken the mass people by enlightenment, reform and national press, independence or national identity would not have been attained. This thesis argues that Jadidism emerged as a reactionary movement against Soviet exploitation, freedom from which, Jadids believed, could be achieved via education and national consciousness. Throughout the research, the considerable efforts of Jadids in enlightening the people through new-method learning, press activities, and a political liberation movement will be demonstrated. Then this research will conclude by reviewing the main arguments of the work conducted, emphasising the limitations and presenting some recommendations for future research.

Keywords: Jadidism, Press, Nationalism, Printing, Independence, Islam, Muslim

Introduction

Although numerous investigations have been conducted on this topic, since the collapse of the USSR, many Western scholars have shown a deep interest in studying Jadidism [1, p. 330]. However, despite a plethora of ar-

chives and historical narrative materials being available, due to strict Soviet control, many scientific articles and studies on the Jadid movement are biased and fail to remain impartial. Even though many studies have been carried out in this area, views about the movement are particularly divergent. The scholarly overview suggests that there is a need to explore the intellectual history of Central Asia from its religious, sociocultural, and political perspectives. Therefore, in order to achieve this objective, this paper intends to critically analyse the role of the modernist movement in reforming the region through ‘new-method’ schooling, publishing activities, and stirring national consciousness among Muslims in Central Asia using strategies of reform. This study asserts that Jadidism emerged as a reactionary movement against Soviet exploitation, freedom from which, Jadids believed, could be achieved via education and national consciousness. Throughout the research, the considerable efforts of Jadids in enlightening the people through new-method learning, press activities, and a political liberation movement will be demonstrated.

Methodology

Regarding the methods applied in this research, the theoretical and methodological basis of this thesis relies upon the work of history scholars and their achievements to date. During the research, a comparative historical-interpretive and explanatory approach is applied in order to classify the content and nature of the Jadid movement as a socio-historical phenomenon. In the assessment of the socio-political history of Jadidism, the author will adhere to the principle of objectivity. This research utilises comparative historical and chronological methods when examining the documents and materials related to the Jadids given in Kydyraliyev’s [2] dissertation, along with the research of Western scholar Khalid [3] and these will be synthesised.

The Role of Jadidism in Forming the National Press

Printing revolutionised the intellectual viewpoint of individuals and cultures with which it came into contact [3, p. 235]. Europe was able to transmit modernity through printing, suggesting that the ‘printing revolution’ enabled the rapid propagation of the technology of fifteenth century Europe [3, p. 240]. As a fleeting mass-produced product, a ‘one-day best seller’ – Benedict Anderson’s expression – the newspaper is designed to be read quickly, comparatively negligently, and only as a source of information, in stark dissimilarity to the rigorous, deferential reading of a limited amount of scripts that had dominated pre-modern usages of the written word [4, p. 9]. The first indigenous newspaper in Central Asia was the official *Turkistan Wilayatining Gazeti* [3, p. 245]. According to Khalid, the paper was aimed at local bureaucrats of the regime, and it sought to keep them abreast of the procedures of the government. Although, Khalid cites archival sources regarding the emer-

gence of the first official vernacular newspaper in Central Asia, he does not discuss the purpose of that newspaper. However, Kydyraliyev [2, p. 55] contends that the newspaper *Turkistan Wilayati* was initially established by the Soviet regime at the proposal of Von Kaufmann to Russify and convert Central Asian Muslims into Christians. This is supported by Bennigsen and Lemerrier-Quellejay [5, p. 79], who note that despite the main role played by Muslims in its publishing, it [TWG] was conventional, and very antagonistic to all expressions of Jadids. As Russians edited this, it cannot be recognised as a genuine ‘Muslim’ newspaper; on closer review, the role of the newspaper appears to have been far more equivocal [2, p. 45]. Despite its continuous operation of publishing from 1870 till 1917, totalling 47 ceaseless years, it was unable to attract many subscribers. While Turkic-language newspapers from the Ottoman Empire entered Central Asia, it was not until after the 1905 revolution that private provincial newspapers were permitted to be published locally [6, p. 185]. When press became possible, the Jadids embraced this new approach, seeking to use newspapers as a tool for spreading information and advocating reform. In 1914, Behbudi described newspapers to the public in order to familiarise them with their purpose, explaining that as newspapers discuss matters of society – and often condemning it – they take on the role of a ‘spiritual leader’. Thus, at the beginning of the twentieth century, a Muslim periodical press and a national independent press emerged in the region [6, p. 187]. Owing to high illiteracy among the native people, authors, readers and the distributors of this periodical were the Jadids themselves [7, p. 51]. Despite their press being short-lived, it was extremely influential in countering the conservative elite. For instance, Khalid [3, p. 260] argues that Jadidism as a reformist movement would have been implausible without the printing press, for the printed word enabled the Jadids to protest the moral monopoly of the conservative cultural elite, the *ulema*. As an illustration, Numandjon [6, p. 188] provides evidence in his research that the *Tarakki* newspaper sometimes sharply criticised the government and *ulema* for misusing the collected taxes from ordinary citizens, using them not for the needs of the people but to oppress the masses. This led to the paper being branded a ‘rebel newspaper’, and after the twentieth issue was published on nineteenth August 1906, it was shut down at the request of Tashkent’s conservative clerics. This evidence regarding the criticism of the government and traditional clerics, and the shutting down of the press, indicates that the Soviet government and traditional clerics were fearful of the press activities of the Jadid networks. This is because the newspaper enlightened the indigenous people about the government’s backward system of administration and its oppressive character, with which the Islamic clerics had a tight cooperation and kept abreast of the updates of events. While Numandjon [6, p. 190] claims that the success of this newspaper was due to the substantial contribution of Jadids such as Munavvar-Kara Abdurashidkhanov, ShokirMukhtori, and IsmoilAliyev, and was designed to awaken nationalism, Bennigsen and Lemerrier-Quellejay [5, p. 85], French experts on the Muslim press of the early twentieth century, argue that the

Tarakki newspaper was prepared by one Tatar and several Russian socialists and this newspaper belonged to socialists. However, the issue of the newspaper denouncing the unworthy clerics by saying “It’s time to free yourself from these germs in turbans!” suggests that the newspaper did belong to Jadids rather than to the Soviet regime. One can easily see from the provided example that the “germs in turbans” that *Tarakki* was referring to were the conservative *ulema*, whom the Jadids criticised for causing the degradation of Muslim society. However, the spread of the written word in the form of print began a significant shift in the way knowledge was perceived and acquired, as well as its role in society. Khalid [3, p. 189] posits that the typical functions of writing were clouded by the previously reverential and sacramental uses of it. Moreover, traditionally in Islamic teaching, the ability of the written word to impart the actual intended meaning of the writer has been in doubt. Understanding of the written word was generally thought to be achieved only by personal contact with a master, someone in authority who could explain the text in more detail; this typically took place in a *madrasa* [8, p. 101]. This also served to reinforce the idea of the academic elite being at the top of the cultural and social hierarchy. The printing revolution led to the written word becoming available to everyone and thus the intermediary role of academics became somewhat obsolete, resulting in two related outcomes: firstly, the Jadids were able to use print to question the authority of those who were typically traditionally educated on matters of scholarly discourse. The Jadids also wanted social order to be completely reconsidered; when Behbudi [9, p. 201] asserted that newspapers became ‘spiritual leaders’ of society or that the theatre became a ‘house of admonition’ (*ibratkhona*) in which society could scrutinise its illnesses, he was directly challenging the monopoly of the conventional cultural establishment. The knowledge of the traditional masters was not able to meet the requirements of that time to cure the ills of society. The press reconsidered the borders of the public space within which debate was organised. The formation of a print-based community resulted in a new cultural politic to emerge in Central Asia. Alternatively, the writing itself reached the point of desacralisation due to the ubiquity of print. This ubiquity, meshed with the dissemination of functional literacy, seemed to shift the focus towards the text and away from the master – and everyone who could read knew the secret. The functional uses of writing were made much more obvious with the increasing use of printing and newspapers. According to Fitrat [10, p. 11], the Jadids were disparaging of the medieval commentaries used in the *madrasa* and they sought to go back to the scriptural sources of Islam, and these ideas were built into the new approach to writing. However, these ideas appeared to be in direct opposition to the *ulema’s* authority. Printing now enabled the Jadids to change the way society dealt with cultural dispute and allowed the movement to initiate cultural reform in ways that the older, traditional elite had no control over. Following *Tarakki*, a newspaper called *Khurshed* (The Sun), whose editor and publisher was the renowned Jadid and reformist figure of Tashkent Munavvar-Kara Abdurashidkhanov, and whose secretaries were Abdusal

and Utaba preached the idea of unity among Muslims. In the leading programmatic article, in particular, it was said that the newspaper pursued the goal of proving incorrect the assertion that there was no unity among Muslims. Apart from this, the newspaper paid a lot of attention to school reforms, everyday traditions, and acted as an exposé of drunkenness and unjustified expenses on rituals. However, animosity from the *ulema* and the Soviet regime towards the Jadids meant that their usage of print declined significantly. The Soviets imposed restrictions and censorship on books and newspapers, while the *ulema* opposed every single new *bidat* that the Jadids proposed. For instance, the *ulema* were incensed when an article was printed in the *Taraqqi* newspaper in Tashkent that denounced the traditional *maktab*; the upshot of this was that the *ulema* asked the city administrator to shut the paper down Utaba. This was by no means an isolated event, and the increasing interference from the Soviet government in the affairs of the newspapers meant that the press's influence was significantly curbed. Despite the short-term existence of the Jadid press, it still contributed to the overall development of Turkestan society. The Jadids, through newspapers and magazines published at their own expense, expressed their thoughts, ideas, and worldview, awakened the national-patriotic spirit of the people, promoted new-method schools, advocated secular life, and condemned the backwardness of the peoples of the region.

The Press and the Rise of Nationalism

One of the important roles in shaping nationalism among the Central Asian people belongs to the Jadids as the nation (*millat*) was the focus of Jadid reform. With regards to the question of national identity among Central Asians, Khalid [3, p. 201] claims that Central Asians did not have any specific type of identity, excluding the religious, until 1917. This is supported by the eminent Russian orientalist Bartold [11, p. 1935] who noted in 1926: "The settled peoples of central Asia are in the first place Muslims and think of themselves only secondarily as living in a particular town or district; to them the idea of belonging to a particular stock is of no significance." This suggests that the indigenous population of Central Asia were Muslims and were not aware of what was happening around them and the world, meaning that national identity or nationality were not perceived due to the high level of illiteracy and the lack of press that would enable communication. However, Bennigsen and Lemerrier-Quellejay [5, p. 90], whose work has been immensely important, assert that the national movement was instigated in Central Asia, after the defeat of Russia by Japan in 1905, suggesting that the Jadids probably set in motion the beginnings of national identity and nationalist sentiments among the native people through the press. Press and printing off not only facilitated this communication, but also allowed ordinary people recognise their identity through the means of textbooks and newspapers which were written and printed by Jadids. For example, according to Sarsembayev [12, p. 340], the Kazak-language

journal *Qazaq*, founded in 1912 by a group of Kazakh intellectuals, presented discussion on the promotion of education and national sentiments. Moreover, numerous students, young people, and intelligentsia took part in a campaign to promote the cultural and national ambitions of the population. This indicates that the print culture helped develop a culture of discourse among people where ideas of social and cultural reform could be disseminated in an effective way. For example, Anderson [4, p. 45] highlights how novel methods of communication, coupled with new power systems, helps to drive fresh ways to imagine communities. Print, the statistics, and the globe allowed the Jadids to enable the indigenous people of Central Asia to observe themselves as inhabitants of a modern, interrelated world, and the integration of a Turkish community within the Muslim world. For instance, maps and images related to the Ottoman Empire began appearing on postcards, globes and atlases which, for the first time, led to the Muslim *umma* being perceived as a geopolitical object. A geography textbook by Munawwar Qari [13] gave explanations about each of the main countries around the world, as well as presenting a census that gave the number of Muslim people in those countries. This abovementioned account seems to indicate that the Jadids, seeing their nation so deeply asleep and unaware of culture and civilization, realised that they needed to be awoken gradually – initially through education, by introducing them to secular subjects such as history, mathematics, and geography so that they could imagine and understand when discussing other culturally developed countries. Therefore, the printing press that played such a major role in inculcating national identity and paved the way for recognising and understanding other countries by looking at them comparatively. In this sense, Anderson [4, p. 47] points to the significance of ‘print capitalism’ in forming a sense of collective community in the nineteenth century that facilitated the growth of nationalism in many parts of the world. Thus, it can be assumed that print culture possibly helped to increase nationalist sentiments and loyalties in Central Asia in the following ways. Numerous vernacular newspapers that started to be published in Central Asia held nationalist feelings, and the reporting of colonial misrule encouraged nationalist activities by assisting in the dissemination of the message of nationalism to the majority of the native Muslim population. For example, the gathering in the congresses of Muslim representatives who held the same views and ideologies about the creation of an autonomous state suggests that print culture played an indispensable role in delivering nationalistic sentiments and raising the cultural level and patriotism among the indigenous population in the early twentieth century. In the same vein, Gellner [3, p. 122] claims nationalism and national identity is established when the high culture among the masses is attained. High culture, he argues, can be achieved only through knowledge. His analysis suggests that national identity is achieved when the people are aware and consciously recognise their identity. Therefore, it could be concluded that in order to raise awareness of national identity and allegiance, Jadids exerted a significant amount of effort in awakening nationalism among the

populace through the national press, which proved highly efficient in disseminating the information rapidly. According to the assertion of Khalid [3, p. 129], the Jadids intended to establish or prepare an elite group of people consisting of intelligent and at the same time true Muslims who would lead the nation. Jadids wanted to build a different Muslim community that retained the Islamic religion along with national identity as well. As print capitalism is crucial, according to Anderson [4, p. 139], the press seems to have played a key role in raising the national consciousness among the Central Asian indigenous population. For example, since 1905 when Soviet authorities allowed the publication of newspapers and books, it helped the integration of Central Asian Muslim communities as an ‘imagined community’, allowing native populations throughout the Russian Empire to read the same articles and views of Jadid enlighteners and to disseminate and share this information. Therefore, Anderson’s theory and his model worked in the formation of national identity in Central Asian states. Print capitalism in the sense of investment in materials, communication technology in the sense of printed word and limitations in terms of language variety, as most people had no command of Russian. With the help of vernacular languages, through the press, people with low literacy were able to become aware of the politics and activities of the Soviet state. Thus, the connection between educated and less educated was realised via the press. However, this caused disturbances among the Soviet regime and they took immediate measures to intervene into press affairs. For example, Khalid [14, p. 5] states that the government maintained strict control over vernacular newspapers. Prior to 1917, there were nine newspapers in print in Turkistan and all of them closed within just a few months of beginning operations. The poetry books of Abdulhamid Sulayman Yunus Cholpan (1897-1938), Uyganiş (The Awakening), and *Bilim Ochagi* magazine, which were part of the output of the Turkistan Joint State Publishing House, caused political disturbances. The patriotic tone and nationalistic slant of publications quickly attracted Party criticism and prompted the Soviet authorities to establish presses and editorial boards in Moscow, such as the Central Oriental Publishing House. Despite their success in raising awareness among Central Asians, the Soviet administration [15, p. 150] viewed nationalism negatively, especially in the Central Asian region, and after 1925, Soviet officials became suspicious of the local nationality editorial board and began monitoring their publishing activities. According to Allworth [7, p. 42], Central Asian publishers did not show an allegiance to the policy of the Soviet party where the Russian Marxist doctrine was emphasised, and therefore the Soviet administration took measures to make them turn away from endeavours to request Central Asians with notions of national independence for their commitment to the new regime. The organised pressure on the national press resulted in the replacement of some editors by new publishers in Central Asia’s press network, and these new staff members carried out a decisive struggle against the national press and nationalistic ideology. Thus, the dispute over the thought-control between the Soviet regime and local press began to erupt,

battling for nationalistic ideology. While the Soviets claimed one Soviet nation ideology based on the concept of Marxism, the local publishers claimed the nationalistic ideology pertinent to their beliefs and ethos. The Soviet regime, therefore, nervously intensified their siege on the indigenous press in a struggle against them, as Soviet Union aspired to conquer and control Central Asian publishing activities and restrain the nationalism of the native elites.

The National Political Movement for Liberation and Independence

Notwithstanding the contribution of the Jadids to cultural education and publishing development, they also took part in the construction and propagation of secular nationalism by turning to politics, particularly after the Revolution in 1905, when publication of newspapers and journals was permitted by the Soviet administration. Although the Jadids' objective was to modernise schools with the new method by adhering to Islam, the achievement of national liberation from the Soviet state was an aspiration as well. For example, MunawwarQary, a leading Jadid of Central Asia, asserted that "the conviction of reform is not limited to a resurgence of spiritual life, but to acquire national freedom". The revival of the nation [16, p. 1196] was also an aim, in which the new way of reasoning was used in conjunction with the previous spiritual life and a deep national consciousness ought to reign, suggesting that, being under Soviet authority, not only did the Central Asian population lose their freedom, but also their cultural identity [17, p. 155]. This suggests that the Jadid movement or cohort of intellectuals seem to have been formed in resistance to the Soviet regime that had seized the Central Asian land and thus impacting on the cultural life of the indigenous people. For example, the Russification of the people and amalgamation into one Soviet nation Khalid [14, p. 5] indicates that this Soviet policy pushed the educated and intelligent groups of people to unite and organise the institution so that educating the illiterate native population through new-method schooling [18, p. 3] would gradually shift to a national awakening movement and, eventually, liberation. Elaborating further, Khalid [19, p. 154] provides evidence that the cultural reform movement of Jadidism was the sole precursor to a secular political movement that Jadidism eventually had to become. Thus, cultural reform movement of Jadidism seem to suggest that the eminent Jadids such as Kursavi, Marjani, and Donish were forced into service as precursors to a great national movement whose life work has been a stepping stone to a higher aim, for which they provided the preconditions for the later movement. Thus, the Jadid movement, represented by the writings and opinions of Ismail Bey Gasprinskii, Abdul Rauf Fitrat, and Mirsaid Sultan-Galiev, looked to find leadership in a range of parties so that they would be in a better position to disseminate their views [20, p. 112]. Several of their newspapers were read widely and held considerable influence, including *Qazaq*, *Vakht*, and *Kenegash*. As a direct result of this increased political awareness among the Muslim

population, people began demanding independence and there were increased attempts to politically cooperate with others. In 1905, the Jadids convened a Pan-Islamic assembly, headed by Abdur Rashid Ibrahimov, and founded the ‘Alliance of Muslims’ [21, p. 47]. This historical evidence indicates that the Jadid movement was an anti-colonial organisation that was formed to achieve independence from the Soviet state as an oppressive policy, pursued by the colonial government, and encountered strong oppositional movement of the Jadids of Turkestan in the intellectual and cultural manner. For the first time, fully educated Turkic intellectuals, merchants, and clergymen questioned the legality of the Soviet regime. Behbudi used this to mobilise people to achieve freedom, and his actions – across many disparate political and social dimensions – resulted in him becoming a true ‘father’ of the Jadid movement in Turkestan. Behbudi, according to Khalid [3, p. 289], associated the progress of the people with education, with a fundamental change in its political system and achievement of independence. Behbudi, in several articles, criticises the colonial policy of the tsarist government and its rulings. Bazarbayev [17, p. 230] maintains that independence would not be possible without contest, suggesting that freedom or independence must be achieved and it is historically known that any nations, in order to become independent, had to struggle and that liberty is achieved through unity. Behbudi [22, p. 7] states that “Muslims, especially Central Asian Muslims, do not want anyone or anything to constrain or exert pressure on their religion and nation, and do not have any intention to threaten someone’s independence”. In this regard, he buttresses the idea of Munawwar Qari: “Freedom is not granted, it must be achieved” [13, p. 9]. However, it should be noted that he does support the idea of Munawwar Qari in the sense that freedom can be achieved without blood and sacrifice. Behbudi, akin to many Jadids, wanted bloodless battle against colonialism, and thus he was against the revolution. He believed that autonomy could be achieved by following the rules of the State Duma. Despite him being a supporter of the movement for autonomy, he wanted to attain autonomy in a peaceful manner through negotiation not violating the rules and shedding blood. The divergence of views within the movement paved the way for the emergence of two groups within the Jadids: namely, the nationalists and the pro-revolutionists [23, p. 113]. While nationalists were willing to pursue the enlightenment of Central Asian society without the support of Soviet authorities and wanted complete freedom from Soviet authority, pro-revolutionaries wanted the Soviet patronage – in other words, they wanted to be under the Soviet state, meanwhile attaining autonomy in cultural, educational, and financial domains [23, p. 230]. On the dispute over the state structure system, Behbudi [9, p. 202] suggested that Turkestan should take a special place in the structure of federal Russia and the majority of the members of the Duma should be Muslims and least be Russians. These notions were strengthened by the ‘Project of Autonomy’ document, which was accepted by the Turkic Federalists in July of 1917. This document contained information that the Jadids, who enthusiastically supported the ideas of the All-Rus-

sian Muslim movement, underscored the autonomous self-dependency in the federal state structure of Russia meaning that the Russian Muslim federation had to be created without cutting off connections with Russia. By supporting the assertion of Kydyraliyev, Khalid [3, p. 287] maintains that the archived evidence regarding Muslims joining the Party is still impossible to determine to some extent; yet, he asserts that the evidence indicates that a growing number of Jadids were recruited into the party implying that the Jadids to some extent were successful in achieving their aim at attaining independence not through war or revolution, but through peaceful means by joining the Soviet party and acting on behalf of the Muslim people from there. Thus, Jadids rapidly changed themselves into Muslim Communists and again claimed to speak on behalf of the Muslims of Turkestan. Although the majority of Muslims who signed up to the Party during or after 1917 were not previously Jadids as such, a considerable increase in numbers of Muslims entering political life was witnessed during the revolution, thus extending the base of the politically active elite in Central Asia. Although the pro-revolution Jadids who supported the Soviet policy were recruited to the Communist Party, their increase in numbers and influence in the administration made the Soviet authorities uneasy. For example, Khalid [3, p. 289] claims that the political activity of the Muslim Board in Turkestan was so powerful that the Bolsheviks, who came to reign, had to obey it. With regards to the function of Jadids within the Communist Party, Sabol [24, p. 229] claims that despite the fact that many Jadids joined the Communist party they remained patriotic and loyal to their own nations and still claimed national autonomy. As an example, he states that Sultan Galiyev, a leading Jadid, had called for the formation of a Soviet Turkic Republic. He goes on to explain that what the Soviet authorities could not understand was that the allegiance and loyalty to Marxism was secondary only to his commitment to nationalist objectives. This probably made Stalin accuse Sultan-Galiyev of conspiring with Muslim Turkish nationalists to establish a Pan-Turanian Eastern International. The Soviet suspicion of Pan-Turkism might have had some truth behind it; this is because many Jadids kept close contact with the Ottoman authorities in Transcaucasia and in Istanbul, as well entertaining the hope of attracting military interference [25, p. 32]. This assumption makes one consider that the Jadids' aim could possibly have been to establish a government based on the notion of Pan-Turkism. This is backed by Saud [26, p. 36]., who states that Osman Khoja made secret negotiations with Enver Pasha that led to a treaty between them, entailing the cooperation of Pasha and Khoja against the Red Army. The threat of a nationalist movement possibly prompted the Soviet regime to decide to expeditiously delimitate Central Asia in 1925. Being faced with this potential internal danger, the Soviet authority seemed to accelerate the delimitation and under the 'divide and rule' policy the Soviet authority possibly primarily aimed at preventing a Turkic federation of the Central Asian peoples. This is supported by Bazarbayev et. al. [27, p. 87] who claim that regarding the autonomy of Central Asian states, divergent opinions appeared between the

members of the same community and were demonstrated in the press. While some of them upheld the idea of Turkic unity, or Pan-Turkism, others, although not explicitly contradicting this idea, chose to resolve the issue of their national identities first. Thus, Pan-Turkism was put in contrast to Tatarism (*tatarchiliq*), Kazakhism (*Qazaqchilik*) and Pan-Islamism. The dream of Mustafa Chokayev – that is, ‘a people of one soul, one tongue, one body’ – was not accepted either by the Soviet regime or by the majority of others in Central Asia as they were afraid of domination by the Tartars, even though Chokayev was himself a Kazakh. He felt that the separation of the region into tribal states aimed only to hinder Pan-Turanism. This historical evidence suggests that the disunity among the Central Asian Muslims was planned to prevent the formation of a Muslim Federation based upon the idea of Pan-Turanism or Turkism. Once the Soviet administration strengthened their power in Central Asia, it began persecuting the Jadids and cleansing them from the administration by accusing them of being nationalists. This is because, according to Khalid [3, p. 312], the Soviet authority perceived the Jadids as a potential threat to their administration and policy in the region, therefore they made the decision to eliminate them on the grounds that Jadids might have demanded sovereignty for Central Asia. Due to internal separation and the treacherous Soviet policy the Jadid movement was weakened which led to the decline of the Jadids. Almost all of the Jadid leaders met with violent deaths except Ayni, who died in his bed. For example, in 1919 Behbudi was captured in the Bukhara and brutally murdered by the Emir of Bukhara with the help of Bolshevik agents. Even some leading representatives of Pan-Turkism, such as Ahmed Agaoglu (1869-1939), Ali Husainzade (1864-1941), and Yusuf Akchura (1879-1935), had to flee to Turkey. The other leading Jadids, Ubaidullah Khodjayev, Saidnasyr Mirdjalilov, and Munawwar Qari, became subject to repression in 1923 and during the latter part of 1929, Munawwar Qari became a leader of the counterrevolutionary campaign. Qari was shot and killed in 1930, and was buried secretly at a cemetery in Vaganovkoye with other senior Jadids such as Said Ahrori and Salimkhan Tillyakhanov from Uzbekistan, and Abdurahman Baydildin and Zhusubek Aymautov from Kazakhstan. Almost every famous and respected writer and scientist from Uzbekistan and Kazakhstan was shot in 1937, including Gazi Alim Yunusov, Abdurauf Fitrat, Bulat Saliev, and Abdullah Qadiri, along with the Kazakh and Uzbek leaders Turar Ryskulov, Faizullo Khodjaev and Alikhon Buklikhanov on suspicion of working for foreign intelligence, being Pan-Turkists, being fervent nationalists, and resisting the Soviet regime. According to some estimate, thousands of intellectuals were purged suggesting that the Jadid movement was a coherently structured movement of which the Soviet regime was fearful. Thus, almost all the Jadids were murdered and between the executions and the 1980s, it was forbidden to study Jadidism and the names of representatives of the Jadid movement, such as Behbudi, Fitrat, and Munawwar, were not to be mentioned for fear of being labelled an enemy of the nation or a nationalist. The sociocultural and political areas of Central Asia in the

first quarter of the twentieth century have since seen substantial improvement and progress. If the Jadids had not initiated the enlightenment of society through new-method education, press, and political activity, the totalitarian Soviet authority would not have emphasised the national interests of the indigenous people and eventually, the contemporary independent states of Central Asia such as Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan would have turned out entirely differently. Thanks in part to their courageous contributions and vigorous efforts, the Central Asian states have achieved independence today.

Conclusion

The research has proposed that the rise of nationalism and the awakening of the national sentiment inculcated by Jadids would not have been possible without the printing press [3, p. 289]. As the Jadids were renowned for their ability to publish newspapers and print publications, the research has displayed that printing press was of tremendous help in facilitating the implementation of the Jadids strategy by disseminating the information and imparting knowledge, educate the indigenous people, consequently, raise the awareness of the national identity among the Central Asian Muslims. Therefore, the printing of books and newspapers was an important branch of the Jadids' activity. This personified a sharp contrast to the situation before the conquest of Russia, when the production and transmission of knowledge in Central Asia existed among scribes, mostly orally. While before the advent of printing, the knowledge was transmitted through personal communication between people and the possession of knowledge provided moral and cultural authority in society, which determined the status and prestige of a person, the advent of the printing press allowed the Jadids to determine the direction of cultural development in their society. Thus, innovations made it possible to provide an unprecedented flow of information, as a result of which the intelligentsia from Central Asia has been in closer contact with the outside world. As has been demonstrated in the research, at the turn of the twentieth century, Central Asians could read books and, increasingly, periodicals created in the Russian Empire, as well as imported from the Ottoman Empire. Furthermore, while, in contrast to the ten-year madrasah study, which was given to the cultural elite, access to the new public space required only basic literacy, in the new public, the older cultural elite was increasingly marginalized. This rapid flow of information, combined with new means of communication, led to major changes in the worldview of the intelligentsia of Central Asia. It has been clearly demonstrated that Jadids played a central role in awakening the national sentiment of Central Asian Muslims, and thus they have been represented as those who enabled the establishment of national identities in Central Asia. Indeed, the notion of a Turkestani Muslim nation was a well-known matter among the Central Asian Muslims and in this regard the Jadids have contributed substantially to the establishment of the Muslim national identity.

List of references

- 1 Sartori P. Towards a history of the Muslims Soviet Union: A view from Central Asia // *Die Welt des Islams*. 2010. 50 (3/4). pp. 315-334.
- 2 Kydyraliyev D. The Jadid movement in Turkestan and its relation with Turkey. Doctoral dissertation. 2001. – P. 180.
- 3 Khalid A. The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia. Los Angeles: London: Berkeley. 1999. – P. 400.
- 4 Anderson B. Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (2nd ed.). London: Verso Books. 1994. – P. 256.
- 5 Bennigsen A., & Lemercier-Quelquejay C. Islam in the Soviet Union. University of California. 1967. – P. 272.
- 6 Numandjon Usmanjonovich G. Jadidism in Central Asia in the late nineteenth and the early 20th century. Doctoral dissertation. 2013. – P. 240.
- 7 Allworth E. Central Asian publishing and the rise of nationalism. The New York Public Library. 1965. – P. 74.
- 8 Eickelman D.F. Knowledge and power in Morocco: The education of a twentieth-century notable. Princeton, N.J.: Princeton University Press. 1985. – P. 202.
- 9 Behbudi M. Biznihallarwaishlar // *Ayina* 18 January 1914. pp. 200-202.
- 10 Fitrat B. Munazara-yimudarris-ibukharayiba yak nafar-I farangidar Hindustan dar barayimakatib-ijadida. 1911. pp.7-21.
- 11 Barthold W. Encyclopedia of Islam (1stedn.). Brill. 1926. pp. 1913-1936.
- 12 Sarsembayev A. Imagined communities: Kazak nationalism and Kazakification in the 1990s // *Central Asian Survey*. 1999. 18(3), pp.319-346.
- 13 Munawwar Q. Hurriyatberilmas, olinur // *Gazette*, 26th March 1917. Nadzhod. P. 9
- 14 Khalid A. What Jadidism was, and what it wasn't: The historiographical adventures of a term // *Central Eurasian Studies Review*. 2005. 5(2), pp. 3-7.
- 15 Nurmatov Zh, Abdrasilov T, Soon II H. An Analysis on the Formation of Jadidism in Central Asia in the late 19th and early 20th Century (1870-1917) // *Al-Farabi*. 2022. 2 (78). pp. 149-166.
- 16 Jabbarova D. A Study of Jadidism in the Independence Period // *Journal of Pharmaceutical Negative Results*. 2022. 6(13). pp. 1195-1200.
- 17 Bazarbayev K., & Ashimkhanovna A.Z. Jadids' movement in Central Asia in the late 19th and the early 20th centuries // *Asian Social Science*. 2012. 8(8). pp. 225-237.
- 18 Namazova Y. National Education System in the Educational Ideas of Jadidism // *The Light of Islam*. 2020. 3 (3). pp. 1-11.
- 19 Devlet N. The awakening of a national consciousness among the Turkic peoples of Russia // In: T. Kocaoglu (ed.), *Reform movements and revolutions in Turkmenistan: 1900-1924*. Haarlem: SOTA Publications. 2001. pp. 151-159.
- 20 Mukhamedyarov S.F., & Sultanbekov B.F. Mirsaid Sultan-Galiev: His character and fate // *Central Asian Survey*. 1990.9, pp. 109-117.
- 21 Hiro, D. Between Marx and Muhammad // *Jane's Intelligence Review*. 1995. 7(1), p. 47.
- 22 Behbudi M. Muhtoriyati Turkistan // *Gazette*, 22nd December 1917. Hurriyat. P. 7.
- 23 Wheeler G. The modern history of Soviet Central Asia. Weidenfeld and Nicolson. 1964. – P. 272.
- 24 Sabol S. The creation of Soviet Central Asia: The 1924 national delimitation // *Central Asian Survey*. 1995. 14 (2). pp. 225-241.
- 25 Baysun A.R. Turkistan Milli Hareketleri. 1943. pp. 31-34.
- 26 Saud, A. Muslim educational reforms in Russia and Central Asia during the twentieth century: Case study of Jadeedism // *The Explorer Islamabad: Journal of Social Sciences*. 2020. 3 (2). pp. 34-40.

27 Bazarbayev K.K., Hazret T., & Raikhan S. Jadidism as an educational system and a political movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. 2013. 6 (1). pp. 85-94.

Қалдыбай Қ.Қ., Абдрасилов Т.К., Нұрматов Ж.Е.

Жәдидшілердің Орта Азия халықтарының ұлттық санасын оятудағы рөлі

Аңдатпа. Бұл мақалада ағартушылық үдерісінде бетбұрыс орын алған жәдидшілердің ұлттық баспасөз қызметі қарастырылып, Орталық Азия халықтарының ұлттық санасын арттырудағы баспа мәдениеті мен баспасөздің рөлі талданады. Сонымен қатар жәдидшіліктің саяси қозғалысы зерттеліп, жәдидшілік тек мәдени-саяси қозғалыс ретінде ғана емес, сонымен бірге кеңестік билікке қарсы тұрған діни-мәдени және отаршылдыққа қарсы қозғалыс ретінде қалыптастасуы туралы тұжырым жасалады. Бұл зерттеуде жәдидшілер халықты ағартушылық, реформалау және ұлттық баспасөз арқылы оятпағанда, тәуелсіздік пен ұлттық бірегейлікке қол жеткізе алмас еді деген көзқарастарына негіздемелер жасалады. Бұл жұмыста жәдидшілік кеңестік режимге қарсы реакциялық қозғалыс ретінде пайда болғандығы, тәуелсіздікке білім мен ұлттық сана арқылы жетуге болатындығы тілге тиек етіледі. Зерттеу барысында жәдидшілердің баспасөз қызметі және саяси-азаттық қозғалыс арқылы халықты ағартудағы елеулі қызметтері зерделенеді.

Түйін сөздер: жәдидшілік, баспасөз, ұлтшылдық, полиграфия, тәуелсіздік, ислам, мұсылман

Қалдыбай Қ.Қ., Абдрасилов Т.К., Нұрматов Ж.Е.

Роль джадидов в пробуждении национального сознания народов Центральной Азии

Аннотация. В статье исследуется деятельность джадидов в национальной прессе, ставшая поворотным моментом в процессе просвещения. Затем анализируется роль полиграфической культуры и прессы в повышении национального самосознания народов Центральной Азии. Кроме того исследуется политическое движение джадидизма и делается вывод, что джадидизм сформировался не только как культурное и политическое движение, но и как религиозно-культурное и антиколониальное движение, противостоящее советскому режиму. Это исследование утверждает, что, если бы джадиды не пробудили массы людей посредством просвещения, реформ и национальной прессы, независимость или национальная идентичность не были бы достигнуты. Этот тезис утверждает, что джадидизм возник как реакционное движение против советской эксплуатации, свободы от которой, по мнению джадидов, можно было достичь с помощью образования и национального самосознания. На протяжении всего исследования будут продемонстрированы значительные усилия джадидов по просвещению людей посредством деятельности в прессе и политического освободительного движения.

Ключевые слова: джадидизм, пресса, национализм, печать, независимость, ислам, мұсылман.

DIGITAL LANDSCAPE OF CONTEMPORARY SUFİ GROUPS IN KAZAKHSTAN*

¹*Temirbayev Talgat*, ²*Temirbayeva Aigerim*

¹*Egyptian university of Islamic culture Nur-Mubarak (Almaty, Kazakhstan)*

²*Al-Farabi Kazakh National university (Almaty, Kazakhstan)*

¹*talgat.temirbayev@gmail.com*, ²*temirbayeva.aygerim@gmail.com*

¹*Темірбаев Талгат Тулюбаевич*, ²*Темірбаева Айгерім Алматықызы*

¹*Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Алматы, Казахстан)*

²*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)*

¹*talgat.temirbayev@gmail.com*, ²*temirbayeva.aygerim@gmail.com*

Abstract. Innovative technology has changed the modern world. The development and mass availability of the Internet has expanded the possibilities for people to communicate. The processes of globalization and the popularization of social networks have practically erased the borders of states. The entire social and public life of people have undergone transformation. New religious communities and cults are being created. Religious postulates are changing. Proselytism and the translation of religious ideas are carried out in a new format - online or live, that is, it becomes more accessible, there are new ways and forms of transmission of spiritual knowledge. The content of Internet sermons seems relevant for modern society, but requires separate consideration in terms of structural analysis of texts.

Sufi practices in Kazakhstan are also undergoing changes. Many of the Sufi groups are actively involved in the processes of digitalization and use new technologies in religious practice. In this regard, the purpose of this article is to consider the activities of Sufi tariqats through the prism of digitalization. Accordingly, the objectives are to identify what modern technologies modern Sufis are using in Kazakhstan, the role of social networks in attracting new adherents, and the legitimacy of such practices. The article is based on materials from open sources, personal pages of Sufi leaders and their followers in social networks, as well as field materials of the authors.

Key words: Sufis and the Internet, Online Zikr, Digitalization of Sufi Teaching, Internet Sheikh, Sufis in the New Reality

Introduction

Historically, Sufism is traditional for Kazakhstan and is associated with the teachings of H.A. Yasavi. During the Soviet period, the centuries-long tradition of

* This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972881 "The confessional palette of Kazakhstan in the context of the study of domestic and foreign Sufi practices")

Sufi tariqats was interrupted. The country regained its independence and began a process of renaissance. This renaissance of the doctrine had its positive and negative sides.

At present, a number of Sufi groups of the Naqshbandi line, the Jahriyah - who consider themselves followers of the tradition of H.A. Yasavi, the Qadiriyya, and Turkish communities of various trends - are active in the country [1, p. 108]. Modern tariqats, as before, have their own leader-sheikh, devoted followers, and an internal hierarchy. All of them, like the rest of the world, are users of new technologies and are involved in the processes of digitalization.

Industry 4.0 is changing people's everyday lives, including religious life. The development of new technologies, their accessibility, and their exponential spread throughout the world have changed the forms and ways in which religious teachings are being disseminated today. Whereas in the days of H.A. Yasavi the teachings were learned through the oral transmission of religious knowledge, today it is possible to disseminate information through access to the Internet space.

It is difficult to imagine modern human life without mobile devices, the Internet, social networks and messengers. Believers, including followers of Sufism, actively use various communication channels to broadcast their ideas to society. Almost all Sufi groups represented in Kazakhstan have pages in social networks (the exception is the Qadiriya tariqat – due to the closed nature of the group, presumably the followers use closed groups in messengers). In this regard, this article provides the activities of Sufi groups in the context of digitalization.

Methodology

The material in this article is based on open sources, particularly the personal accounts of Sufi leaders. In addition, the authors conducted field research on domestic Sufi groups in Kazakhstan and Turkey. As part of the study, Kazakh leaders and followers of the Sufi path were asked the question, «How do you use the Internet in your activities? Do you have websites, social networks?». Respondents were found through social media and using the «snowball» method. Interviews were conducted offline, online and by phone. At the choice of respondents - in Kazakh or Russian languages. To comply with international ethical norms, the data of the interviewees was not disclosed.

Mediatization: the Dynamics of Religious Landscape

The religious landscape of contemporary society is diverse, and the use of new technologies is constantly expanding. The Internet and new media have become widely used in the activities of social and religious movements. This is due to easy accessibility, affordability, access to a wide audience, extraterritoriality, greater freedom from traditional forms of social control and authority, and the opportunity

to put forward alternative religious views, civic positions, create new communities, and even, a new religion.

Campbell and Garner, based on an analysis of Christian communities, identifies several trends in the attitudes of religions toward digital technology, which are labeled technological optimism, technological pessimism, and ambivalent attitudes [2, p. 28-34]. Technological optimism derives from the value-neutrality of technology as a tool for transmitting religious attitudes that have replaced or exist in parallel with book culture. Technological optimists believe that digital technology positively affects the functioning of religious communities by enabling them to promote their teachings in a broad virtual space, to attract new followers, especially the younger generation, and to organize religious and social practices more effectively. In technological pessimism, the use of new technology does not change the content of religious teaching, but simply changes the form of transmission.

Technological pessimism is not simply a neutral tool, but a media environment with its own operating logic, with its own rules and laws. On this basis, the use of new technologies by a religious group and its entry into the media space leads to changes not only in form but also in other levels of the religious system. As Hjarvard points out, the media are becoming agents of religious change. For example, he notes that for a sociological understanding of the role that modern media play in religion, it is important to emphasize that modern media not only present and communicate religious tenets, but also change the ideas and authority of religions, and change the ways in which people interact with one another about religious matters [3, p.9-26]. The interaction of religion and the media leads to the dependence of religion on the media, which functions according to the laws of mass consumer culture, commercial gain, which determines the genre specificity, the way religious text, religious and social practices, and religious identity are represented. The freedoms and opportunities afforded by the media, from the perspective of technological optimists, are apparent and lead to the embedding of the religious community in a new configuration of power relations, where the individual is dehumanized and the religious community is reduced to an impersonal unit. In addition, the competitive environment of religious ideas in the media space leads to alternative religious interpretations that come into conflict with the doctrine of institutional religions and exacerbate the question of the authenticity of interpretation, the «authority» of religious authority.

The middle ground between technological optimism and pessimism is a discourse on the ambivalence and ambiguity of the relationship between religion and the media. This position proceeds, first, from the fact that new technologies and religions are not in a vacuum, but in a certain social context that conditions their interaction. Second, both media and religion are actors, which allows us to speak not about the one-sided influence of media on religion or vice versa, but about their interaction and mutual influence. Third, the interaction between religion and the media can have both positive and negative consequences, depending on the

context. Within this discourse, Campbell has advanced the concept of the religious-social framing of technology. Thus, the religious group, before the challenge of new technologies, undertakes a process of discussion and evaluation in order to determine their authenticity to the values and directions of the community. This process of discussion, evaluation, and agreement goes through four stages. First, the history and traditions of the religious community, which determine their essence, their system of meanings and symbols, and therefore their correlation with the use of new technologies. Second, the beliefs of the religious community, which influence the choices regarding technology. Third, the process of discussion, negotiation, decision-making for the above two conditions, Fourth, the community's discourse about the new technologies in order to justify the adaptation of the new technologies, their correspondence to the values and identity of the community.

Turner, exploring the impact of media on Abrahamic religions, emphasizes the destruction of traditional forms of religious authority under digitalization, which were based on oral or printed (book) forms of learning and continuity. The global information society produces new ways and forms of transferring knowledge, new pedagogical technologies that lead to new forms of religious authority, to the emergence of new micro-intellectuals who put forward alternative interpretations, but no longer so much in the mosque or church as in the media space. As Turner notes, new technologies have played an important role in the spread of political Islam, whose followers are active online and in new media, mobilizing young people under Islamic ideas of justice, social equality, and defense of Islam. Ultimately, in media space, as in offline reality, the question of power over information, over the production of knowledge, and thus over people's minds and souls, becomes the main issue [4, p. 117-134].

As we observe, the interaction of religion and the media becomes in the contemporary context a constant process of discussion, evaluation, negotiation about the possibility of using technology, as well as about the limits of this use.

The United Nations has defined access to the Internet as a «basic human right», so the global effort is to ensure that everyone has equal access to what is perhaps the most important innovation of our time. According to the Digital 2022 Global Survey, more than two-thirds (67.1%) of the world's people use cell phones. At the beginning of 2022 the Internet audience was 4.95 billion users. Today we can state that more than 60% of the world's population uses the Internet. In addition, there are 4.62 billion social network users in the world. According to the world ranking, the most popular among users are WhatsApp, Instagram, Facebook and in sixth place TikTok.

A global study shows that the world's population will spend 12.5 trillion hours online in 2022. With social media users spending an average of 2 hours and 27 minutes a day on social networks, these platforms account for the largest share of all the time we spend online - 35%. Indeed, in the early days of the pandemic, there was a growing awareness of how dependent the world had become on the

Internet, especially when states of emergency and lockdowns began to be imposed in some countries. Despite the constant imposition and removal of pandemic restrictions over the past two years, people are actually spending more time using Internet-enabled devices than ever before. Experts predict that the number of social media users will reach 60% of the world's population this year [5].

Modern Sufis and the Digital Environment

«Hazireti Shaikh Kurbanali Ahmed Ishan» is an official channel on the video hosting site Youtube, active since 2014 to the present. The number of subscribers is 22.8 thousand [6]. The number of subscribers shows a positive trend. For example, during the full lockdown due to the COVID-19 pandemic the growth was over 5.5 thousand subscribers. New videos appear weekly, both from various meetings and recorded in the studio. There is feedback from the audience in the form of comments, likes and dislikes. There is an account in the social network Vkontakte, but it has not been maintained since 2017. On Facebook, the last post was in December 2020. In Instagram there is a user registered under the nickname «qurbanaliishan», however, there are no publications. During the conversation with the followers of this tariqat, they reported that there is a closed group on the Telegram platform, where they exchange information. Thus, in this Sufi group, the key media platform for spreading the teachings is a channel on the video hosting site Youtube.

«The Jahrists». This Sufi group, founded at the dawn of independence, had an extensive network of representations across the country, both in large cities and small towns. Given the number of representations across the country, a large number of followers could be assumed before the leader was imprisoned. Leader Ismatullah Abdugappar did not have an official account, but videos of his performances and the musical group «Yasavi» organized by him are periodically posted on personal pages in social networks of individuals, presumably supporters of his ideas. The head of the Sufi group I. Abdugappar was convicted in 2011 and sentenced to prison, but the activities of the Sufi tariqat have not ceased. Active adepts continued to develop the teachings, who began to spread the teachings by posting old archive videos on social networks and the video-hosting platform Youtube [7]. In 2019, Ismatullah Abdugappar, released from prison, recorded an appeal to the Presidents of the United States, Russia, and Turkey [8] to allow the widespread reading of zikr and to get rid of the COVID2019 pandemic. The appeal contained an audio sequence, but the video was accompanied by portraits of the heads of states. Since the publication of these appeals, there has been no information about it in public sources for more than two years. Field data indicated that the leader of the tariqat is located in Almaty, Kazakhstan. In September 2022 videos with I. Abdugappar were published on the video hosting platform Youtube on the channel «Zhas qazaq» [9]. He was invited to an international conference in Ufa, Bashkortostan, where he gave a speech. He also gave a sermon at a local mosque. During his

visit, he was accompanied by Talgat Safich Tadzhuiddin (a Soviet and Russian religious and public figure, Chairman of the Central Spiritual Directorate of Muslims, Grand Mufti of Russia). As part of the trip, the foundation of the future mosque was jointly laid. His speeches were recorded and published in popular social networks. He then visited the capital of the Republic of Turkey, in particular the famous Hagia Sophia temple, about which there was also a video on this channel. As can be seen from the published video, he was accompanied by a young journalist Abay Seyfullah during the trip. In addition, in September 2022, the video-hosting platform Youtube channel «Qasqa Jol / Qasqa Jol» published an interview with Sayat Ibyrai, doctor of technical sciences, who is one of the followers of the teachings of I. Abdugappar and was also convicted to imprisonment in 2011, released in 2018. Journalist Abay Seyfulla was interviewer [10].

Another part of this Sufi group became involved in writing books, as well as translating foreign works into Kazakh [11]. They use new marketing techniques to distribute their books. They organize online broadcasts with university professors, psychologists, scientists, and public figures, where the conversation broadcasts Sufi values to all who are connected. An announcement about the planned event is posted in advance. Videos with stories of Sufi legends and parables by the adherents themselves and their children are posted [12]. Thus, this Sufi group uses Youtube, Instagram more often.

Naqshbandiya branch of the Haqqaniya. The leader is Sheikh Muhammad (Mehmet) Adil al-Kubrusi al-Rabbani, who takes his chain of succession from Sheikh Muhammad Nazim al-Kubrusi. Followers of this Sufi school in Kazakhstan interact through closed groups on messengers. As noted by one of Kazakhstan's followers, due to the extensive network of distribution of the tariqat in various countries abroad, there are international closed groups in messengers.

«Suhba» spiritual-intellectual school. In this tariqat an innovative step has been taken, namely the leader - Marat Smagulov (Murat Hakim) has changed the form of recitation of zikr. Thus, the zikr is conducted both in a traditional form and online. Videos of online zikr are posted on the social network Instagram, but subsequently deleted [13]. During the online zikr, the leader of the tariqat M. Smagulov first makes an introduction on religious topics, then begins recitation and rocking the body back and forth, thereby entering the ecstatic state. The head of the tariqat also conducts online lectures on current topics in Islam on the platform of an organization run by the state. This Sufi group uses the following social networks: Instagram, V Kontakte, Facebook. In addition, closed groups in messengers, (WhatsApp), e-mail to distribute books and materials of the teachings among the followers are used. Thus, a popular platform is Instagram, daily communication takes place in a closed WhatsApp group.

Turkish tariqats. The development of trade and industrial relations with Turkey contributes to the growth in the number of Turkish citizens in Kazakhstan. In this regard, the number of Turkish Sufi tariqats is increasing. At the moment

there is no data on the purpose of their activities, but it is known that these tariqats are actively engaged in social and charitable activities in Kazakhstan. The tariqats are represented in popular social networks in Turkish language. At the same time, some publications under the authorship of the Turkish Sufis can be found in Russian [14]. According to open sources, there was a case in Kazakhstan when a girl suffered from the activities of the Turkish tariqat *suleimenjiler* in Kazakhstan. In addition to meetings (*sokhbet*), practice of *zikr* and *Rabita* [15]. Thus, presumably communication takes place in closed groups.

«European» Sufism. International Sufi School Spiritual mystical practices. This school belongs to New Age that uses the syncretism of Islam, Sufism of different «tariqats» with different energetic, esoteric, business and coaching methods. The leaders are Ruslan Zhukovets (Russia), Konstantin Usov (Russia) and Arman Khamitov (Kazakhstan). There are schools-communities both in Kazakhstan and abroad. On the official website you can read articles by followers, where they describe their esoteric experience. For example, some see spirits, including the spirit of the Naqshbandi Sheikh Muhammad Nazim Adil al-Kubrusi al-Haqqani, as well as their leaders. As one follower of this group pointed out, communication takes place three times a week through the ZOOM cloud platform, both with foreign leaders and with Kazakh leaders. Interaction takes place in a closed group of messenger WhatsApp. There is a channel on the video-hosting platform Youtube «International Sufi School of Spiritual and Mystical Practices» [16], where videos with the leader Konstantin Usov are posted. Thus, in this group the interaction takes place both offline and online.

It should be noted that in Kazakhstan's media space Sufi values are broadcast by domestic scholars. For example, domestic researcher Z. Zhandarbek organized an online event during the ZOOM pandemic where he talked about the benefits of the practice of loud *zikr*, in particular the one that promotes healing and prevention of respiratory diseases due to coronary infection. However, the announcement of the event was subsequently removed from Facebook by the user. Also, Kazakh scientist Ainur Abdrasilkyzy, through his personal Instagram account, periodically conducts paid trainings and lectures, where the topics include such aspects as: «Types of Zikrs. Loud and Secret Zikr», «History of saints», «The teachings of H.A. Yasavi» and others. Note that she has a large number of subscribers on Instagram and Youtube [17].

Thus, Sufi teaching, which has centuries-old roots, adapts to the new reality and continues in the context of the global digitalization of society. It is worth noting that some modern Sufis have their own equipped recording studios. In general, are represented in all Internet platforms currently popular in the world and in Central Asian countries.

Conclusion

Therefore, the pandemic has enabled virtually everyone on Earth to redefine human values. It has opened up new possibilities for communication. Thus, we

have all mastered a wide range of online platforms for business meetings, scientific events, education and even worship. It is positive that many mosques and churches have switched to a new format for interacting with their flock and carrying out religious activities. As religious leaders note, there has been an influx of parishioners through the Internet. In addition, believers now have the opportunity to participate online in worship services abroad. It is all thanks to the development of digital technology and of course, the progressiveness of modern religious leaders who meet the spirit and needs of today's believers. It is no secret that the Internet space today is used to spread destructive ideas. New digital religions are emerging. In this regard, there is a need to study these phenomena for timely response.

At present we are witnessing not only the use of the results of scientific and technological progress by believers to preserve, present and develop religion, but also the construction of new religious forms directly related to the development of high technology. At the same time, the role and place of religion in connection with the development of technology and the Internet is ambiguous. Thus, the presence of religion in cyberspace can be classified into types; the first is just a new form of representing an existing religion; the second is virtual religions that exist only in virtual space. [18, p.150] Technological progress on the one hand provides opportunities for freedom of self-expression and creativity, and on the other hand, it actualizes the danger of human withdrawal into virtual reality and loss of connection with the real world.

In this article we examined the activities of Kazakhstan's Sufi tariqats in the context of digitalization. As can be seen from the above, almost all domestic Sufi groups use new technologies, in particular the Internet space to spread their religious views, ideas and increase the number of followers. Social networks, video-hosting platforms, and messengers have become a relevant platform for proselytism. Analysis shows that when a particular social network loses its popularity, its adherents stop using it and move on to more interesting sites for users. For example, the Russian network Vkontakte has become less popular due to the development of Instagram and as a consequence Sufi adherent have actually stopped posting content in this social network. In addition, short videos of 3-7 minutes are now popular among the population, so long sermons or speeches are edited into shorter ones for the convenience of users. In general, each Sufi tariqat has different digital resources. For example, an equipped studio for audio and video recording, an administrator, an editor and other specialists competent in attracting a new audience - subscribers, while others have no such resources.

The question of the legitimacy of such proselytizing through the use of new technologies to disseminate Sufi teachings is little studied. However, based on current realities and the use of social networks by global Sufi groups, one can draw an analogy and conclude that such dissemination of the doctrine is quite legitimate. In addition, Kazakhstan has legislation in the sphere of religion that suppresses any unlawful actions, statements, etc.

However, it is important to note the key role of the «Teacher-Learner» concept in Sufism, which the Internet space cannot replace. Communication in social networks and messengers serves to increase the number of followers and maintain the attention of adherents, but it cannot replace live communication. Thus, with each new breakthrough in communication technology humanity gets a chance to show itself not only from the best side, but also from the worst side. The digitalization of religion in this case also has both positive and negative sides. Sufism in modernity has also changed and transformed in the new socio-cultural environment, adapting to the demands of modern consumers of spiritual knowledge.

In general, the very fact of widespread use of modern technology in the dissemination of Sufi tradition through the World Wide Web testifies to its adaptability and relevance for modern man.

List of references

- 1 Темирбаева, А. 2017. 'Новые религиозные конструкты суфийских практик в Казахстане'. Материалы международной научной конференции «*EurasiaScience*». Москва, 129-130 с.
- 2 Campbell, H. & Garner, S. 2016. 'Networked Theology (Engaging Culture). Negotiating Faith in Digital Culture'. Michigan: Baker Academic, 186 p.
- 3 Hjarvard, S. 2008. 'The mediatization of religion. A theory of the media as agents of religious change'. *Northern Lights*, Vol. 6(1), 9-26 p. DOI: https://doi.org/10.1386/nl.6.1.9_1
- 4 Turner, B. 2007. 'Religious Authority and the New Media'. *Theory, Culture & Society*. Vol. 24(2), 117-134 p.
- 5 DATAREPORTAL URL: <https://datareportal.com/digital-in-kazakhstan>(Accessed 05.10.2022).
- 6 Youtube. Official channel of 'Hazrat Kurbanali Ahmed Ishan' URL: <https://clck.ru/TSQWK> (Accessed 16.10.2022).
- 7 Youtube. Youtube channel 'Sufi archive' URL: <https://www.youtube.com/user/blackandwhitekazakh1>(Accessed 16.10.2022).
- 8 Youtube. 'AQŞ Prezidenti Donald Trampqa İsmatwlla Maqsimniñ ündewi' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=coHEsLE0gJY>; 'Resey Prezidenti Vladimir Pwtıngе İsmatwlla Maqsimniñ ündewi' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xg-e2IXJTG8&t=1s> ; 'Türkiya prezidenti Rejep Tayıp Erdoğanğa İsmatwlla Maqsimniñ ündewi' URL: https://www.youtube.com/watch?v=svCol9av_gY (Accessed 16.10.2022).
- 9 Youtube. 'Zhas qazaq' URL: <https://www.youtube.com/channel/UC7sw5RcpBC5jwLiO5ebCaNA/videos> (Accessed 16.10.2022).
- 10 Youtube. 'Qasqa Jol' URL: https://www.youtube.com/channel/UC4nzuznUX6A-5jzDrgOooc_A(Accessed 16.10.2022).
- 11 Temirbayeva, A. 2021. 'Sufi practices in modern Kazakhstan: traditions and Innovations', *Central Asia and the Caucasus*, Vol. 24, Issue 1, 102-110 p. DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.08>.
- 12 Instagram. Official page of 'Otbasyhrestomatiasy' URL: <https://www.instagram.com/p/CKQGi-NAgP0/?igshid=10j4v0qj58qpx> (Accessed 22.02.2021).
- 13 Instagram. Official page of 'Tassauf Eurasia' URL: <https://www.instagram.com/tv/CM91USyJ-lf/?igshid=1nmkb2olwbyr2> (Accessed 05.04.2021).
- 14 Azan.kz. Biblioteka URL: <https://azan.kz/maktabah/kutub/author/osman-nuri-topbash-83>(Accessed 16.10.2022).
- 15 Youtube. 'Сүлейменшілер жамағаты: «Түріктер сияқты қолын сүйіп, құрмет көрсеттім»' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2lmZ0YXtXz0&t=28s>(Accessed 16.10.2022).

- 16 Youtube. 'Sufi School Int. Spiritual and Mystical Practices' URL: <https://www.youtube.com/c/SufiSchool>(Accessed 16.10.2022).
- 17 Instagram. Personal page of Ainur Abdrasilkyzy URL: <https://www.instagram.com/tv/CN-NTmodHGwT/?igshid=1ofp6vb18xtw9> (Accessed 05.10.2022).
- 18 Минченко, Т. 2011. 'Религия, свобода совести и новые технологии в постсекулярном мире'. – Великобритания, 147-151 с.

Transliteration

- 1 Temirbayeva, A. 2017. Novyye religioznyye konstrukty sufyskikh praktik v Kazakhstane [New Religious Constructs of Sufi Practices in Kazakhstan]. *Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «EurasiaScience»*. Moskva, 129-130 s.
- 2 Campbell, H. & Garner, S. 2016. Networked Theology (Engaging Culture). Negotiating Faith in Digital Culture. Michigan: Baker Academic, 186 p.
- 3 Hjarvard, S. 2008. The mediatization of religion. A theory of the media as agents of religious change. *Northern Lights*, Vol. 6(1), 9-26 p. DOI: https://doi.org/10.1386/nl.6.1.9_1
- 4 Turner, B. 2007. Religious Authority and the New Media. *Theory, Culture & Society*, Vol. 24(2), 117-134 p.
5. DATAREPORTAL URL: <https://datareportal.com/digital-in-kazakhstan> (Accessed 05.10.2022).
- 6 Youtube. Official channel of 'Hazrat Kurbanali Ahmed Ishan' URL: <https://clck.ru/TSQWK> (Accessed 16.10.2022).
- 7 Youtube. Youtube channel 'Sufi archive' URL: <https://www.youtube.com/user/blackandwhitekazakh1>(Accessed 16.10.2022).
- 8 Youtube. 'AQŞ Prezidenti Donald Trampqa İsmatwlla Maqsımnıñ ündewi' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=coHEsLE0gJY>; 'Resey Prezidenti Vladimir Pwtıngge İsmatwlla Maqsımnıñ ündewi' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Xg-e2IXJTG8&t=1s> ; «Türkiya prezidenti Rejep Tayıp Erdoğanğa İsmatwlla Maqsımnıñ ündewi' URL: https://www.youtube.com/watch?v=svCoI9av_gY (Accessed 16.10.2022).
- 9 Youtube. 'Zhas qazaq' URL: <https://www.youtube.com/channel/UC7sw5RcpBC5jwIiO5ebCaNA/videos> (Accessed 16.10.2022).
- 10 Youtube. 'Qasqa Jol' URL: https://www.youtube.com/channel/UC4nzuznUX6A-5jzDrgOooc_A(Accessed 16.10.2022).
- 11 Temirbayeva, A. 2021. 'Sufi practices in modern Kazakhstan: traditions and Innovations', *Central Asia and the Caucasus*, Vol. 24, Issue 1. 102-110 p. DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.08>.
- 12 Instagram. Official page of 'Otbasyhrestomatiyası'URL: <https://www.instagram.com/p/CKQGi-NAgP0/?igshid=10j4v0qj58qpx> (Accessed 22.02.2021).
- 13 Instagram. Official page of 'Tassauf Eurasia'URL: <https://www.instagram.com/tv/CM91USyJ-lf/?igshid=1nmkb2olwbyr2> (Accessed 05.04.2021).
- 14 Azan.kz. Biblioteka URL: <https://azan.kz/maktabah/kutub/author/osman-nuri-topbash-83> (Accessed 16.10.2022).
- 15 Youtube. 'Süleymenşiler jamağatı: Türıkter sıyaqtı qolın süyip, qurmet körsettim' URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2lmZ0YXtXz0&t=28s> (Accessed 16.10.2022).
- 16 Youtube. 'Sufi School Int. Spiritual and Mystical Practices' URL: <https://www.youtube.com/c/SufiSchool>(Accessed 16.10.2022).
- 17 Instagram. Personal page of Ainur Abdrasilkyzy URL: <https://www.instagram.com/tv/CN-NTmodHGwT/?igshid=1ofp6vb18xtw9> (Accessed 05.10.2022).
- 18 Minchenko T. 2011. *Religiya, svoboda sovesti i novyye tekhnologii v postsekulyarnom mire* [Religion, Freedom of Conscience and New Technologies in the Post-Secular World]. Velikobritaniya, 147-151 s.

Темірбаев Т.Т., Темірбаева А.А.

Қазіргі Қазақстанның сопылық тарикаттарының цифрлық ландшафты

Аңдатпа. Инновациялық технологиялар қазіргі әлемді өзгертті. Интернеттің дамуы мен жаппай қол жетімділігі адамдардың қарым-қатынас мүмкіндіктерін кеңейтеді. Жаһандану процестері мен әлеуметтік желілерді танымал ету мемлекеттердің шекараларын жойды. Адамдардың бүкіл әлеуметтік және әлеуметтік өмірі өзгеріске ұшырады. Жаңа діни қауымдастықтар мен культтер құрылуда. Діни постулаттар өзгеруде. Прозелитизм және діни идеяларды тарату жаңа форматта – онлайн немесе тікелей эфирде жүзеге асырылады, яғни қол жетімді болады, рухани білімді берудің жаңа тәсілдері мен формалары пайда болады. Интернеттегі уағыздардың мазмұны қазіргі қоғам үшін өзекті болып көрінеді, бірақ мәтіндерді құрылымдық талдау тұрғысынан бөлек қарастыруды қажет етеді.

Қазақстандағы сопылық тәжірибелер де өзгеруде. Көптеген сопылық топтар цифрландыру процестеріне белсенді қатысады және діни тәжірибеде жаңа технологияларды қолданады. Осыған байланысты, осы баптың мақсаты цифрландыру призмасы арқылы сопылық тарикаттардың қызметін қарау болып табылады. Тиісінше, қазіргі заманғы сопылардың Қазақстанда қандай заманауи технологияларды қолданатынын анықтау, жаңа адептерді тартудағы әлеуметтік желілердің рөлі, сондай-ақ мұндай тәжірибенің заңдылығы міндеттер болып табылады. Мақала ашық көздерден алынған материалдарға, сопылық көшбасшылар мен олардың ізбасарларының әлеуметтік желілердегі жеке парақтарына және авторлардың далалық материалдарына негізделген.

Түйін сөздер: сопылар және интернет, онлайн зікір, сопылық ілімді цифрландыру, интернет шейх, жаңа шындықтағы сопылар

Темірбаев Т.Т., Темірбаева А.А.

Цифровой ландшафт суфийских тарикатов современного Казахстана

Аннотация. Инновационные технологии изменили современный мир. Развитие и массовая доступность интернета расширяют возможности коммуникации людей. Процессы глобализации и популяризация социальных сетей практически стерли границы государств. Трансформации подверглась вся общественная и социальная жизнь людей. Создаются новые религиозные сообщества и культы. Изменяются религиозные постулаты. Прозелитизм и трансляция религиозных идей осуществляется в новом формате – онлайн или в прямом эфире, то есть становится более доступными, появляются новые способы и формы передачи духовных знаний. Контент интернет проповедей представляется актуальным для современного общества, однако требует отдельного рассмотрения с точки зрения структурного анализа текстов.

Суфийские практики в Казахстане также претерпевают изменения. Многие из суфийских групп активно вовлечены в процессы цифровизации и используют новые технологии в религиозной практике. В этой связи, целью настоящей статьи является рассмотрение деятельности суфийских тарикатов через призму цифровизации. Соответственно задачами являются выявление какими современными технологиями пользуются современные суфии в Казахстане, роль социальных сетей в привлечении новых адептов, а также легитимность подобной практики. Статья основана на материалах из открытых источников, личных страницах суфийских лидеров и их последователей в социальных сетях, а также полевых материалах авторов.

Ключевые слова: суфии и интернет, онлайн зикр, цифровизация суфийского учения, интернет шейх, суфии в новой реальности

ЗОРОАСТРИЗМ: РАСКОЛ, ОТХОД ОТ ТЕНГРИАНСТВА ТУРАНА

Алишанов Рахман Алишанович

Университет «Туран» (Алматы, Казахстан)

alshanovra@yandex.kz

Alshanov Rakhmanov

«Turan» University, (Almaty, Kazakhstan)

alshanovra@yandex.kz

Аннотация. Статья посвящена отдельным вопросам распространения тенгрианства в Центральной Азии, проблеме религиозного раскола, отделения зороастризма из недр тенгрианства. Сделан акцент на ответах Заратуштры на мировоззренческие вопросы Баири, Ахуна, показано, что в поисках приверженцев новой веры он выступает как реформатор, поступок охарактеризованный в последующем пророческими Единоверцами его десятилетняя деятельность по продвижению своих кардинально новых идей воспринята как еретическая, раскольническая. Это привело к первой религиозной войне в древнем Туране. Определен состав участников сражения за веру, которая произошла на южной окраине Марыйской долины. На основе генетических данных прослежен этнический состав сражавшихся сторон. Сделан вывод на основе последних результатов исследований ДНК жителей региона о том, что хиониты, которые по заключению ряда ведущих ученых историков были хуннами, на самом деле и являются протохунну (Q). И это означало, что поскольку хунны были тенгрианцами, то и хиониты были ранними сторонниками этой веры. Религиозная война за веру была между тенгрианцами и зороастрийцами. Сделано заключение о том, что Заратуштра, отделивший новое знание, вышел из недр тенгрианства, соблюдавший некоторые атрибуты шаманства, был по происхождению скифом, азиатской ветви гаплогруппы R1a1a2b.

Ключевые слова: тенгрианство, зороастризм, раскол и сражение за веру, миграция гаплогрупп, протохунну, кайяниды, арьи.

Введение

Огромная территория от западной Сибири, Казахстана, Центральной Азии, затопленная в результате цикла катастроф, превращенная в мировой океан (Авеста, 1 млн. кв. км), в последующем превращенная в 23 моря (Бундахишна), а затем став пригодной для жизни стала заселяться людьми (андроновская, XVI—XII веков до н. э, алакульская культуры).

Освоение Америки, как показывают данные археологов, началось в период между 25 – 11 тыс. лет назад до н.э. На американском континенте остатки человеческих костей не обнаружены старше 23 тыс. лет назад до н.э. Результаты новейших исследований показали, что первые люди появились на Аляске между

22 и 19 тыс. лет назад. Расселение из Берингии на юг началось не ранее чем 16,6 тыс. лет назад. По оценке ученых, около 11–10 тысяч лет назад, на рубеже голоцена, сухопутный путь из Азии в Америку был окончательно закрыт.

Это означает, что переход древних индейцев, заселение Америки происходил в этот период. Антропологи, археологи, палеогенетики, лингвисты получили надежные аргументы о том, что прародина всех 87 народов индейцев Америки является Сибирь, Алтай, Восточная Азия. Так, в словаре индейцев из 2000 слов более 200 имеют тюркские корни. Доминирующими (мажорными) гаплогруппами всех народов Америки являются гаплогруппы Q, R, C, характерных для алтайских, сибирских, восточноазиатских народов. Об это свидетельствует состав основных гаплогрупп 87 индейских народов, в том числе у 38 народов Q-M242, у 31 народа - R1 (M 173), у 18 народов - C P39.

Таким образом, можно сделать осторожный вывод о том, что тенгрианство зародилось как минимум 25 тыс. лет назад. Ведь оно же появилось вначале у народов, находившихся у истоков американской миграции.

Исследователями обнаруживаются многочисленные сходства в обычаях, традициях, ритуалах и верованиях. Ряд ученых и специалистов анализируя верования древних индейцев относят их к начальным, зарождающимся основам тенгрианства с элементами язычества, шаманизма. Эти основы связаны непосредственным воздействием разрушительных катаклизмов, вызванных космическими катастрофами, которые оставили неизгладимый след у их свидетелей, запечатлелись в многочисленных мифах, легендах, сохранились в начальных верованиях.

Көк-Тәңрі, Тенгри (Синее Небо) — *Бог, Единое*, творец всего. Пантеон древних тюрков включал также Жер-Су (Землю-Воду), Огонь (От-ана), Солнце, Луну (Ай), Звезды, Воздух, Облака, Ветер, Смерч, Гром и Молнию, Дождь и Радугу. В китайской летописи сказано: «Тюрки превыше всего чтут огонь, почитают воздух и воду, поют гимн земле, поклоняются же единственно тому, кто создал небо и землю, и называют его Богом (Тенгре)». Был культ матери-природы (Умай). Л.Н. Гумилёв в книге «Древние тюрки» указывает, что «Культ неба — Тенгри — зафиксирован орхонскими надписями». Он полагал, что «почитание Тенгри — Голубого Неба» было общей «первобытной религией» для кыпчаков и «всей степной Евразии».

В распространении тенгрианства на обширных пространствах Турана в период VIII- VII веках до н.э. сложились драматические события. На территориях около восточных берегов Едиля (Волги, Ранхи), где проживали саки, скифы азиатской ветви в эти времена уже придерживались тенгрианства, чтити Тенгри. Эта религия, верование, получившее начало у протохуннов на юге Алтая была принята народами из прилегающих территорий юга Сибири, степей Казахстана. В условиях вынужденной миграции, вслед за мамонтами, бизонами, буйволами на север, далее через существовавший сухопутный коридор шириной в 1000 км на Аляску, а затем и на всю Америку ушли далекие

предки тюрков. Другие двинулись на запад в сторону широких степей Казахстана, на юго-запад к оазисам Центральной Азии. Вместе с ними шел поток генов, обычаев, традиций и верований.

Анализ показывает, что тенгрианство на этих территориях, среди проживавших народов переходит на новую ступень, появились люди, которые посвящают себя объяснению верований, ритуалов, обрядов. На каменных плитах в районе Верхнего Енисея сохранились высеченные древним художником изображения священнослужителей в длинных одеждах с жезлами в руках. Рисунки алтаря со стоящей на нем чашей, очень похожей на потир, изображают элементы религиозного обряда (Википедия).

«Ступкою, чашею, хаомой и словом изречённым Маздою! Вот мое оружие, самое лучшее!» [1, с.121]. Держа в руках атрибуты священнослужителей, практически одинаковых с шаманами, Заратуштра произнес молитву «Ахуна – Варья». «Молись ты, Заратуштра доброй вере маздаяснийской, ... самосозданному небосводу, беспредельному времени (зурван акарана), воздуху, действующему в вышине, Ветру сильному...» [1, с.121]. Вполне вероятно, что Ахун Баири (Баир Ақын) был исторической личностью, мыслителем ставившим вопросы мироздания. Он вопрошал «как будут заложены основы наилучшей жизни?... кто был изначальным отцом Арты (Духа огня)..., кто проложил путь Солнцу и звездам, ... кто сотворил свет и тьму...» [1, с.135-136)] На 20 ключевых, фундаментальных мировоззренческих вопросов Ахуна Баири уровень знаний того времени не позволял найти адекватные ответы. И свое объяснение попытался найти Заратуштра. Однако, его ответы, признанные как откровение не были приняты единоверцами.

В свои 30 лет Заратуштра задается вопросом: «В какую землю бежать, куда бежать я пойду? Удаляют меня от воинов и жрецов» [1, с.137]. О своих приверженцах он заявляет: «их я буду убеждать вам поклоняться, С ними всеми перейду чрез мост раздела» [1, с.138]. После десятилетий тщетных поисков приверженцев своих новых подходов, он в 42 года пересекает территорию родной земли и добившись аудиенции у правителя кавиев (кайянидов) Виштаспы, убеждает его принять новую веру.

При этом следует отметить, что не отказывается от ряда принципиальных подходов родной веры. Заратуштра пользуется атрибутами характерными для шаманов – ступкою, чашею, молится небу, времени, воздуху, ветру – канонам тенгрианства, сохраняет веру Мазде. Необходимо выделить разные характеристики огня – арт (огонь, өрт - пожар), атар – огонь, близко к понятию распространению огня, Мазда – особая характеристика пламени [8], которая не сжигает при пожарах туши диких животных, а как бы поджаривает, делает их пригодными к употреблению. Такой огонь, точнее плодотворное пламя (Ахура Мазда – ревущее пламя, Ахыры Мазда – осторожное пламя) должно было наиболее почитаться из всех других. Огонь очага был сродни по своим характеристикам к пламени мазда. Очевидно, что в жизни охотников,

собирают подгоревшие при пожарах туши было благом, даром природы, они заслуживали постоянных посвящений, становилось ритуалом, неоспоримым предметом поклонения, а жрецы, постоянно утверждающие значимость природных сил были непререкаемым авторитетом.

В этой связи, когда Заратуштра, утверждает, что поиски ответов на вопросы Баири Ахуна (байыргы, древнего акына) привели его к тому, что создателем всего является всевышний, в отличие от приверженцев тенгрианства полагавшими, что всевышние силы это силы природы, то это было воспринято в штыки. И это привело к резкому осуждению со стороны единоверцев.

Заратуштра, говоря о мосте раздела, понимал, что речь идет о новом мировосприятии, о новой трактовке объяснения мира. Он вначале и не собирался покидать родные края, в течение 12 лет неустанно, но безрезультатно пытался утвердить свое понимание, перевести своих единоверцев в новую веру. Кем он был – реформатором, пророком, раскольником, еретиком. Вопрос изначально не сходящий с повестки дня.

«С приходом пророка в мир наступит Эра Разделения — последние три тысячи лет мировой истории» (Бундахишна).

Одним из резких отповедей новоявленному пророку (в своем отечестве нет пророка) стали единоверцы – тенгрианцы. Зороастризм выросший из недр тенгрианства, как своеобразное продолжение учения Баири Ахуна, разрушал как бы основы старой веры, которая на земле Турана, была сложившейся, утвердившейся, бесспорной. И это привело к боевому столкновению, сражению приверженцев старой и новой веры, традиционалистов и реформаторов.

Методы исследования

Данная статья направлена на восполнение определенного пробела практически малоисследованной истории вызревания зороастризма из недр тенгрианства, концептуального анализа идейных факторов столкновений приверженцев двух религий, одна из которых – зороастризм, отделившаяся из тенгрианства вследствие несовместимости реформаторских подходов Заратуштры, его противоположных взглядов. Исследование легенд, сохранившихся в парфянской традиции позволило провести историческую реконструкцию возможно первой в регионе Центральной Азии войны за веру. Использование последних достижений палеогенетиков позволило провести этническую верификацию участников столкновений. Сравнительный анализ позволил идентифицировать религиозную принадлежность хионитов и хунну к тенгрианству.

Религиозная война на южных границах древнего Турана

Сохранилось эпическое сказание (восходящее к утраченному парфянскому) «Предание о Зарерídaх» («Аяткар Зарерán») о религиозной войне между

зороастрийцами и хионитами, разразившейся после обращения Виштаспы в новую веру. «Обращение Виштаспы послужило причиной войны с туранским племенем хионитов» [1, с.439].

Парфянская поэма «Аййадгар – и Зареран - Предание о Зареридах (о сыне Зарера)» передает сюжет первой религиозной войны между туранским царем Арэджаспой и кайянидом Виштаспой. «И (вот) он (Арджасп) послал посольством в Эран-шахр Видрафша колдуна и Намхваста сына Хазара с 20 тысячами отборного войска» [7]. Через своих послов Эрджаспа передает Виштаспе угрозу в категорической форме или тот немедленно отречётся от «праведной веры», или хиониты пойдут на него войной и все царство Виштаспа предадут огню, мечу и поруганию. В «Сказании о Зарере» передано содержание переписки между туранским царем хийонов Арджаспой и Виштаспой: «Слышал я, что вы, Ваше Величество, приняли от Ормазда эту незапятнанную веру маздаяснийскую. Если вы от нее не воздержитесь, то нам от этого могут быть большой ущерб и несчастье. Но, если покажется угодным Вашему Величеству, то откажитесь от этой незапятнанной веры и **оставайтеся нашими единоверцами**» [7].

Виштаспа ответил отказом: «От царя Виштаспа, повелителя Эрана, царю хйонов Арджаспу — здравия! Во-первых, мы не откажемся от этой незапятнанной веры и **не останемся вашими единоверцами**, мы приняли от Ормазда эту незапятнанную веру и не откажемся (от нее)» [7].

Обе стороны начали подготовку к сражению. Каждая из сторон приносит жертвоприношение. Так, у Аральского моря жертвоприношение дает «Вандарманиш брат Арэджаспы (Ар жасип, Ер жусип) у моря Ворукаша, чтобы одолеть могучего Виштаспу, воинов арийских» [1, с.195, 215].

В противоположность на юго-восточном берегу Каспийского моря приносит жертвоприношение: «Кавай Виштаспа перед лицом моря Фразданы, чтобы одолеть злого Тантрияванта, дэвопоклонника Пэшану, лживого Арэджатаспу» (1, с.194, 240). Его поддерживает родной брат Виштаспы: «Смелый конник Заривари перед лицом воды Датии, чтобы одолеть почитателя дэвов когтистого злодея, Хумаяка и его брата Арэджатаспа» [1, с.241].

Затем проводится тотальная мобилизация. Виштаспа, под угрозой виселицы повелел чтобы: «(Эран)=шахр (весь) известили за исключением магов..., и что «ни один мужчина (в возрасте) от 10 до 80 лет в своем доме не остался. Так (все) сделайте, чтобы через месяц (все) пришли ко двору царя Виштаспа, а если кто-либо не придет и меча с собою не принесет, то того я прикажу казнить на виселице!» [7]. Общее население царства Кайянидов и подвластного Эран шахра при таком уровне мобилизации было на уровне в 300 тыс. чел. «Тогда царь Виштасп располагается на вершине горы, и войска с ним было в 12 раз по 12 тысяч (140 тысяч), и Арджасп, правитель хийонов, располагается на вершине горы, и войска с ним было в 12 раз по 10 тысяч (120 тысяч)» [7]. Оба царя выбрали для своей ставки вершину гор. На

юге Марыйской долины расположились горы Бадхыза, их наивысшей точкой является гора Ярылганкала высотой 1158,9 метров над уровнем моря. А урочище Кызылджар, пересекает идеально ровное зеленое плато почти на 18 километров.

Для открытого же сражения хионитов с объединенным войском кайянидов и арьев, выбрано место, «намеченного в «Светлой Роще и в Марве Заратуштровом».

Оно состоялось:

«У Белого леса

И Моуру зороастрийского,

Где ни горы, ни реки <...>

Где могут разбежаться кони,

где [нет] ни высоких гор, ни глубоких озёр, — на той плоской равнине пусть решат [исход битвы] кони и смелые пехотинцы» [7].

Белый лес (светлая роща) вполне вероятно обозначал заросли саксаула белого – крупного кустарника высотой 1,5–2,5 м, а иногда до 5 м, произрастающего на песках пустыни. В Туркмении саксаул занимает более 6 млн. га.

«[А близ] горы Кумиш, которую ещё называют „Спасительницей» и возле которой Виштасп разбил [войско] Арджаспа, находится гора Средьравнинная, отколовшаяся от [горы Кумиш]. Говорят, что в сражении за Веру, когда эранское войско дрогнуло, она откололась от той горы и рухнула вниз, в середину равнины; это спасло эранцев от разгрома, и [потому гора Кумиш] была наречена «Спасительницей» (Бундахишна) [7]. Интересно, что в Бадхызе сохранились развалины крепости Ярылганкала (расколовшийся город).

Сражение произошло где-то между 700 – 600 годами до н.э. (Заратуштра прожил 77 лет, в 684 - 607 гг. до н.э.) Он 35 лет прожил у кайянидов, предположительно в 647 году до н.э. произошла первая религиозная война между тенгринцами и объединенными зороастрийцами – кайянидами и арьями. В ходе сражения обе стороны понесли большие потери, погиб Зарер (Заривари) родной брат Виштаспы. Объединенная армия кайянидов и арьев была на грани разгрома. Однако, по преданию это сражение в конце концов завершилось победой объединенного войска.

Это противостояние переросло в длительную войну между Тураном и Ираном. В одном из таких столкновений в Балхе во время молитвы шаман туранец, хионит Братарвахш (Братар баксы, Пирадар баксы) нанес 77 летнему Заратуштре смертельный удар кинжалом.

Возникает вопрос, что стало дополнительным толчком отхода от тенгрианства кайянидов и арьев. Анализ показывает, что протокайяниды были родом из Ближнего Востока и тенгрианство, была верой принятой ими после миграции в районы Центральной Азии. А арьи, мигрировали в этот регион в условиях жестоких сражений с хионитами. Предложение кайянидов принять веру зороастрийцев, противоположную тенгрианству они приняли беспрепятственно.

Палеогенетика и этнический состав участников сражения

В Авесте указаны стороны сражения: кайяниды с арьями с одной стороны, с другой туранцы, или непосредственно хиониты (хьоны, хийоны). Туран во времена Авесты находился под властью хионитов. Хионитов зачастую отождествляют с хуннами. Предполагается, что хунны были носителями гаплогруппы (Q1a).

По данным палеогенетиков гаплогруппа Q появилась 15–20 тысяч лет до н.э., распространена у некоторых сибирских народов, а также у коренных американских народов и в некоторой степени – по всей Азии.

Разделение гаплогруппы Q-M242 на Q1-L472 и Q2-L275 произошло 28 700 лет назад, а разделение Q1a1-F746/NWT01 на гаплогруппы Q1a1a-M120 (ISOGG 2018) и Q1a1b-B143 (ISOGG 2018) произошло ок. 15,25 тыс. лет назад. Мутации Q-M3 произошла примерно 15 тыс. лет, в период первоначальной миграции палеоиндейцев в Америку.

У 38 коренных народов Северной и Южной Америки наблюдается самый высокий уровень частоты гаплогруппы Q-M242, от 75 до 100%.

Группа российских и казахстанских генетиков исследовала развитие Q3 – одну из ветвей гаплогруппы Q, присутствующей как в Азии, так и в Америке (которая была заселена 20–15 тысяч лет назад выходцами из Сибири). Эта азиатско-американская гаплогруппа состоит из трех ветвей. Q1 распространена в Азии, а также в Северной и Южной Америке. Q2 найдена в Северной и Центральной Азии.

Q1b – M346 значительна у малочисленных сибирских народов - кеты (95%) и селькупы (70%), а также Q-M242 челканцев Алтая (54,5%), тоджинцев (тога, тоха) Тувы (52%), кызыльцев Хакасии (44,1%), Q1 трех казахских родов – канлы 67,5%, кулан-кыпшак 46%, таракты (28%). У коренных народов Северной Америки Q-M242 встречается у *носителей на-дене* (68%), в том числе у *навахо* (92,3%), *апачей* (78,1%). Частота этой гаплогруппы показывает историческую территорию расселения хуннов и их не монгольский характер. Об этом свидетельствует невысокий уровень частоты гаплогруппы у монголов QM346 (5,1%), QM25 (1,3%).

Интересно, что эта гаплогруппа Q2a ярко выражена в местах проживания туркменов (йомудов) Каракалпакии (73%), туркмен Ирана (43%), туркмен Афганистана (34%) (6). Исследователи обращают внимание на схожесть названий туркменского рода йомуд и йомут кун одного из племен хуннов, обращают внимание на совпадение тамги йомудов и йомут кунов.

Гаплогруппа Q-M242 доминирует у туркмен йомудов и возможно у эрсаринцев, а племя йомут кун упоминается уже как одно из племен хуннов. Фазлаллах Рашид-ад-Дин в своем произведении «Сборник летописей» (Джами ат-Таварих) пишет о том, что древние канглы были частью древних огузов (туркмен). В 1 в. канлы за одно с гуннами воевали против уйсуней и китайцев.

Современные данные палеогенетиков, сравниваемые с результатами археологических раскопок позволяют полагать, что в авестийский период на землях Турана уже находились протохунну, об этом свидетельствуют идентичность гаплогрупп хунну и хионитов. Ибо, поскольку хунну появились на исторической арене на четыре века позже (Хуннская империя просуществовала с III века до н. э. и по II век н. э), то хиониты, которых также относят к хунну, могли представлять тех, кто жил на Алтае до этого времени. Прахуннские племена ханьюнь и хуньюй обитали в степи, примыкавшей к южной окраине пустыни Гоби. Согласно ряду исследователей, предками хунну являются племена, входившие в общность хуньюй (сюньюй). Возможно, авестийские названия хионы, хьоны, хвовы близки к прахуннским названиям племен ханьюнь и хуньюй.

События происходили доахеменидский период, т.е. до 600 г. до н.э. Ибо, в последующем территории кейянидов вошли в состав империи Ахеменидов. Эран-шехр (страна, город арьев) до включения в состав империи находился под властью, опекой Кайянидов (Владетели, правители, цари Йима, Хаосроу, Виштаспа, Митра, Аши). Можно сказать, что авестийское время правления кайянидов пришлось на весь VII век до н.э.

Таким образом, мигрировавшие протохунну из Алтая до Согдианы, Центрального, северо-восточного Турана, авестийские хиониты (хийоны) привнесли с собой тенгрианство. Но и соседствующие кайяниды, населявшие южный Туран до перехода в зороастризм были также тенгрианцами.

Возможная тайна происхождения кайянидов кроется в разгадке гаплогруппы **J**. Эта гаплогруппа распространена преимущественно на Ближнем Востоке, в Северной Африке, на Кавказе и на юге Европы. В её составе выделяется две крупнейшие ветви (клады, подгруппы): Гаплогруппа J1 (Y-ДНК). **J 2** (северная) выявлена у османских султанов, Сулейман Шаха (1178 – 1236), сын Кайя Алпа, родоначальника правителей племенного союза кайи. Всего у турков J2 (24,28%), J1 (8,99%), в совокупности 33,27%. А у туркменских кайев обнаружена гаплогруппа (JM-247) J2a1b – 12,37%, J2a1h – 4,12%, J2a1x J2a1b|h – 4,12%, J1 – 12,8%, и ее мутации в совокупности 29,06%. Обнаружение идентичных гаплогрупп в Туркменистане и Турции свидетельствует об исторической близости со времен авестийских кайев, которые оказались в регионе вследствие миграции около 8 тыс. лет назад до н.э. Интересно, что у канлы обнаружены J1 (4%), J2 (7%), J2a1b1 (7%), в сумме 18%. Возможно эта гаплогруппа возникла у канлы также, как и у туркмен-йомудов в до хуннский период, когда они вместе были хионитами, активно контактировавших с кайянидами.

Кайяниды после заселения на южном Туране еще до VII века до н.э. приняли тенгрианство, а последующем перешли на местный, алтайский язык, ставший общетюркским. Зороастризм пришедший на смену тенгрианства у кайянидов был как минимум 2-3 столетия. Мигрировавшие в регион южного Турана арьи, интегрированные в царства кайянидов восприняли вместе с ними и зороастризм.

По исследованиям палеогенетиков арьи были носителями гаплогруппы R1a [4]. По современным данным, гаплогруппа R1a появилась в эпоху *верхнего палеолита* в Центральной Азии, предположительно в Алтайском регионе. Восточные гаплотипы происходят от общих предков, живших 20-12 тысяч лет назад, и, видимо, мигрировавших из южной Сибири.

Последние данные свидетельствуют, что выделившиеся азиатская и тюркская ветви субкладов дали начало миграции R1a1a12b из Алтая на юго-запад. По существу, изначально алтайские племена азиатской и тюркской ветви R1a1a12b по конечному пункту стали называться индоарийскими. Этот стереотип продолжает сохраняться. R1a-Z93 (он же Z94 и Z95) является самым распространенным азиатским субкладом гаплогруппы R1a. Он находится в Центральной, Южной и Юго-Западной Азии (в том числе среди ашкеназских евреев). R1a-Z93 является маркером исторических народов Центральной Азии. Палеогенетики пришли к выводу, что **Z93 есть особая азиатская подветвь. Z94, Z2121, Z2123, Z2124 (тюркская подветвь), Z2125 – S23592-YP1456 – (кыргызы), Z21222, Z2123, R1a1a1h.**

Принадлежность жителей Аркаима, людей культуры Синташты к азиатской ветви, субкладу Z93 подтверждается распространенностью среди них гаплогруппы R1a1a1b2 (Википедия). Субклады R1a1a1b2, R1a1a1b2a2a-Z2123 обнаружены у представителей срубной культуры.

Заключение

Открытая С.П. Толстовым в 1948 г. в южном Приаралье Тазабагъябская культура бронзового века (таза бак – чистый сад) образовалась по его заключению в результате миграции андроновской и срубных культур в XV – XI веке до н.э. Палеогенетики по остаткам захоронения выявили гаплогруппу азиатской ветви, ее тюркские субклады: R1a1a12b - Z93 – Z94- Z2124- Z2125-YP413. Эти данные могут указывать и на другой маршрут миграции. От восточных берегов Ранхи (Волги) из-за наступившей длительной засухи (Клименко В.В.) носители скифских азиатских, тюркских гаплогрупп через прикаспийские степи по западному берегу Аральского моря (моря Воурукаша) достигли южного побережья Арала. Где их объединил правитель кайев Хосроу. Из этих данных палеогенетиков можно заключить, что Заратуштра родившийся на берегах Ранхи (Волги), а затем перебравшийся на юг Воурукаша (Аральского моря) являлся носителем тюркского субкладов Z2123 или Z2124 азиатской ветви, то есть скифом (саком) по происхождению.

Другой поток саков (скифов) шел из юга Сибири, Алтая, по северному берегу Иссык-куля, предгорья Алатау, дошла до оазисов Согдианы, Ферганской, Гиссарской долин, была взята под защиту правителем кайянидов Митрой от нападений хионитов (протохунну).

Таким образом, можно заключить, что взаимодействие происходивших из юга Сибири, Алтая, Ближнего Востока носителей гаплогрупп Q, J, R, способствовало не столько к ассимиляции, развитию общего алтайского языка, принятию тенгрианства, обычаев и традиций, но и сопровождалось жестокими сражениями, не только за землю, но и за веру. Такова была непростая история древнего Турана.

Список литературы

- 1 Авеста в русских переводах (1861-1996). Журнал «Нева» - «Летний сад». Санкт-Петербург, 1998
- 2 Зороастрийская мифология (Мифы древнего и раннесредневекового Ирана) Иван Вадимович Рак. Журнал «Нева» - «Летний сад». Санкт-Петербург – Москва, 1998 (coollib.com.)
- 3 Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Центр «Петербургское Востоковедение» Санкт-Петербург. 1994
- 4 Клесов А. ДНК-генеалогия от А до Т. Москва, Книжный мир.2016
- 5 Генетическая история коренных народов Америки. ru.abcdef.wiki
- 6 Генофонд туркмен Каракалпакстана в контексте популяций Центральной Азии (полиморфизм Y-хромосомы). А. Схалыхо, М.К. Жабагин, Ю.М. Юсупов, А.Т. Агджоян, Ж.М. Сабитов, В.М. Гурьянов, О.А. Балаганская, Д.А. Далимова, Д.Х. Давлетчурин, Ш.У. Турдикулова, М.И.Чухряева, Р.Р. Асылгужин, А.Р. Акильжанова, О.П. Балановский, Е.В. Балановская. Вестник Московского университета. Серия XXIII, Антропология № 3/2016: 86–96. <http://генофонд.рф>.
- 7 Сказание о Зарере (Айадгар и Зареран). Перевод с пехлеви А.А. Амбарцумяна. 2000 г. zoroastrian.ru
- 8 Қыраубай Алма. Қазақ мифологиясы және Авеста. Жұлдыз №2, 1996
- 9 Алшанов Р.А. Тайны двадцати тысячелетий. Поискииоткрытия. Алматы, 2021

Transliteration

- 1 Avesta v russkikh perevodah (1861-1996) [Avesta in Russian passages]. ZHurnal «Neva» - «Letnij sad». Sankt-Peterburg, 1998.
- 2 Zoroastrijskaya mifologiya (Mify drevnego i rannesrednevekovogo Irana) Ivan Vadimovich Rak.[Zoroastrian mythology (Myths of ancient and early medieval Iran)] ZHurnal «Neva» - «Letnij sad». Sankt-Peterburg – Moskva, 1998 (coollib.com).
- 3 Bojs M. Zoroastriycy. Verovaniya i obychai [Zoroastrians. Beliefs and customs]. Centr «Peterburgskoe Vostokovedenie» Sankt-Peterburg. 1994.
- 4 Klesov A. DNK-genealogiya ot A do T. [DNA genealogy from A to T.] Moskva, Knizhnyj mir.2016.
- 5 Geneticheskaya istoriya korennyh narodov Ameriki [Genetic history of the indigenous peoples of America]. ru.abcdef.wiki.
- 6 Genofond turkmen Karakalpakstana v kontekste populyacij Central'noj Azii (polimorfizm Y-хромосомы) [Gene pool of Karakalpakstan Turkmens in the context of Central Asian populations (Y-chromosome polymorphism)]. А. Skhalyaho, М.К. ZHabagin, YU.M. YUsupov, А.Т. Agdzhojan, ZH.M. Sabitov, V.M. Gur'yanov, O.A. Balaganskaya, D.A. Dalimova, D.H. Davletchurin, SH.U. Turdikulova, M.I.CHuhryaeva, R.R. Asylguzhin, A.R. Akil'zhanova, O.P. Balanovskij, E.V. Balanovskaya. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya XXIII, Antropologiya № 3/2016: 86–96. <http://genofond.rf>.

7 Skazanie o Zarere (Ajadgar i Zareran) [The Legend of Zarer (Ayadgar and Zareran)]. Pervod s pekhlevi A.A. Ambarcumyana. 2000 g. zoroastrian.ru

8 Құраубай Алма. Kazakh mifologiyasy zhane Avesta [Kazakh mythology and Avesta]. ZHuldyz №2, 1996.

9 Alshanov R.A. Tajny dvadcati tysyacheletij. Poiski i otkrytiya [Secrets of twenty millennia. Searches and discoveries]. Almaty, 2021.

Алшанов Р.А.

Зороастризм: Тұран тәңіршілдігінен бөлініп шығу

Аңдатпа. Мақала тәңіршілдіктің Орталық Азияда таралуының жекелеген мәселелеріне, діни алауыздық мәселесіне, зороастризмнің тәңіршілдіктен бөлініп шығуына арналған. Заратуштраның Баири Ахунның дүниетанымдық сұрақтарына берген жауаптарына баса назар аударылды, ол жаңа сенімнің жақтаушыларын іздеуде реформатор ретінде әрекет ететіндігі, кейінгі пайғамбарлық діндарлармен сипатталған әрекет оның түбегейлі жаңа идеяларын ілгерілетудегі он жылдық қызметі еретикалық, шизматикалық деп қабылданғаны көрсетілген. Бұл ежелгі Тұранда алғашқы діни соғысқа әкелді. Мары алқабының оңтүстік шетінде өткен дін үшін шайқасқа қатысушылардың құрамы анықталды. Генетикалық деректер негізінде жауынгерлердің этностық құрамы анықталды. Өлке тұрғындарының ДНК зерттеулерінің соңғы нәтижелері негізінде бірқатар жетекші тарихшылардың тұжырымы бойынша хуннулар болған хиониттердің шын мәнінде көне хунну (Q) екендігі туралы қорытынды жасалады. Ғұндар тәңірлік болғандықтан, хиониттер де осы сенімнің алғашқы жақтаушылары болды дегенді білдірді. Сенім үшін діни соғыс тәңірліктер мен зороастриліктер арасында болды. Жаңа білімді бөліп алған Заратуштра шаманизмнің кейбір атрибуттарын ұстанған тәңіршілдіктің ішегінен шыққан, R1a1a2b гаплотобының азиялық тармағы скиф болды деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: тәңіршілдік, зороастризм, дін үшін күрес және бөліну, гаплотоптардың көші-қоны, көне хунну, кайяниттер, арьилер.

Alshanov R.

Zoroastrianism: a schism, Turan's separation from tengrism

Abstract. The article is devoted to the certain issues of the spread of Tengrism in Central Asia, the problem of religious schism, the separation of Zoroastrianism from the depths of Tengrism. The article focuses on the answers of Zoroaster to the worldview questions of Bairi, Akhun, it is shown that Zoroaster in search of adherents of the new belief acts as the reformer, later this act was characterized by the prophetic co-religionists, his ten-year activity to promote his radically new ideas is perceived as heretical and schismatic. This led to the first religious war in ancient Turan. The composition of the participants in the battle for the belief, which took place on the southern outskirts of the Maryi valley, was determined. On the basis of genetic data, the ethnic composition of the combatants was traced. It is concluded on the basis of the latest results of DNA studies of the inhabitants of the region that the Chionites, who, according to the conclusion of a number of leading historians, were Xiongnu, are actually proto-Xiongnu (Q). And this meant that since the Huns were Tengrians, the Chionites were early supporters of this belief. The religious war for belief was between the Tengrians and the Zoroastrians. It is concluded that Zoroaster, who separated the new knowledge, came out of the depths of Tengrianism, observed some attributes of shamanism, was a Scythian by origin of an Asian branch of the R1a1a2b haplogroup.

Key words: Tengrianism, Zoroastrianism, schism and battle for belief, migration of haplogroups, proto-Hunnu, Kayanids, Aryans.

ЦИФРОВЫЕ ПРИЛОЖЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ДИГИТАЛИЗАЦИИ РЕЛИГИИ*

Шайдулина Дарья Рустамовна

*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
(Алматы, Казахстан)
tonythefizz@hotmail.com*

Shaidulina Darya

*RK MSHE CS Institute of Philosophy, Political Science
and Religious Studies (Almaty, Kazakhstan)
tonythefizz@hotmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматривается совокупность религиозных мобильных приложений, представляющих собой особенный цифровой инструмент или ассистента для решения духовных задач современного верующего человека. Приводится типологизация подобных приложений согласно софт-маркету Apple Store и содержательным особенностям. Авторами исследуется казахстанский сегмент интернет-магазина приложений и дается анализ его цифровой продукции.

Ключевые слова: цифровая религия, религиозные приложения, цифровизация, культура, духовность, ислам

Введение

В процессе слияния виртуального и физического миров в единое гибридное пространство цифровым трансформациям подвергаются все аспекты человеческого бытия, включая и духовный мир. Религиозные учения все больше интегрируются с современными цифровыми технологиями, образуя совершенно новый культурный феномен – цифровую религию.

Виртуальные тематические комьюнити, способные объединять людей, стремящихся освоить новые культурные системы и познакомиться с новым мировоззрением, и верующих со всего мира на своих онлайн-площадках, уже являются коммуникационной обыденностью, ровно, как и сетевые трансляции богослужений или виртуальные туры по сакральным местам.

В настоящее время наличие у каждого человека персонального мобильного гаджета обеспечивает ему доступ к своеобразной «духовности в смартфоне» - приложениям религиозного назначения, способным вызвать значи-

* Статья написана в рамках научно-исследовательского проекта №AP09259797 «Процессы религиозизации в Казахстане: специфика, тенденции, воздействия на развитие общества и человеческого капитала (междисциплинарный анализ)»

тельные качественные изменения в жизни верующего. Мы полагаем, данный элемент дигитализации религии требует особого исследовательского внимания.

Методология

Данное исследование было проведено с использованием философского и культурологического методологического инструментария, который позволил получить целостное представление об исследуемом явлении и совершить его глубинный анализ. Наибольшая продуктивность была обеспечена используемыми нами методом контент-анализа, способствовавшего обработке большого информационного массива, и структурно-функционального метода, с помощью которого были установлены связи и элементы видов религиозного софта. Deskриптивный метод позволил зафиксировать особенности изучаемого феномена и сделать оценочное заключение.

Типология религиозных приложений

Интернет-магазины программного обеспечения располагают весьма широким ассортиментом приложений религиозного направления для мобильных устройств, позволяющих верующим как сохранять и поддерживать установленный ими образ жизни, так и расширять свой религиозный опыт, обнаруживая новые формы духовной практики. Такие наиболее популярные онлайн-площадки, как Apple Store и Google Play предлагают потребителю десятки тысяч подобных разнообразных программ, разработанных для осуществления различных целей: от образовательных до развлекательных. Данные софт-магазины не выделяют в своих каталогах религиозные приложения в качестве отдельной группы, размещая их в имеющихся нейтрально-секулярных категориях согласно назначению, процессуальным особенностям и целевой аудитории продукта.

Такое распределение программ обуславливает возникновение сложностей при использовании сервисов как у обычных пользователей, так и у исследователей. Несовершенство данного подхода к категоризации религиозных программ заключается в невозможности определения точного количества существующих приложений, разграничения религиозного, квазирелигиозного и светского софта. Ученые Хайди Кэмпбелл, Кайонг Чоу, Венди Беллар и Брайан Альтенхофен, указывая на факт большой проблематичности в изучении и определении трендов разработки и использования религиозных приложений, обосновали необходимость формирования методологических оснований для исследовательской работы в сфере цифровизированной религии и, опираясь на собственный контент-анализ магазина приложений AppleStore, установили ключевые категории каталога, в которых размещаются програм-

мы религиозного предназначения. К таковым исследователи отнесли: образ жизни (Lifestyle), справочники (Reference), образование (Education), книги (Book), утилиты (Utilities), развлечения (Entertainment), игры (Games) и музыка (Music) [1].

Раздел «Образ жизни» содержит в себе приложения наиболее универсального характера, ориентированные на рутинную, повседневную сторону жизни. Причисленные к нему религиозные программы охватывают самые разнообразные задачи, которые в свою очередь могут быть категоризованы иным, гораздо более специальным образом и распределены по узконаправленным группам. Среди них обнаруживаются планировщики дня верующего, социальные медиа, дигитализированные писания и сборники вероучений, календари, кулинарно-диетические ассистенты, коллекции тематических обоев рабочего стола и много другое. Дизайн и функционал всех данных программ выполнен в соответствии с нормами и требованиями религиозных учений, в рамках которых они были разработаны.

Следующей крупной и сопоставимой по объему с предыдущей категорией является раздел «Справочники», предоставляющий приложения-сборники религиозного содержания, священные книги, сакральные тексты, комментарии к писаниям и другие текстовые материалы, конвертированные в цифровую форму. Как мы можем заметить, данный контент пересекается с некоторыми софт-продуктами, относящимися к категории «Образ жизни», при этом не обладая принципиально отличным от них содержанием и назначением. Так, например, высокорейтинговое приложение казахстанского разработчика Qurankz (Samga Vaspany, TOO), классифицированное алгоритмами интернет-магазина соответствующим «Образом жизни», обладает характеристиками, которые позволяют определить его в качестве контента секции «Справочники» и «Книги».

В третьей категории «Образование» представлен религиозный обучающий контент, использование которого направлено на приобретение и развитие индивидуальных навыков и духовное самосовершенствование посредством текстовых, видео- и аудиоматериалов, а также интерактивных программ. Спектр образовательных приложений очень широк и удовлетворяет запросам разнообразных целевых групп: от получивших духовное образование верующих донерелигиозных пользователей, познающих мировое религиозно-культурное наследие. Как и в рассмотренных выше разделах AppleStore, к данной категории также относятся священные книги и коллекции сакральных текстов, чтение которых способствует углублению знания религиозных учений и приобщению к определенной этико-аксиологической системе. Более массовым продуктом являются приложения-руководства, содержащие подробные инструкции о надлежащем исполнении обрядов, обычаев, чтении молитв и медитативных техник. В качестве примера приведем программы «Таджвид. Правила чтения Корана» (Anvar Khamidullin) и Bible Project (Bible Project Developer), помогающие приобрести навыки чтения священных тек-

стов. Секулярный – научный или научно-популярный, софт раздела «Образование» включает в себя материалы о многообразии вероучений и религиозных традиций, их истории, этических, эстетических и ценностных системах.

Категория «Книги» площадки Apple Store презентует пользователям дигитализированные книги религиозной тематики в формате отдельных самостоятельных приложений, некоторые из них могут быть комбинированными с аудио- и видеофайлами. Во всем книжном религиозном контенте раздела выделяются следующие основные жанры: священные писания (Коран, Библия, Танах, Веды, Авеста и др.), история религии в контексте мировой и региональной культур, биографии значимых духовных фигур, философия религии, сборники притч и афоризмов.

Раздел «Утилиты» Apple Store имеет небольшой ассортимент приложений-инструментов, в большинстве случаев, функционально совпадающих с продуктами категории «Образ жизни» и помогающих решать затруднения, возникающие в процессе повседневной религиозной практики. К ним относятся: религиозные календари, счетчики хронологических интервалов между молитвами, цифровые четки и т.п. Примером подобных небольших практических программ являются Hebrew Calendar & Dates (Teasered OU) – еврейский календарь, сообщающий о грядущих праздниках, постах иудаизма, днях омера и отслеживающий Шаббат; и Real Tasbeeh Counter: Misbaha (Deniz Ozgen) – виртуальная модель четок, которая помимо традиционной функции позволяет устанавливать количественные цели и отсчитывать молитвенные формулы, не требуя контроля экрана гаджета.

Категория «Развлечения» содержит досуговый контент религиозного характера, представленный преимущественно стриминговыми сервисами, теле- и радиостанциями. Например, к ним относятся приложение SadhnaTV (Saurabh Gupta), ретранслирующее духовный и религиозный медиаконтент, а также релевантные новости индийских штатов; и Christian Emojis (Emoji World), программа-пакет эмодзи, добавляющий устройству идеограммы, посвященные христианской культуре.

Религиозные приложения, расположенные в секции «Игры» AppleStore, могут быть расценены как разновидность edutainment – смешения обучения и развлечения, поскольку способствуют религиозному просвещению или проверке специальных духовных знаний пользователей в игровой форме. Среди подобных программ мы можем обнаружить, например, Puzzle – Religious Quiz (Gold Soft Yazilim & Bilisim Ltd.), предлагающий игрокам проверить свои знания исламской религии, выполняя задания различных головоломок; и Bible Colouring Book (Peakse) – виртуальная книга-раскраска иллюстраций библейских сюжетов.

Духовная «Музыка» AppleStore включает в себя композиции, соотносящиеся с традициями разнообразных вероучений, а также приложения профессиональных радиостанций. Данные медиапродукты предназначены в

первую очередь для достижения эмоционального состояния, способствующего личностному духовному совершенствованию и инспирации; также они могут быть использованы для сопровождения религиозных обрядов и образовательных целей. В качестве примера подобных приложений могут быть названы Jesus Songs – Telugu Christian (Jose Tmx), коллекция евангелических песен и христианская радиостанция; и Islamic Music ONLINE Radio, стриминговый сервис исламской музыки.

Рассмотренное нами типологизирование религиозных приложений в соответствии с классификационными алгоритмами софт-магазина Apple Store представляется нам несовершенным по причине частого несоответствия функциональных и содержательных смыслов программы категории, к которой ее причисляют, и отсутствия какой-либо демаркации между светским и духовным контентом, что осложняет поиск требуемого софта верующему пользователю или исследователю.

В данном случае нам кажется предпочтительной взятая за основу категоризация Р. Вагнер и расширенная Кэмпбелл, Чоу, Беллар и Альтенхофеном, согласно которой совокупность религиозных приложений может быть разделена на две группы:

1) Приложения, предназначенные для духовных практик: священные тексты, молитвенники, медитации, поклонение, ритуалы.

2) Приложения религиозного содержания: утилиты, сборники духовных лидеров и религиозной мудрости, СМИ, игры, софт для детей, социальные медиа [1].

Данный подход не допускает категориального смешения и способствует четкому определению инструментального предназначения софта, что позволяет проводить более тщательный мониторинг.

Религиозные приложения казахстанских разработчиков

Изучение сущностных особенностей религиозных приложений, их многообразия и подходов к типологизации приводит нас к исследованию продуктов разработчиков отечественного сегмента софт-маркета AppleStore.

Одним из лидирующих по совокупности технических и мультицелевых характеристик и востребованности не только в религиозном сегменте, но и в общем числе мобильных программ, созданных отечественными разработчиками, является приложение для мусульман Sajda, пользующееся популярностью не только у казахстанских верующих пользователей, но также имеющего лояльных потребителей среди представителей зарубежной мусульманской аудитории.

Разработчики Алмас Адильбек и Жанболат Раимбеков ко времени начала работы над Sajda обладали необходимым опытом, полученным в процессе создания мусульманских веб-платформ, одна из которых была оснащена таблицей с точным временем намазов, что составляло ее уникальность, практи-

ческое преимущество перед другими аналогичными ресурсами и обеспечивало большую посещаемость страницы, дополненную высокой индексацией в поисковых системах [2]. Это инспирировало разработку отдельного, самостоятельного приложения, которое бы предоставило мусульманам возможность пользоваться подобным функционалом, но в гораздо более удобной форме, нежели браузерная вариация.

Ранняя версия молитвенного приложения, названного Sajde KZ, была ограничена таблицей намазов, доступностью только для гаджетов на базе iOS и двумя языками интерфейса – русским и английским. Позднее с ростом популярности и рейтинга программы авторы совершили ее значительное обновление, расширив возможности языковых настроек, преобразив дизайн, добавив опцию пожертвования и изменив название с казахского Sajde (Сэжде) на его арабский эквивалент Sajda (Сажда). Последнее в свою очередь было обусловлено увеличением числа иностранных пользователей. Выбор названия «Сажда» - земной поклон, совершаемый во время намаза, Алмас Адильбек объясняет своим следующим стремлением: «Когда мы с Жанболатом [Раимбековым] придумывали название приложения, мы хотели заложить в нём глубокий смысл. «Сажда» с арабского языка переводится как «земной поклон». Мусульмане считают, что именно в земном положении человек находится ближе всего к своему Творцу» [2].

В настоящее время приложение Sajda включает в себя достаточное количество необходимых для верующего опций, помимо первоначального молитвенного графика. Среди них мы обнаруживаем календарь, сообщающий о важных датах религии ислам и отсчитывающий оставшееся до их наступления количество дней, цифровой Коран, возможность практики зикра, дополненную аудиодорожками, базирующийся на геолокации устройства компас, помогающий находить направление Киблы и Асам аль-Хусна. Площадка iTunes классифицирует «Сажда» в качестве программы, относящейся к категории «Образ жизни», что, как мы полагаем, полностью соответствует как ее назначению, согласно замыслу авторов, так и ее функциональному набору.

Приложение Sajda представляет собой доказательный пример того, что определенная часть потребностей верующего человека, в частности связанная с молитвенными практиками и чтением религиозных текстов, может быть удовлетворена посредством обращения к цифровому полизадачному ассистенту, который может быть доступен пользователю в любое время суток и в любом географическом местоположении.

Следующим заметным цифровым продуктом казахстанских разработчиков является религиозно-коммуникативное трёхязычное (казахский, русский и английский) приложение для знакомств Hitba. Само арабское понятие хитба в исламе означает действие сватовства, помолвки, предшествующий заключению брака обмен обещаниями о совершении такового между женихом и невестой. Выбор подобного названия четко и недвусмысленно отража-

ет цель приложения — это помощь мусульманам в поиске верующего партнера для последующего создания семьи.

Импульс для написания дейтинг-программы возник у руководителя проекта Nitba Дулата Муратханова в результате наблюдений и обсуждений релевантных проблем внутри религиозной общины, участником которой он состоит. В условиях современного светского общества для убежденных верующих стремление вступить в знакомство с должным соблюдением предписаний шариата вызывает крайние затруднения: решения матримониальных вопросов более не делегируется сватам, обыденный для нерелигиозных и религиозных, но придерживающихся светского образа жизни, людей способ инициирования отношений – знакомства в социальных сетях, общественных местах и т.д., также не является приемлемым [3].

Намерение оказать помощь в преодолении всех данных коммуникативных сложностей Муратханов, будучи убежденным мусульманином, объясняет следующим образом: «В исламе есть такое понятие, как общественное обязательство. И если в обществе появляется проблема, то кто-то ее должен решить. Если никто не решает, то виноваты все члены общества. Получается коллективная ответственность. Поэтому мы и взялись за поиски решения. Разработали мобильное приложение, где люди могут найти себе пару, не нарушая канонов шариата» [3].

Исполненное для целевой аудитории пользователей-мусульман приложение имеет принципиальные, базирующиеся на шариате отличия от прочих сервисов для знакомств, которые способны удовлетворить запрос религиозных потребителей и тем самым обеспечить продукту особые преимущества на софт-маркете.

Осевым из них выступает наличие в чате третьей стороны-наблюдателя, присутствие которого обеспечивает безопасность девушки и контроль за соблюдением этических установлений религиозного кодекса. У пользователь-наблюдателя отсутствует опция ведения переписки, но он уполномочен отправлять предупреждения. Не взирая на то, что в качестве лучшей фигуры для осуществления этих задач предпочтение отдается отцу или опекуну-вали, при обстоятельствах, когда подобное не является возможным их обязанности допустимо брать на себя не только другому родственнику мужского пола, но также матери или подруге-мусульманке, ведущий праведный образ жизни. Участие доверенного лица в коммуникации потенциальных жениха и невесты обосновывается воспрещением мужчине нахождения наедине с посторонней женщиной. Так, например, в сборнике хадисов Мухаммада аль-Бухари мы обнаруживаем следующее: «Сообщается со слов Ибн ‘Аббаса, что Пророк сказал: «Ни в коем случае не следует мужчине оставаться наедине с (посторонней) женщиной, если не будет с ней близкого родственника /махрама/!» [4].

Правомерность наблюдения третьей стороной за частной беседой двух лиц может справедливо вызвать сомнения, однако при этом следует отме-

титель, что до вступления в коммуникацию каждый из ее участников ставится в известность о присутствии в чате гаранта девушки. Исходя из этого, предварительное информирование делает наблюдателя абсолютно транспарентным, что разрешает какие-либо вопросы о нарушении приватности и невмешательстве в частную жизнь [5].

Использование приложения начинается с пользовательской регистрации и заполнения анкеты. Опросная форма включает в себя вопросы с ответами в произвольной форме и вопросы с множественными вариантами ответа, совокупность которых может быть поделена на несколько следующих предметных блоков:

1) Персональные сведения: имя, дата рождения, антропометрические данные, место проживания, круг интересов и хобби, семейное положение (не был(а) в браке, разведен(а), вдовец/вдова), брачные намерения (желаю заключить брак в течение: года, 1-2 лет, 3-4 лет, 4 и более лет), комментарий о себе в пределах двухсот печатных знаков, а также фото, которое может быть скрыто от других людей и стать доступным, если оба пользователя проявили взаимный интерес.

2) Религиозность: чтение намаза (совершаю все обязательные намазы, совершаю намаз по пятницам, пока не совершаю намаз), подход к чтению Корана (не умею читать Коран, читаю перевод Корана, умею читать Коран). Для женщины предусмотрен вопрос об отношении к религиозному дресс-коду, уточняющий какой вид одежды она предпочитает (хиджаб, джилъбаб, никаб, обычная и «вид религиозной одежды не указан»).

3) Материальное положение: трудоустроенность (предприниматель, работа по найму, самозанятый, безработный), финансовая состоятельность (ниже среднего, средняя, выше средней), жилищные условия (имеется собственное жилье, проживание с родителями, съемное жилье).

4) Состояние здоровья: курение (отрицательно/положительно), употребление алкоголя (отрицательно/положительно), наличие хронических заболеваний, наличие инвалидности, занятия спортом (редко, часто, постоянно, не занимаюсь), приверженность здоровому питанию (отрицательно/положительно).

После завершения заполнения анкеты пользователю будут предложены профили кандидатов для знакомства.

Изучив опросник, составленный для потенциальных жениха и невесты, мы обнаруживаем, что вопросы, напрямую касающиеся религиозных воззрений и практики составляют небольшую часть от общего количества. Однако уточнения любимых занятий, досуговых предпочтений, наличия или отсутствия привычек, осуждаемых исламом, способны дать достаточное количество релевантной информации, чтобы сформировать общие контуры религиозности личности и определить ее жизненный вектор.

Завершая рассмотрение приложения Hitba, мы определяем его как сервис для знакомств, в основании которого лежит общая для данного вида программ архитектура, модифицированная в соответствии с религиозными нормами, и

тем самым позволяющая верующим пользователям осуществлять поиск партнера для брака, разделяющего духовные принципы и придерживающегося исламских ценностей.

Возвращаясь к отечественным софт-разработкам, посвященным религиозной тематике, мы отмечаем среди них приложение, которое способно быть одинаково полезным как для верующих, так и для неверующих людей и одинаково вызывать их интерес – это двуязычная (казахский и русский языки) программа «Религиозная карта», созданная в рамках проекта Управления по делам религий города Алматы.

В 2017 году при сотрудничестве алматинских городских прокуратуры и акимата был запущен интерактивный сайт religionmap.kz, предназначенный для наблюдения за религиозной ситуацией в городе, размещения информации о существующих культовых сооружениях, миссионерской деятельности, профессиональном разнообразии и многом другом [6]. Несколько позже на базе данного браузерного портала было разработано приложение для мобильных устройств, отвечающее тем же целям и задачам, что и веб-сайт. Софт-магазин iTunes относит программу «Религиозная карта» к категории «Образ жизни», что на наш взгляд является верным по отношению к верующим пользователям, но недостаточно корректно соответствует смыслам и интенциям, заложенным в приложение авторами. Мы полагаем, раздел «Образование» iTunes отвечает данной концепции в гораздо большей степени.

Приложение упорядочивает массив сведений о религиозной жизни, распределяя их по пяти основным категориям: ислам, христианство, буддизм, иудаизм и новые религии. В каждой из данных секций приводится краткое сообщение об истории и принципах вероучения, его действующих культовых сооружениях с точным указанием адресов, контактов, руководителей, формы собственности, количества прихожан и регистрационных номеров. Также пользователям предлагается ознакомиться со списком миссионеров и религиозных руководителей, о которых даны основные сведения: гражданственная принадлежность, должность, дата рождения, рабочий стаж, образование – духовное и светское, при наличии такового. В качестве отдельных опций программа предлагает список мест продажи религиозной литературы и культовой атрибутики, перечень нормативно-правовых актов, справочную информацию о государственных институтах, чья деятельность прямо или косвенно соотносится с религиозной сферой и имеет новостную ленту.

Значимой особенностью «Религиозной карты» является наличие обратной связи, которое способно обеспечивать непрерывное обновление данных о религиозной ситуации в городе и привлекать граждан к процессу мониторинга, что в свою очередь положительным образом отражается на профилактике экстремизма, выявлении деструктивных течений и повышении гражданской ответственности. Помимо этого, подобная интерактивная система обнаруживает свою чрезвычайную важность для поликонфессионального

общества, поскольку содействует налаживанию позитивного взаимодействия между горожанами и сохранению толерантности в отношении религиозного многообразия.

Заключение

В процессе нашего исследования было установлено, что категоризация многочисленных религиозных приложений, размещаемых на лидирующих торговых онлайн-площадках, может быть осуществлена следующим образом:

1) В соответствии критериальными оценками распределительных алгоритмов ресурса.

2) Согласно функциям и содержанию программ.

Первый подход имеет значительные недостатки, которые не позволяют обнаруживать и выделять контент, предназначенный для верующих пользователей, среди светских приложений, осуществлять поиск необходимого софта исходя из его инструментального назначения и смыслового содержания. Второй подход является гораздо более эффективным и способствует установлению категориального многообразия религиозных приложений.

Казахстанский сегмент сервиса Apple Store предлагает различные религиозные приложения, способные удовлетворить потребности верующих людей: поиск единомышленников и культовых организаций, чтение священных текстов, организация молитвенного процесса. Помимо этого, софт отечественной разработки имеет практическую пользу также для нерелигиозных, но заинтересованных в изучении религии как неотъемлемой части культуры, людей.

Список литературы

1 Campbell, Heidi & Althenhofen, Brian & Bellar, Wendi & Cho, Kyong. (2014). There's a religious app for that! A framework for studying religious mobile applications. *Mobile Media & Communication*. 2. 154-172. 10.1177/2050157914520846. [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/275593812_There%27s_a_religious_app_for_that_A_framework_for_studying_religious_mobile_applications [дата доступа: 01.05.23]

2 Абдикеримова Р. Как мусульманское приложение Sajda набрало 330 тыс. активных пользователей по всему миру и вошло в список самых популярных в Казахстане. 2017. [Электронный ресурс] URL: <https://www.muftyat.kz/ru/articles/interview/2017-05-31/19883-kak-musulmanskoe-prilozhenie-sajda-nabralo-330-tyi/> [дата доступа: 10.05.23]

3 Авраменко Н. Интервью с основателем сервиса для знакомств в интернете по нормам ислама. Проект оценили в \$3 млн. 2023. [Электронный ресурс] URL: <https://digitalbusiness.kz/2023-03-30/intervyu-s-osnovatelem-servisa-dlya-znakomstv-v-internete-po-normam-islama-proekt-ocenili-v-3-mln/> [дата доступа: 12.05.23]

4 Сахих аль-Бухари. 67. Книга брака (хадисы 5063-5250). [Электронный ресурс] URL: <https://isnad.link/book/sahih-al-buhari/67-kniga-braka-hadisy-5063-5250/111-glava-muzhchina-ne-dolzhen-ostavatsya-naedine-s-zhenshinoj-esli-on-ne-yavlyaetsya-eyo-blizhajshim-rodstvennikom-zu-mahram-i-ne-dolzhen-prihodit-k-takoj-zhenshine-muzha-kotoroj-net-doma> [дата доступа: 18.05.23]

5 В Казахстане создали приложение для халяльных знакомств. [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/economy/startups/v_kazahstane_sozdali_prilojenie_dlya_halyalnyih_znakomstv/ [дата доступа: 18.05.23]

6 Запущена интерактивная религиозная карта Алматы. [Электронный ресурс] URL: https://forbes.kz/news/2017/11/13/newsid_159167/ [дата доступа: 20.05.23]

Transliteration

1 Campbell, Heidi &Altenhofen, Brian &Bellar, Wendi & Cho, Kyong. (2014). There's a religious app for that! A framework for studying religious mobile applications. *Mobile Media & Communication*. 2. 154-172. 10.1177/2050157914520846. [Electronic source] URL: https://www.researchgate.net/publication/275593812_There%27s_a_religious_app_for_that_A_framework_for_studying_religious_mobile_applications [accessed 01.05.23]

2 Abdikerimova R. Kak musul'manskoe prilozhenie Sajda nabralo 330 tys. Aktivnyh pol'zovatelej po vsemu miru i voshlo v spisok samyh populjarnyh v Kazahstane [How the Muslim app Sajda Gained 330,000 Active Users Worldwide and Became One of the Most Popular in Kazakhstan]. 2017. [Electronic source] URL: <https://www.muftyat.kz/ru/articles/interview/2017-05-31/19883-kak-musulmanskoe-prilozhenie-sajda-nabralo-330-tyi/> [accessed 10.05.23]

3 Avramenko N. Interv'ju s osnovatelem servisa dlja znakomstv v internete po normam islama. Proektocenili v \$3 mln [Interview With the Founder of the Service for Dating on the Internet According to the Norms of Islam. The Project Was Estimated at \$3 Million]. 2023. [Electronic source] URL: <https://digitalbusiness.kz/2023-03-30/intervyu-s-osnovatelem-servisa-dlya-znakomstv-v-internete-po-normam-islama-proekt-ocenili-v-3-mln/> [accessed: 12.05.23]

4 Sahih al'-Buhari. 67. Knigabraka (hadisy 5063-5250) [The Book of Marriage (Hadith 5063-5250)]. [Electronic source] URL: <https://isnad.link/book/sahih-al-buhari/67-kniga-braka-hadisy-5063-5250/111-glava-muzhchina-ne-dolzhen-ostavatsya-naedine-s-zhenshinoj-esli-on-nyavlyaetsya-eyo-blizhajshim-rodstvennikom-zu-mahram-i-ne-dolzhen-prihodit-k-takoj-zhenshine-muzha-kotoroj-net-doma> [accessed: 18.05.23]

5 V Kazahstane sozdali prilozhenie dlja haljal'nyh znakomstv [Halal Dating App Created in Kazakhstan]. [Electronic source] URL: https://forbes.kz/economy/startups/v_kazahstane_sozdali_prilojenie_dlya_halyalnyih_znakomstv/ [accessed 18.05.23]

6 Zapushhena interaktivnaja religioznaja karta Almaty [An Interactive Religious Map of Almaty Has Been Launched]. [Electronic source] URL: https://forbes.kz/news/2017/11/13/newsid_159167/ [accessed 20.05.23]

Шайдулина Д.Р.

Дінді цифрландыру аясындағы цифрлық мобильді қосымшалар

Аңдатпа. Бұл мақалада заманауи діндарлардың рухани мәселелерін шешуге арналған арнайы цифрлық құрал немесе көмекші болып табылатын діни мобильді қосымшалар жиынтығы талқыланады. Мұндай қолданбалардың типологиясы Apple Store софт-маркет және мазмұн мүмкіндіктеріне сәйкес берілген. Автор интернет-қосымшалар дүкенінің қазақстандық сегментін зерттеп, оның цифрлық өнімдерін талдайды.

Түйін сөздер: цифрлық дін, діни қолданбалар, цифрландыру, мәдениет, руханият, ислам.

Shaidulina D.R.

Digital Apps in the Context of Digitalization of Religion

Abstract. This article discusses a set of religious mobile applications, which are a special digital tool or assistant for solving spiritual problems of a modern believer. A typology of such applications is given according to the Apple Store soft market and content features. The author study the Kazakhstanian segment of the online application store and analyze its digital products.

Keywords: digital religion, religious apps, digitalization, culture, spirituality, Islam.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «МИН ӘЛ-ӘСИЛӘТИӘЛ-ЛАМИЪАТИУӘ-ЛӘЖУИБАТИ ӘЛ-ЖАМИЪАТИ» ТРАКТАТЫНДАҒЫ ПАЙҒАМБАРЛАР МЕН ЕЛШІЛЕР ТУРАЛЫ

¹*Байтенова Нагима*, ²*Абдулла Кызылжык*, ³*Хаван Айдынгүл*

^{1,2}*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)*

³*Стамбул университеті (Стамбул, Түркия)*
¹zhanat52@mail.ru, ³aidyngulk@gmail.com

¹*Baitenova Nagima*, ²*Kizilcik Abdullah*, ³*KhavanAidyngul*

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh national university (Almaty. Kazakhstan)*

³*Istanbul University (Istanbul, Turkey)*

¹zhanat52@mail.ru, ³aidyngulk@gmail.com

Аңдатпа. Мақала Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Мин әл асиләти әл-ламиъати уә-л әл-ажуибати әл-жәмиъати*» – «Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптардан» (ориг. *من الأسئلة اللامعة و الأجوبة الجامعة*) атты трактатына арналады. Алғаш рет ХХ ғасырдың ортасында (1951 ж.) әлемдік фарабитану ғылымына танылып, «Екінші ұстаз» еңбектерінің библиографиялық көрсеткіштері қатарына қосылған трактаттың бізге дейін жеткен жалғыз қолжазбасына (*Айя София/4855*) тарихи-деректанулық талдау жасалады. Трактаттың тақырыбы, құрылымы, мазмұны анықталады.

Сан қырлы ғылым саласын философия мен логикадан тарата зерттеген әл-Фарабидің көпсалалы теориялық ілімдерінің қатарында дінге қатысты көзқарастары өзіндік орынға ие. Әйгілі ортағасыр кезеңінде өмір сүрген ойшылдың дүниетанымдық көзқарастарының бір қыры антикалық ғылыми дәстүрде жатса, алтын дәуір (Шығыс Ренессансы) өмірге әкелген Құран, пайғамбарлық, мұсылман құқықтары сынды дін туралы ғылымның пайда болуы екінші жағынан зор әсер етті. Ғалымның Аристотель негіздеген *Ғылымдар жіктемесінің* мазмұнын Мұсылман Шығысында өзгеше өрбітуі де сол кездегі рухани мәдениеттің басты элементі болған діннің ғылым ретінде қалыптаса бастауымен тікелей байланысты болды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің зерттеу нысанына алынып отырған «*Мин әл асиләти әл-ламиъати...*» трактаты бастан-аяқ Құранда аты аталатын пайғамбарлар мен олардың өмірлері туралы жазылған риуаяттардан құрылған. Мақалада Алла Тағала тарапынан жіберілген пайғамбарлар мен елшілер, олардың өмірлері туралы жеткен хадистер

* Әл-Фарабидің ғылымдар жүйесінің қалыптасуына ішкі және сыртқы факторлар әсер етті. Сыртқы фактор антикалық ойшыл мұраларының, әсіресе Аристотель еңбектерінің араб тіліне аударылуы болса, ислам дінінің пайда болуымен бірге келген Құранға түсіндірме беру, пайғамбарлық, мұсылман құқығы (фиqh) т.б. ішкі фактор ретінде қабылданды. Екінші ұстаз Мұсылман Шығысында ғылымдар жіктемесін түзуде ақылға негізделген таным мен дінді басшылыққа алған ғылым арасынан барынша үндестік іздей отырып, ғылымның өзіндік бірегей жіктемесін қалыптастырды. **Ойшылдың «Ғылымдар жіктемесіндегі» (*Ихса-ул улум*) Мұсылман құқығы мен қалам ғылымына Аристотель классификациясында орын берілмеген.**

мен риуаяттар, сондай-ақ, ислам тарихында орны бар тарихи оқиғалар мен әр оқиғаға катысты түсірілген Құран аяттарына Әбу Насыр әл-Фарабидің көзқарасы айқындалады.

Түйін сөздер: Әбу Насыр әл-Фараби, «Мин әл асиләти әл-ламиәти...» трактаты, пайғамбар, елші, Құран аяттары, Айя София кітапханасы.

Кіріспе

Адамзат баласының тарихында Алла Тағаланыңжердегі елшісі ретінде жіберілген пайғамбарлардың өмірі мен бұрынғы өткен ұлттар мен ұлыстар, сондай-ақ, ислам тарихындағы елеулі орны бар оқиғалар туралы жазылған тарихи шығармалар – ортағасырлық араб тарихшысы ибн Жарир әт-Табаридің (923-938) «Тарих әл-умәм уә-л мулук» (Ұлыстар мен патшалар тарихы) еңбегі, ибн Тахир әл-Макдисидің (қ.б. 966/355 *хижри*) «Китәбәл-буд уә ат-тарих» (Бастау және тарих) және Исхақ әс-Саалабидің (961-1038) «Қисас-ул анбиә'» (Пайғамбарлар қиссасы) еңбектерінің қатарына Отырарлық ғалым, ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің (870-950) «Мин әл асиләти әл-ламиәти уә ажуибати әл-жәмиәти» – «Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптардан» (ориг. *من الأسئلة اللامعة والأجوبة الجامعة*) трактатын қосуға болады.

«Екінші ұстаздың» «Мин әл асиләти әл-ламиәти...» трактатының қолжазбасы Аюасофуа (Стамбул, Түркия) кітапханасында 4855 инвентарлық нөмірі бойынша сақтаулы. Трактат туралы алғаш рет түрік ғалымы Ахмед Атеш (*Ahmed Ateş*) (1917-1966) «Фараби шығармаларының библиографиясында» (*Farabi Eselerinin Bibliyografyasi, Belleten C. XV, 12. «el-Us'ulet el-lâmi'a ve 'l-ecvibet el-câmi'a»*). *Yazma*: Аюасофуа 4855 varak 64a-71b) жазды [1, 18 б.].

Араб фарабитанушы ғалымы Мұхсин Маһди (1924-2007) 1961 жылы «Мин әл асиләти әл-ламиәти...» трактатының қолжазбасына текстологиялық зерттеу жүргізіп, 1968 жылы Бейрут қаласында «Дар-ул маириқ» баспасынан «Китаб әл-миллә уа нусус ухра» – «Дін кітабы және өзге де мәтіндер» (ориг. *كتاب الملة و نصوص آخر*) деген атпен әл-Фарабидің бірнеше еңбегімен бірге жарыққа шығарды. Кітап 1991 жылы екінші рет баспа бетін көрді.

Трактаттың жалғыз қолжазбасы саналатын Аюасофуа нұсқасында көшірушінің аты-жөні, шығарманың көшірілген мерзімі туралы нақты дерек жоқ. Трактатты алғаш зерттеген ғалым Мұхсин Маһдидің айтуынша, қолжазбада *хижри* жыл санағы бойынша бірнеше мерзім көрсетілген: «... қолжазбаның 179-бетінде *хижри*дің 713-жылы, 200-бетінде 721, 290-бетінде 733-жыл, 23-шәууәл деп жазылған. Ал «Мин әл 'аси'ләти...» трактатын көшірушінің жазуы қолжазбадағы басқа шығармаларды көшірген адамдардың жазуына ұқсамайды. Және бұл трактат енген беттерде ешбір мерзім жазылмаған» [2, 6 б.].

Дегенмен, трактатты зерттеген ғалымдар нұсқадағы осы сандарға сүйене отырып, оның көшірілген мерзімін шамамен *хижри* 8 ғ. деп белгілейді.

М.Махди трактаттың қолжазбасын оқу барысында оның һижри 8 ғ. басы [2, 36 б.] десе, Торонто университетінің профессоры, ислам философиясына қатысты бірқатар еңбектердің авторы Михаил Мармура (*Michael Marmura*) (1929-2009) пайғамбарлар өмірі жайлы бұрынғы тарихи жазбалардан алынған, көп бөлімдері сұрақтардан тұратын шығарманың көшірілу мерзімі һижри 8 ғ. миләди 14 ғ. дейді [3, 15 б.]. Жазу түрі – насх. Трактат мәтіні қара сиямен, ал атауы, алғашқы бөлімдердің кейбір жолдары, тақырыпшалар қызыл сиямен көшірілген. «*Мин әл 'асиләти...*» трактаты «Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптардан» деген атпен 2017 жылы тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып, ғылыми айналымға енді [4].

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада соңғы жылдары Отандық фарабитану ғылымындағы түбегейлі өзгерістер негізге алынып (әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеудің соны бағыттарын қалыптастыру, ғалым шығармаларының қолжазбаларын жинау, еңбектерін түпнұсқадан тікелей аударып жариялау, ғылыми терминдерді анықтау, тұжырымдарын жаңаша дәйектеу т.б.), тарихи-салыстыру, тарихи-типологиялық, хронологиялық, герменевтикалық, деректанулық, мәтінтанулық бағыттағы зерттеу әдістері қолданылды.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Мин әл асиләти әл-ламиъати...» трактаты

Ғалымның аталған трактаты шағын-шағын қырық екі бөлімнен тұрады. Трактаттың тақырыптық мазмұны тарихи шындыққа құрылған: шығарманың басында бұрынғы хәкімдер мен ілім иелерінен жеткен нақыл сөздер беріліп, одан кейінгі бөлімдерде елшілер мен пайғамбарлардың жіберілу мақсаты, «елші» мен «пайғамбар» сөздерінің айырмашылығы баяндалады. Әрбір бөлімі арнайы тақырыптарға бөлінген. Мұндағы бастапқы үш бөлім: 1 – «Әртүрлі сөздер» 2 , (أقوال متفرقة) – «Елшілердің хабарларын баяндайтын хикметтер» 3 , (حكم قصّ أنباء الرسل) – «Елші мен пайғамбар арасындағы айырмашылық» (الفرق بين الرسول و النبي) деп аталады.

Трактаттың төртінші және жиырма тоғызыншы бөлімдерінде Адам (ғ.с.) нан бастап соңғы пайғамбар әрі елші Мұхаммед (с.ғ.с) ке дейінгі Алла Тағаланың жерге елші етіп жіберген жиырма жеті пайғамбарының (Адам (ғ.с.), Ыдырыс (ғ.с.), Нұх (ғ.с.), Һұд (ғ.с.), Салих (ғ.с.), Ибраһим (ғ.с.), Лұт (ғ.с.), Исмаил (ғ.с.) және Ысқақ (а.с.), Жақып (ғ.с.), Жүсіп (ғ.с.), Айуб (ғ.с.), Шұғайып (ғ.с.), Илияс (ғ.с.), Әл-Йасағ (ғ.с.), Зул Кафил (ғ.с.), Ашмуил (а.с.), Дәуіт (ғ.с.), Сүлеймен (ғ.с.), Жүніс (ғ.с.), Ғұзайыр(ғ.с.), Яхия (ғ.с.), Закария (ғ.с.), Иса (ғ.с.) және Мұхаммад (с.ғ.с.) өмірбаяны баяндалады. Әр бөлімнің атауы әрбір пайғамбардың, елшінің атымен берілген. Тек, он бірінші бөлімде Исмаил (ғ.с.) мен Ысқаққа (ғ.с.) қатысты деректер бірігіп кеткен.

Трактаттың отызыншы бөлімі Харут, Марут (هاروت و ماروت) атты екі періштеге арналады. Отыз бірінші бөлімде Кәлиб (كالب) есімді салих басшы туралы баяндалады. Хазқиал (حزقيال) пайғамбарға отыз екінші бөлімі арналған. Отыз үшінші және қырық бірінші бөлімдерде «Кәһф иелері» (أصحاب الكهف), «Рақим иелері» (أصحاب الرقيم), «Піл иелері» (أصحاب الفيل), «Расс иелері» (أصحاب الراس), «Ухдуд иелері» (أصحاب الأخدود), «Даруан иелері» (أصحاب ضروان) туралы хабарлар берілген. Отыз сегінші бөлім «Лұқман» (لقمان), Отыз тоғызыншы бөлім «Зәу әл-қарнайн» (ذو القرنين), қырықыншы бөлім «Алланың Антакияға жіберген үш елшісі» (الرسالة الثلاثة الذين أرسلهم الله إلى أنطاكية) туралы баяндайды. Қырық екінші бөлім «Сәбә қауымы» (قوم سبأ) бөлімімен трактат аяқталған.

Трактаттың алғашқы бөлімі тәлім-тәрбиелік сипаттағы нақыл сөздерден тұратын «*Ақуал мутафариққа*» – «Әртүрлі сөздер (афоризмдер)» (لواق) деп аталады. Бөлім Құран Кәрімнің «*Адамдар мен жындарды өзіме ғибадат ету үшін жараттым*» (Зарият сүресі, 56-аят) аятымен басталады. Одан кейін ғалым «мүмін» сөзіне тоқталып, мүмінді «Жебеушісіне бойсұнатын, дүниәуи нәрселерді ұнатпайтын, тақуалығын арттырумен айналысатын, сөзі зікір етуден тұратын адам» деп сипаттайды. Әл-Фараби «хәкімдер айтты», «тіл ғалымдары айтты», «былай айтылады», «тәпсірде былай айтылады» деген тіркестерді қолдана отырып, хәкімдер мен ғалымдардан жеткен нақыл сөздермен «Әртүрлі сөздер (афоризмдер)» бөлімін аяқтаған.

Трактаттың екінші бөлімі «*Хикам қасса анбә ар-расул*» – «Елшілердің хабарларын баяндайтын хикметтер» (حكم قصّ أنبياء الرسل) деп аталады. Әл-Фараби елшілер мен пайғамбарлардың жіберілуін «Аллаһ Тағала өзінің елшісі *Хатим ан-набиин* – Мұхаммедке (с.ғ.с.) бұрынғы өткен елшілер мен пайғамбарлардың және бұрынғы ұлыстардың киссаларын баян етуінде хикмет бар» екенін хәкімдердің айтқандарына сілтеме бере отырып түсіндіреді. Содан кейін пайғамбарлар киссасының ең соңғы елші әрі пайғамбар Мұхаммедке (с.ғ.с.) баян етілуінде қандай хикмет бар екенін жеті топқа бөліп, әр хикметті Алла Тағаланың сөзімен түйіндеп отырады:

Біріншісі пайғамбарлығының білінуі мен жіберілгендігінің дәлелі үшін, себебі, ол өзіне дейінгілердің хабарларын Жебрейіл (Алланың салауаты болсын!) арқылы Алла Тағаладан басқа ешкімнен үйренген жоқ.

Екіншісі: көңілін орнықтыру үшін – *А'ззә уә Жәлләнің** сөзі: «(Мұхаммед ғ.с.) саған пайғамбарлардың киссасын көңіліңді орнықтыру тұрғысынан баян етеміз» (һүд сүресі, 120).

Үшіншісі: зікірі мен дәрежесін айқындау үшін – *А'ззә уә Жәлләнің* сөзі: – «Мұхаммад (ғ.с.) өстіп, саған кейбір болып өткен уақиғаларды баян етеміз. Сондай-ақ, саған өз қасымыздан Құранды бердік» (Таһа сүресі, 99).

Төртіншісі: үмбетінен шыққан ақыл иелеріне өнеге болуы үшін – Алла Тағаланың сөзі: «Әрине, пайғамбарлардың киссаларында ақыл иелері үшін өнеге бар» (Юсып сүресі, 111).

¹ *عَزَّ وَجَلَّ* *А'ззә уә Жәллә* – Алла Тағаланың теңеулерінің бірі, Даңқ, Құрмет деген мағынада.

Бесінші: пайғамбарлардың ахуалдарын *уахи*¹ арқылы білгенін хабарлау үшін – *А'зза уә Жәлләнің сөзі: «(Мұхаммад ғ.с.) міне бұлар білінбеген әңгімелерден. Оны саған уахи етеміз. Бұдан бұрын оны сен де, қауымың да білмейтін еді»* (Һұд сүресі, 49).

Алтыншы: Алла Тағала елшілер мен салих пайғамбарлардың лайықты мінез-құлықтары Мұхаммедке (с.ғ.с.) игі өнеге, дұрыс үлгі болу үшін қиссаларды баян етті.

Жетінші: Оған және оның үмбетіне нығметтер жайында баян ету үшін – *А'зза уә Жәлләнің сөзі – «...сендерге көрнеу, көмес нығметтерін толықтастырды»* (Лұқман сүресі, 20). Көрнеу нығметтер – шарифаттардың жеңілдіктері, ал, көмес нығметтер сауаптардың еселенуі» [5, 406.].

Әбу Насыр әл-Фараби исламдағы пайғамбар мен елшінің бойында болуы тиіс асыл қасиеттерді (пайғамбарлығының білінуі мен жіберілгендігі, көңілін орнықтыруы, зікірі мен дәрежесін айқындауы, үмбетінен болған ақыл иелеріне өнеге болуы, пайғамбарлардың ахуалдарын уахи арқылы білуі, елшілер мен салих пайғамбарларға лайықты мінез-құлыққа ие болуы, оған және оның үмбетіне нығметтерді баян етуі) санамалай келе, Алланың жердегі елшісі – пайғамбар мен елшіге тән ортақ және өзіндік ерекшелік мәселесіне қарай ойысады.

Трактаттың «*Әл-фарқ байна ар-расул уа ан-наби*» – «Елші мен пайғамбар арасындағы айырмашылық» (*الفرق بين الرسول و النبي*) деп аталатын үшінші бөлімі төрт бөлімнен тұрады. Әл-Фараби пайғамбар мен елшінің айырмашылығын «...елші (*расул*) шарифат иесі (шариф), ал пайғамбар (*наби*) өзінен басқаның шарифатын (хафиз шарифата ғайриһи) сақтаушы. Елші адамзат пен періштеге ортақ» [5,416.] – деп саралай келе, елшілерді жіберудің (*ирсәл-у русул*) пайдасы – шарифатты таныту (*мағрифату аш-шарифа*), ал кітаптарды түсірудің (*инзәл-у кутуб*) пайдасы – Хаққа ғибадат етуді (*мағрифату-л 'ибадату-л-ил Хаққ*) таныту екеніне тоқталады.

Әбу Насыр әл-Фарабидің пайғамбарлар мен елшілер туралы баяндайтын «*Мин әл 'аси'ләти...*» трактатының «Елші мен пайғамбар арасындағы

¹ *уахи* – Алла Тағаланың пайғамбарларға жіберген аяны. Уахи анық етіп жіберілген. Соңғы пайғамбар Мұхаммад(с.а.с.) қырық жасқа келген уақытта оған *уахи* түсе бастаған. Соның нәтижесінде Құран аяттары түсіп, ислам діні таратылды. Уахи немесе ру'йә иләһиә (құдайлық аян) – грек философиясында кездеспейтін түсінік. Сол себепті, әл-Фараби мұсылман діні өкілі ретінде пайғамбарлық пен пайғамбарлар арқылы жүзеге асатын уахи, му'жиза ұғымдарына қатысты әртүрлі түсіндірмелер жасауына тура келді. Ойшыл үшін пайғамбарлық елестету және «әрекетшіл ақыл» ('ақл мунфа'ил) арқылы жүзеге асады. Ал ислам дініндегі тек пайғамбарлар ғана көрсете алатын му'жизаны әл-Фараби рационалдық жолмен түсіндіруге тырысады. Сонда әл-Фарабидің пайғамбарлық туралы теориясының мәні – философ та, пайғамбар да «әрекетшіл санамен» («'ақл мунфа'ил») байланыса алатын таңдаулы, яғни «хасса» адамдар, ал ол екеуінің арасындағы бірден-бір айырмашылық – философ бұл байланысқа терең ойлану мен теориялық ойлау – пайым арқылы, ал пайғамбар – елестету күші арқылы қол жеткізеді дегенге саяды. **Дегенмен, әл-Фараби ұсынған философияның пайғамбармен теңесу мүмкіндігі идеясы ислам әлемінде қабылдана қоймады.**

айырмашылық» атты бөлімінде ғалым «әл-‘азм» (العزم – төзімділік»), «әл-ирәдә»(الإرادة – қалау), «әл-қасад» (القصд – мақсат), «әл-фи‘л» (الفعال – іс-әрекет), «ән-ниа» (النية – ниет) сынды діни-философиялық ұғымдардың лексикалық мағынасын түсіндіре отырып, олардың терминдік тұрғыдан бірі-бірі толықтыратынын айтады: «әл-‘азм» (төзімділік)іс-әрекеттің істеушісі сен екенін жүректің бекітуі (ақада алаһи ал-қалб). «Әл-‘азм» «әл-қасадпен»(мақсатпен) қарама-қайшылыққа түскенде «әл-‘азм» «әл-фи‘лдың» (іс-әрекеттің) алдында тұрады әрі іс-әрекетке қатысы бар қалау болып шығады. Өйткені, мақсат іс-әрекетпен бірдей болады (яғни адамның мақсаты қандай болса, іс-әрекеті де сондай). Соған сәйкес «ән-ниа» да (ниет) «әл-фи‘лмен» (іс-әрекетпен) бірге емес, одан бұрын жүреді (яғни адам баласы қалай ниет етсе, іс-әрекеті де соған сай болады). «Төзімділік» бір нәрсені істеуге деген қалау және оны (төзімділікті) ұстап тұра білу. Құрандағы فَأَصْبِرْ «*«Мұхаммед с.ғ.с.) пайғамбарлардан майталмандар (сабыр еткендей сабыр ет!)»*» (Ахқаф сүресі, 35) аятындағы «майталмандар» дегенге келетін болсақ, бір риуаятта оларға жеті пайғамбарды жатқызады. Олар: Нұх (а.с.), Ибраһим (а.с.), Исхак (а.с.), Әйюб (а.с.), Жақып (а.с.), Жүсіп (а.с.), Шұғайып (а.с.). Тағы бір риуаятта төртеуін атайды: Нұх(а.с.), Һүд(а.с.), Ибраһим (а.с.) және Мұхаммед (а.с.). Енді бір риуаятта бес пайғамбардың атын атайды – Нұх (а.с.), Ибраһим(а.с.), Мұса (а.с.), Иса (а.с.), Мұхаммад (а.с.)» [5,42 б.]. Бұл жерде әл-Фараби шынайы жүректе болатын бес түрлі «сипат» (әл-‘азм», «әл-ирәдә», «әл-қасад», «әл-фи‘л», «ән-ниа») арқылы пайғамбарлар бойында кездесетін «сабырлылық» «төзімділік», «ұлық болу», «мықты рухқа ие болу» қасиеттерін түсіндірген.

Әбу Насыр әл-Фараби «Мин әл ‘аси ‘ләти...» трактатында қолданған «улұл а ‘зм» (أولو العزم – төзімді) тіркесі Құран Кәрімнің бірнеше аятында кездеседі. Бұл тіркес Алланың «айрықша қасиетке ие», «төзімділік пен сабырлылықтың» үлгісін бере білген ерекше, ұлық пайғамбарларға берілген сипат. Х. Алтайдың «Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігінде» бұл тіркесті «...майталмандардан...» (Ақхаф, 35), «...төзімді...» (Таһа, 115) деп береді. Мысырлық философ Ридаа ад-Дақиқи бұл туралы былай дейді: «Көпшілік ғалымдар Құранның кейбір аяттарына сүйеніп, осы пайғамбарлардың ішіндегі бесеуін «улұл а ‘зм» деп сипаттайды[6, 9 б.].

Бұл туралы Алла Тағала өзінің қасиетті аятында:

﴿وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾

«(Мұхаммад (с.ғ.с.) сол уақытта, пайғамбарлардан уәде алған едік. Сенен, Нұх, Ибраһим, Мұса және Мәрием ұлы Ғиса (ғ.с.) лардан, олардан берік уәде алған едік» (Ахзап, 7)», деп келтіреді.

Пайғамбарлардың ішіндегі «улұл а'зма» ға қатысты аяттар Құран Кәрімнің «Ахқаф», «Таһа» сүрелерінде де кездеседі.

{فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعُرْمِ مِنَ الرُّسُلِ }

«...пайғамбарлардан майталмандар сабыр еткендей сабыр ет» (Ахқаф сүресі, 35).

Және

{وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِن قَبْلِ فَنَسَىٰ وَلَمْ نُجِدْ لَهُ عَزْمًا }

«Рас бұрын Адамға үкім берген едік. Алайда, ол ұмытты. Оны төзімді таппадық» (Таһа, 115).

Ал «Сафуату әт-тәфасир» (Таңдамалы тәпсірлер) атты еңбекте бұл аятты:

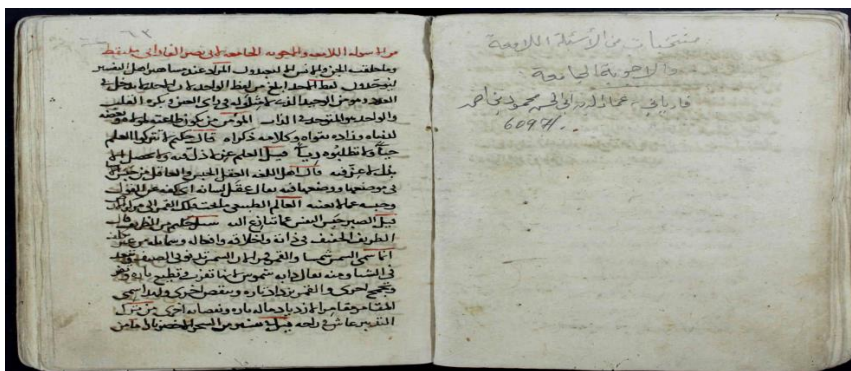
«فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعُرْمِ مِنَ الرُّسُلِ (اي فاصْبِرْ يا محمد علي آذي المشركين كما صبر مشاهير الرسل الكرام و هم ومن نوح وإبراهيم وموسى وعيسى)»

«Пайғамбарлардан майталмандар сабыр еткендей сабыр ет» яғни Мұхаммад! Мүшіріктердің залалына мәшһүр болған мәртебелі елшілер сабыр еткендей сабыр ет, олар «Нұх, Ибраһим, Муса, Иса» [7, 56 б.] деп тәпсірлейді.

Алла Тағала тарапынан жіберілген хақ дінді дәріптеуші елшілердің ішінде кез-келген сынаққа асқан төзімділік пен сабырлылық көрсетіп, мықты рух иелері бола білген Нұх (а.с.), Ибраһим (а.с.), Мұса (а.с.), Иса және адамзат баласының ардақты елшісі әрі соңғы пайғамбары Мұхаммад (с.а.с.) сынды пайғамбарлардың «улұл а'зм»сипатын Әбу Насыр әл-Фараби жете түсінген.

Әбу Насыр әл-Фараби трактаттың екінші және үшінші бөлімінде елші мен пайғамбар арасындағы айырмашылықты түсіндіріп болғаннан кейін, бөлімнің төртінші бөлімінен бастап жиырма тоғызыншы бөліміне дейін Құранда аттары аталатын пайғамбарлардың өмірі мен олардың әрқайсысының ерекше қасиеттері, мұғжизалары туралы баяндауға көшеді.

Кесте – 1. Әбу Насыр әл-Фарабидің «Мин әл 'аси 'ләти...» трактатының Аия София қолжазбасы, 62 Б (4855)

Құран Кәрімде аты аталған пайғамбарлар

Құран Кәрімде 25 пайғамбардың (*Ыбырайым, Ысхақ, Яқұб, Нұх, Дауыт, Сүлеймен, Әйүп, Юсып, Мұса һарун, Зәкәрия, Яхя, Гиса, Ияс, Ысмайыл, Әлясағ, Юныс, Лұт, һуд, Салих, Шұғайып, Адам, Ыдырыс, Зүлкәфил Мухаммад*) аты аталады. Әбу Насыр әл-Фараби «*Мин әл 'аси'ләти...*» трактатында олардың жиырма төртіне тоқталады. Тек, *Һарун* (ғ.с.) туралы хабар трактатта кездеспейді. Сонымен қатар, мұнда Қыдыр (ғ.с.), Ашмуил (ғ.с.), Ғұзайыр (ғ.с.), Хазқиал (ғ.с.) пайғамбарлар жайындағы хабарлар берілген.

Әбу Насыр әл-Фараби аталған трактатының «**Адам (ғ.с.)**» атты бөлімінде Мұхаммед пайғамбардың «Алла Тағала Адамды (ғ.с.) өзінің бейнесінде жаратты» деген сөзінің мағынасын түсіндіреді: «Адам (ғ.с.) Алла Тағаланың: 31) *وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ (٢١) ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ (31)* «*Расында адамды нағыз балшықтан жараттық. Сонан кейін оны жатырда тұратын тамшы қылдық*» (*Мүминұн сүресі, 12-13 аят*) аятында айтылғандай, адамзат баласы сияқты анасының құрсағында болып, өмірге келіп, балалық шақ, ержеткен шағын басынан өткізбеді дегені» [5, 41 б.].

Трактаттың «**Ыдырыс (ғ.с.)**» атты бөлімінде әл-Фараби былай деп жазады: «Қаламмен алғаш жазу жазған және киім тіккен Ыдырыс еді. «Ыдырыс» деп Алла Тағаланың кітабын көп оқығаны үшін берілген. Ол кітаптар Адам (ғ.с.) және Шииске (ғ.с.) түсірілген парақтар болатын. Оның есімі Ахнух еді – [Шиис ибн Адам (ғ.с.) ұрпағы – Алла Тағала оны Адамның (ғ.с.) шарифатымен Қабылдың әулетіне иманға шақыру үшін жіберді. Олар кәпір болатын]. Ыдырыс көктің төртінші қабатына көтерілді, кейбір еңбектерде «алтыншы қабатқа» деп те айтылады. Ол мүміндердің балаларының рухымен бірге жәннатта деп айтылады» [5, 42 б.].

«**Нұх (ғ.с.)**» бөлімінде былай дейді: «Нұх пайғамбарлардың шейхы [Ахнұхтың ұрпағы] – «Нұх» аталуының себебі бір оңаша уайымға салынып, көп жылағаны үшін еді. Нұхтың кемесі суда алты ай қалды. Алғашқы бір айы Ережеп айының оныншы жұлдызы болса, соңғы мерзімі «*Ал-ашура*» күні. Нұхтың шарифаты қалпына келтірілген. Шиистің ұрпақтары жақсы амалдардың бәрін тәрк етіп, Қабыл ұрпақтарының жолымен азғынады. Алла Тағала оларға Нұхты (ғ.с.) жіберді» [5, 43 б.].

«**Һуд (ғ.с.)**» атты бөлімде: «Һудты (ғ.с.) [Нұхтың ұрпағы] Алла Тағала Нұхтың шарифатымен тура жолдан тайған өзінің қауымына жіберді» деген мәлімет беріледі [5, 44б.].

«**Салих (ғ.с.)**» атты бөлімде: Салихты [Нұхтың ұрпағы] Алла Тағала Сәмуд тайпасына жіберді [өйткені, олар Алланың әміріне қарсы келіп, Алладан басқа нәрсеге табынатын еді. Оларға көптеген мұғжизалалар жіберсе де, сенбеді] – «Сәмуд» аталуының себебі суға тапшы болғаны үшін еді. «Әс-сәмд» – «аз су» деген мағына береді» [5, 45 б.].

«**Ибраһим (ғ.с.)**» атты бөлімде: «Ибраһим әл-Хәлилдің «*халил*» аталуы құлшылықта Хақтың әміріне ықыласпен тағзым етуінен және адамдардың

жағдайын қонақжайлықпен жақсартуынан еді [ол Сәм ибн Нұх ұрпағы]. «Халил» аталуы төрт нәрсеге байланысты еді: өзін оттан, жүрегін әр-Рахманнан (Алла Тағала), баласын құрбандықтан, дүниесін бауырларынан аямауы. Алла Тағала оны Нәмруд ибн Кәуш ибн Ирм ибн Сәм ибн Нұхқа және қауымына жіберген, олар пұттарға табынушылар еді» [5, 46 б.].

«**Лұт (ғ.с.)**» атты бөлімде: «Лұт – арабша есім. Түбірі «*әл-лаут*» (жабысу, байлану), «*әл-лазуқ*» (жабыстырғыш). «Лұт» аталуының себебі – оның махаббаты Ибраһимнің (ғ.с.) жүрегіне байланған еді. Хадисте келгендей «жүрегімен жабысқан бала». Ол ибн Наран ибн Тарих ибн ахи Ибраһим (Ибраһимнің ағасының ұлы). Алла Тағала Лұтты (ғ.с.) Йордания жақтағы «*Му'тафикат*» деп аталатын бес қалаға жіберген еді. Лұт пайғамбарға қауымы сенбеді. Жаман әдеттерінен арылмады» [5, 46 б.].

Исмаил (ғ.с.) мен Исхақ (ғ.с.) бөлімі: «Құрбандыққа шалынған «Исхақ» дейді, кейбіреулері «Исмаил еді» дейді. Анығы «Исмаил». Өйткені Мұхаммед (с.ғ.с.) «*әнә ибн әз-зәбихәйни*» (мен екі құрбандықтың ұлымын) деп айтты. Мұхаммед (с.ғ.с.) Исмаил нәсілінен еді. Ал екінші құрбандық Мұхаммедтің (с.ғ.с.) атасы Әбду Мутталибтің нәзір етуі бойынша пайғамбардың әкесі Абдуллаһ болатын» [5, 47 б.].

«**Йақуб (Жақып) (ғ.с.)**» бөлімі: Оның тегі Йақуб ибн Исхақ еді. Ол Йақуб Исраил деп аталды, себебі, «*әл-иср*» еврей тілінде құл деген сөз. «*Әли-ил*» Алла Тағала есімдерінің бірі, сонда мағынасы «Абдуллаһ – Алланың құлы» болып шығады» [5, 48 б.].

Жүсіп (ғ.с.) бөлімі: «Жүсіп еврейше есім. Кейбір ғалымдар «арабша есім» деп айтады. Яғни арабтардың «*هفسأ*» «оны кейітті», «*هبضعأ*» «ашуландырды» сөзінен келіп шыққан болуы керек дейді. Алла Тағала айтты: «*Сөйтін олар бізді кейіткен кезде, олардың тиісті жазасын бердік...*» (Зухруф сүресі, 55)» [5, 49 б.].

«**Айуб (ғ.с.)**» бөлімі: «Айуб Исхақ нәсілен еді. Ол Ибраһим шарифатымен келді, тегі румелінен. Алла Тағала оны Шам жеріне жіберді» [5, 49 б.].

«**Шұғайып (ғ.с.)**» бөлімі: «Шұғайып ибн Нуайб, ибн Анқа, ибн Мәдиэн, ибн Ибраһим (ғ.с.). Алла Тағала оны Мәдиэн тұрғындарына жіберді, Мәдиэн – ну ағаштар мен төбешіктердің арасында еді. Егер Алланың елшісі Шұғайыпты еске ала қалса болды «ол пайғамбарлардың шешені» дейтін еді деген риуаят бар [5, 49 б.].

«**Муса (ғ.с.)**» бөлімі: «Мусаның тегі туралы айтылды: ол ибн Имран ибн Йашур ибн Фаһис ибн Ләуий ибн Йақуб – (тағы бір) риуаятта Қаһас дейді. Муса (ғ.с.) ағасына пайғамбарлық келуін тілеген еді. Тілегі орындалды. Ал Мұхаммед (с.ғ.с.) өзінің немере ағасына иман тілеген еді.. Мұның баяны (түсінігі) не?]. Алла Тағаланың ілімінде Нарун пайғамбарлардан еді және ол Муса (ғ.с.) дұғасымен орындалды. Ал Оның ілімінде Әбу Талиб мүмін емес еді – Алла Тағаланың сөзі: «(Мұхаммед с.ғ.с.) *расында жақсы көргендеріңді тура жолға сала алмайсың. Бірақ, Алла кімді қаласа, оны тура жолға салады*» (Қасас сүресі, 56)» [5, 50 б.].

«**Хыдыр (ғ.с.)**» бөлімі: «Хыдыр» аталуының себебі – ол намаз оқыған сәтте айналасындағы нәрселердің бәрі жап-жасыл болып кететін. Муса (ғ.с.) қайтатын уақыты келген кезде әл-Хыдырға «маған өсиет айт» деді. Әл-Хыдыр Мусаға: «көп дауласпа, қажетсіз жерге барма, таңқалмайтын нәрсеге күлме, қателік жасағандарға дөрекі болма, ей, ибн Имран» деді» [5, 50 б.].

Ілияс (ғ.с.)» бөлімі: «Ілияс (а.с.) харун (а.с.) нәсілінен еді. Ілияс (ғ.с.) теңіздерге жіберілді, әл-Хыдыр шөл далаларға жіберілді. Екеуіне сүр үрленгенге дейін мәңгілік өмір берілді. Жыл сайын маусым күндері екеуі кездесетін еді, оларды кейбір салих адамдар көрген-мыс. Ілиясқа (ғ.с.) қауымы бойсұнбаған соң, оларды тастап, биік тауды паналады. Алла Тағалаға құлшылық жасаумен болды. Өсімдіктермен, ағаштың жемістерімен қоректенді. Онда бес жылдан астам тұрды» [5, 51 б.].

«**Әл-Йасағ (а.с.)**» бөлімі: «Әл-Йасағ Ілияс (ғ.с.) үңгірге кіргенге дейін оның шәкірттерінің бірі еді. Ілияс (ғ.с.) оған суфтан (жібек) киіп беріп, қауымына халиф етіп тағайындады. Сөйтіп хайуанға мінді де, ғайып болды. Әл-Йасағ қауымына барып, оларды Аллаға құлшылық етуге шақырды» [5, 52 б.].

«**Зү-л-кәфл (ғ.с.)**» бөлімі: «Йасағтың (ғ.с.) қайтатын уақыты жақындаған кезде Ілиястың (ғ.с.) құлшылығы мен дағуатының міндеттерінде әмір еткеніндей, өзінен кейін Зү-л-кәфлді қалдырды. «Зү-л-кафл» аталуының себебі, ол әл-Йасағтан өз ілімін міндеттеп алған еді. Оның міндеті «күндіз ораза ұстау», «түнде жатпай адамдардың арасында болу», «ашуланбау» және «асықпау» еді [5, 53 б.].

«**Дәуіт (ғ.с.)**» бөлімі: «Дәуіт Йәһуда ибн Йақубтың ұрпағы еді. Алла Тағала Дәуітке (а.с.) пайғамбарлық, хикмет және патшалық берді. Тағала Дәуіт (ғ.с.) тәспі тартса, онымен бірге қосылып мадақ айтқан тауларды, құстарды Дәуітке бағындырды. Оған жағымды дауыс пен темір илеу өнерін үйретті (сауыт жасау өнері – өз еңбегімен тапқанды ғана жейтін еді). Дәуітке (ғ.с.) еврей тілінде жүз елу сүреден, уағыз бен хикметтен тұратын Зәбүрді түсірді» [5,54 б.].

«**Сүлеймен (ғ.с.)**» бөлімі: «Сүлеймен ибн Дәуіт Дәуіттен (ғ.с.) де ұлық патша, одан да әділ қазы болды. Ал Дәуіт (ғ.с.) Сүлейменнен (ғ.с.) де күшті құлшылық иесі еді [5, 54 б.].

«**Жүніс (ғ.с.)**» бөлімі: «Иса ибн Мәриәм (Мәриям ұлы Иса) мен Йунус ибн Мәттәдан (Мәттә ұлы Жүніс) басқа ешбір пайғамбар анасының тегімен аталмайды. Оның қауымында кім жалған сөйлесе өлім жазасы кесілетін болған. Жүніс (ғ.с.) өзінің қауымына жеткізген азап айтқан уақытында келмеген соң, өзін өлтіре ме деп қорқып әрі қауымына ренжіп кетіп қалған еді. Өз қауымына сабырсыздық танытып, олардан жасырынған еді. Алла Тағала Мұхаммедке (с.ғ.с.) былай деді: «*Балық иесі (Юныс F.C.) құсама*» (Қалам сүресі, 48)».

«**Ғұзаир (ғ.с.)**» бөлімі:«Ғұзаир «*Бәйту-л Муқаддас*» ауылдарының біріне есегімен келіп жеткен соң (өзімен бірге торсықта сусыны, жүзім, інжір салған себеті болған еді) есегінен түскенде, ауыл тұрғындарының

жан тапсырғандарын көрді. Ғұзаир (ғ.с.) «Алла бұны өлгеннен кейін қайтып тірілмеді?» (Бақара сүресі, 259) деді. Мұнда ол Алланың үкіміне қарсы келіп емес, тек Алла Тағаланың оған өліні қалай тірілтетінін көрсеткенін қалады – оның сөзі «әннани» яғни «қалай» дегені – «Алла оны жүз жыл өлтіріп, сосын тірілтті» (Бақара сүресі, 259).

Зәкәрия (ғ.с.)» бөлімі: «Зәкәрия әкесі Азан болды – Йақуб ибн Мәсән мен Имран ибн Мәсән бәну *Исраил* патшалары ұрпақтарынан еді – олар (Йақуб ибн Мәсән мен Имран ибн Мәсән) Бабыл жерінен *Бәйту-л муқаддасқа* оралғаннан кейін Алла Тағала оны *бәни Исраилге* жіберді».

Йахиа (ғ.с.)» бөлімі: «Йахия» аталуының себебі, «анасының жатырына жан бітірді» дегені, анасы бедеу еді. Мәриам Йахияның нағашы тәтесінің қызы. Йахия (ғ.с.) Исадан (ғ.с.) алты ай үлкен еді. Жастайынан пайғамбар болған төрт адам бар: Жүсіп (ғ.с.), Сүлеймен (ғ.с.), Йахия (ғ.с.) және Иса (ғ.с.)».

Иса (ғ.с.)» бөлімі: «Иса ибн Мәриям бинт Имран ибн Мәсан (Сүлеймен ибн Дәуіттің ұрпағы) «*мәсих*» деп аталды. Себебі, «Иса (ғ.с.)» қолымен сипау арқылы дауасы жоқ ауруларды жазатын еді. Алла Тағала Исаға (ғ.с.) хикмет пен Тәуратты ана құрсағында жатқанда үйреткен еді. Иса (ғ.с.) «*Кәлимулла*» яғни «Алланың сөзі» деп аталды. Себебі Иса (ғ.с.) осы сөзбен жаратылды. Ол сөз Алланың: «бол!» (Мариям сүресі, 35) сөзі. Алла Тағала оны «...*әрі Мәриямға жалғастырған...*» (Ниса сүресі, 171) сөзімен жаратты».

Мұхаммад (с.ғ.с.)» бөлімі: «Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) тегі Мұхаммад ибн Абдуллаһ ибн Абду-л Мутталиб ибн Нашим ибн Абдumuнаф ибн Қусса бин Киләб ибн Мәррә ибн Кағб ибн Луий ибн Ғалиб ибн Фаһр ибн Мәлик ибн ән-Надр ибн Кәнәнә ибн Хазима ибн Мударикә ибн Илияс ибн Мадр ибн Мағдд ибн Аднан ибн Әдд ибн Әдәд ибн әл-Һәмисә ибн Йашжәб ибн Бинт ибн Хәмәл ибн Қайдар ибн Ишмуил ибн Ибраһим. Алла Тағала Мұхаммедті (с.ғ.с.) айқын жолмен, өткір қылышпен жіберді» [5, 55 б.]

Қорытынды

Әбу Насыр әл-Фарабидің ислам діні тарихындағы Алла Тағаланың жердегі елшілері мен ардақты пайғамбарларының өмірбаяны баяндалатын «*Мин әл асиләти әл-ламийәти...*» (Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптардан) трактатында ғалымның ислам дініне, пайғамбарлық мәселесіне деген көзқарасы айқын көрініс тапқан. *Араб Халифатының гүлдеген дәуірінде өмірге келген бұл шығарманың пайғамбарлар тарихына* (пайғамбардың өмірі, оларға қатысты тарихи оқиғалар, мұғжизалары) арналған бөлімдері ғалымның ислам дінінің білгірі, терең ілім иесі екенін дәлелдей түседі.

Қорыта келе, Отырарлық ғалым, ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің «*Мин әл 'аси 'ләти...*» трактатын ортағасырлық ғалымдар ибн Омар ибн әл-Уақәди (747-823), ибн Жабир әл-Бәләзури (820-892), ибн Жәрир ат-Табари (839-

923), ибн Саъд әл-Бағдади (784-845), Әбул Хасан әл-Мәсъуди (896-975), ас-Саълаби (?-1035), ибн әл-Әсир (1132-1160) сынды ислам тарихындағы ең алғашқы тарихи еңбектердің авторлары мен ірі ислам тарихшыларының ислам тарихы мен пайғамбарлардың өміріне арналған жазба мұраларының қатарына қосылған, пайғамбарлар өмірі жайында баяндайтын еңбек деп бағалауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ahmed Ateş. Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası. Belleten. – Анкара, С. XV.(57) 120. 1951.– P. 15-18.
- 2 Mahdi Muhsin. Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusus uhra. – Beirut: Daru-l mashryq, 1991. – 147 p.
- 3 Michael Marmura. University of Toronto //Journal of Near Eastern Studies. Vol. 29. N1.
- 4 Әбу Насыр әл-Фараби. Саясат жайлы трактат. (ауд. – Хаван А.) – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 169б.
- 5 Әбу Насыр әл-Фараби. Жарқыраған сұрақтар мен толымды жауаптардан. (ауд. – Хаван А.) – Астана: Өрнек баспасы, 2017. – 127 б.
- 6 Ридаа Мухаммад Хусейн ад-Дақиқи. Ат-тассаур әл-фалсафи ли нашаати ал-каун. – Каир: -1994. – С.200.
- 7 Safuatu at-tafasir. [Selected Tafsir] Бейрут, 1981.
Архив деректері.
Айя София қолжазбасы (4855)

Transliteration

- 1 Ahmed Ateş. (1951). Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası [Bibliography of Farabi's Works]. – Ankara, С. XV, – S. 57, 195.
- 2 Mahdi Muhsin (1991). Al-Farabi's Kitabu-l Beirut milla ua nusus uhra. [The Book of Religions and Other Texts]. – Beirut: Daru-l mashryq, – 147 p.
- 3 Michael Marmura. University of Toronto // Journal of Near Eastern Studies. Vol. 29. N1.
- 4 Abu Nasir al-Farabi. Sayasat jaylı traktat [Treatise on Politics] (district - Khavan A.). – Алматы: Kazakh University, 2020. – Art. 169.
- 5 Abu Nasir al-Farabi. Jarqırağan suraqtar men tolımdı jawaptardan [From Brilliant Questions and Comprehensive Answers]. (district - Khavan A.). – Астана: Ornek baspası, 2017. – P. 127.
- 6 Ridaa Muhammad Hussein al-Dakiki. At-tassaur al-falsafi li bashaati al-kaun. – Cairo, – 1994.
- 7 Safuatu at-tafasir. Beirut, 1981.

Archive Sources

The Ayasofya manuscript (4855)

Байтенова Н.Ж., Абдулла Кызылжык, Хаван А.

О пророках и посланниках в трактате Абу Насра аль-Фараби «Мин ал-асилати ал-ламиъати уа ал-ажуибати ал-жамийати»

Аннотация. Статья посвящена трактату Абу Насра аль-Фараби «Мин ал асилати ал-ламиъати уа ал-ажуибати ал-жамийати» – «Из блестящих вопросов и собранных ответов» (ориг: *من الأسئلة اللامعة و الأجوبة الجامعة*). Был проведен историко-источниковедческий анализ единственной сохранившейся рукописи трактата (Айя София/4855), впервые признанной в науке фарабиедения и вошедшей в библиографический указатель трудов «Второго Учителя» в середине XX века (1951 г.). Определены тема, структура и содержание трактата.

Религиозные взгляды Абу Насра аль-Фараби занимают особое место среди разноплановых теоретических учений аль-Фараби, изучавшего многие области науки и берущие свое начало от философии и логики. Если один аспект мировоззрения мыслителя, жившего в средневековый период, заключается в античной научной традиции, с другой стороны, большое влияние на его взгляды оказали науки о религии, такие как Коран, пророчества, мусульманское право, которые появились в Золотом веке (Мусульманский Ренессанс).

Разработанная аль Фараби классификации наук, основанная на классификации Аристотеля, имела свои особенности и это было связано с тем, что на мусульманском Востоке было непосредственно связано с началом формирования религии как науки, которая была основным элементом духовной культуры того времени.

Трактат «*Мин ал асилати ал-ламиъати...*» который мы взяли в качестве объекта исследования, основан на повествованиях написанных о пророках и их жизни в Коране. В статье уточняются взгляды Абу Насра аль-Фараби о пророках и посланниках Аллаха, хадисах и повествованиях об их жизни, а также исторических событиях в истории ислама и аятах Корана, связанных с конкретными событиями.

Ключевые слова: Абу Наср аль-Фараби, трактат «*Мин ал асилати ал-ламиъати...*», пророк, посланник, Коранические аята, Библиотека Аия София.

Baitenova Nagima, Kizilcik Abdullah, Khavan Aidyngul

About Prophets and Messengers in The treatise of Abu Nasr al-Farabi "Min Al-Asilati Al-Lamiati wa Al-Azhuibat al-Zhamiati"

Abstract. Article is devoted to the treatise by Abu Nasr al-Farabi «*Min al-asilati al-lamiati wa al-azhuibati al-zhamiati*» - «From Brilliant questions and Comprehensive answers» (orig. من الأسئلة اللامعة و الأجوبة الجامعة). A historical and source study analysis was carried out of the only surviving manuscript of the treatise (HagiaSofia/4855), first recognized in the science of Farabivology and included in the bibliographic index of the works of the Second Teacher in the middle of the 20th century (1951). The topic, structure and content of the treatise are defined.

The religious views of Abu Nasr al-Farabi take their place among the diverse theoretical teachings of al-Farabi, who studied many fields of science from philosophy and logic. One aspect of the worldview of a thinker who lived in the famous medieval period lies in the ancient scientific tradition, but, on the other hand, the sciences of religion, such as the Koran, prophecies, Muslim law, which appeared in the Golden Age (Muslim Renaissance), had a great influence on his views.

The various development by a scientist of the content of the classification of sciences based by Aristotle in the Muslim East was directly related to the beginning of the formation of religion as a science, which was a main element of the spiritual culture of that time.

The treatise «*Min al asilati al-lamiati...*» which we took as the object of study, is based on the narratives written about the prophets and their life in the Quran. The article clarifies the views of Abu Nasr al-Farabi about the prophets and envoys sent by Allah, hadith and narratives about their lives, as well as historical events in the history of Islam and the verses of the Quran related to each event.

Key words: Abu Nasr al-Farabi, treatise «*Min al-asilati al-lamiati...*» prophet, messenger, Quranic ayats, Library Aya Sophia.

THE FORMATION OF A TOLERANT PERSONALITY IS THE MAIN TASK OF EDUCATION*

¹*Sabitkyzy Assem, ²Sapashev Oraz*

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abay
(Almaty, Kazakhstan)*

²*Istanbul University (Istanbul, Turkey)*

¹*mirassa7270@gmail.com* ²*sapashevo@gmail.com*

¹*Сабитқызы Әсем, ²Сапасhev Ораз*

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан)*

²*Стамбул университеті (Стамбул, Түркия)*

¹*mirassa7270@gmail.com* ²*sapashevo@gmail.com*

Abstract. The article deals with the essential status of the phenomenon of tolerance in the society, when the modern man needs to properly navigate in the space of multiculturalism in order to adequately respond to the changes, to distinguish the negative, destructive from the truly positive, constructive. In this respect, it is easy to get lost if the existing system of education does not direct the spiritual development of man in the right direction, which implies the strength of the spirit in the process of merging with the dynamically changing surrounding reality. A qualitatively new educational system also implies a qualitatively new interpretation of human freedom in the context of tolerance. It means that a person must be free from socio-national stereotypes of the attitude towards other cultures and peoples and to develop, together with qualified teaching staff with sufficient spiritual experience behind them, his/her view of the peoples and cultures of the world, which would not contradict their consideration as rich historical formations. Modern man, first of all, must learn to be responsible for those values that concern not only his everyday life, but also belong to the world's spirituality. This includes, above all, the values of human life, individual freedom, creative realization, etc. All this can be taught from an early age by a quality educational system oriented toward this direction.

Key words: tolerance, education, formation of tolerance, pedagogy, multiculturalism.

Introduction

The modern crisis of social relations, the extremely aggravated political situation, military actions in Ukraine, terrorist attacks, interethnic conflicts

* The article was prepared within the framework of the "Zhas galym" project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AR №. 14972713 «The principle of tolerance in social development: tasks and practice of implementation».

give rise to the primary task of education - teaching skills and values of «living together», the main of which, in our opinion, is the formation of a tolerant personality to spread ideas of tolerance and methods of its education.

«The factor of tolerance in the modern educational environment is influenced by the lack of a universal model of education due to the presence of different socio-economic conditions of different societies, regions, social and national groups, as well as the multifactorial crisis of the modern education system, including in the post-Soviet space, the probabilistic nature of social and economic processes in the modern world (especially in areas subject to modernization and reformation), alternative in formation of social systems, the processes of education, training, decision, choice and responsible behavior, socio-political participation in the community and state, the participation of social actors in the process of reforming the education system, education, characterize the dynamism of the social system as a whole and the variability of the external environment factors affecting the educational complex» [1].

In most of the works on tolerance, researchers agree that the work on the formation of tolerance should begin as early as the older preschool age. This is due to the fact that this age period is sensitive to the beginning of the formation of most of the characteristics underlying tolerance. E.A. Ilinskaya notes, «Throughout the preschool period mental functions develop intensively, complex types of activity are formed, the foundations of cognitive abilities are laid. At this age personal mechanisms of behavior are actively formed, self-consciousness in the form of an adequate assessment of own personal qualities, assimilation of norms and forms of behavior through the formation of internal self-regulation of actions» [2, p. 5].

E. A. Ilyinskaya developed the criteria typical for tolerance of senior preschool children: knowledge of oneself; ability to be critical of oneself; ability to empathy; mobility of behavior; responsibility; divergence or flexibility of thinking; orientation to oneself; possession of a sense of humor; social activity or social behavior [2, p. 12].

Methodology of the Research

The study used general scientific principles and methods, as well as a number of interrelated philosophical methods and principles, such as the principle of development. Tolerance is considered in the aspect of its formation - both social and socio-historical, as well as individual-personal, so the principle of development was necessary for the analysis of the problem. Axiological approach was used to substantiate the spiritual and moral content and value and semantic nature of tolerance. Content analysis was used in the analysis of various sources of information, fragments of documentation, etc.

Issues of Forming a Tolerant Personality

Formation in the sphere of education and upbringing of a tolerant personality requires cardinal changes in the modern educational system. «The principle of public, civil, state regulation of the processes of education and upbringing based on strategies and forms of tolerance is directly related to the normative-legal substantiation of the demand for and formation of a sense of respect for other peoples (cultures, groups), their traditions, values, achievements, actualized in the process of education, upbringing, professional activity, political and civil activity, etc» [3, p. 87].

Doctor of Philosophy, Professor S.Zh. Yedilbayeva notes: «In the post-classical era, education is largely losing its purpose. It is oriented on economic suitability, it does not take into account a person, loses its moral component. Whereas education has always been seen as a social value, which is an important source of motivation for the behavior of individuals» [4, p.47]. Globalization has brought to us new values in the media sphere. «Degradation of education and lack of nationally integrative public education and upbringing system, led to their replacement by «primitive digitalization» (i.e. when social networks and messengers are the only way of education) of the Kazakh consciousness. Real human relationships have been replaced by virtual communication channels. WhatsApp and Instagram have become the main sources of information and interpretation of events. At the same time, uncritical thinking widespread in the society allows a situation of unquestioning trust in rumors, advertising slogans, fake data disseminated through social networks, up to extremist appeals, and the lack of national ethical codes causes disrespectful and sometimes boorish attitude to state, become the norm of human ethics, the cult of profits at all costs, ignoring the dignity of personality and human life, violating their right to private property» [5].

During my research internship in Milan, I had the privilege of attending the presentation of the book «Hate Online. Verbal Violence and Obsessions,» by Giovanni Ziccardi, an Italian professor of law and coordinator of the postgraduate course at the Faculty of Law of the University of Milan. His main research focuses on cybercrime. His book analyzes current trends concerning the world wide web. The spread of the Internet has made possible a continuous dialogue that takes place in blogs, in forums, in chat rooms, in smartphones. Racial and political hatred, insults, compulsive behavior toward others, harassment, bullying, and other forms of violence have emerged within this global dialogue. He analyzes issues such as: How did the concept of hatespeech come about, is there some kind of right to hate, and what are the limits imposed by legal systems? Has the level of tolerance changed and has the tone of discussion irreversibly changed? In general, in answering these questions, he examines the problem of verbal violence and its spread in the age of technology from legal, philosophical and political perspectives.

Thus, J. Ziccardi discusses the different types of hatred on the Internet: «At the top of the imaginary pyramid can be placed expressions and actions of hatred,

as they are regulated at the international, political and normative level. Denialism, political hatred, regime apologetics, ethnic discrimination, or discrimination based on sexual preference, religious or racial hatred, attacks on «otherness» in all its meanings, terrorist propaganda are topics that are addressed and vary depending on the tradition of countries that pass laws. At the next level are discussions of what is inappropriate dialogue, but which the law considers permissible. The boundaries of these have always been blurred in the course of historical development, often conditioned only by fines or preventive measures provided by judicial decisions (related, for example, to political debate). Finally, there are expressions that are allowed because they are not hateful and are not considered offensive after content analysis» [6, p. 18].

«Teachers must educate children against hostility between peoples, interethnic conflicts, wars, terrorist attacks, violence, and aggression. This is a difficult task in the context of the pressure of negative information from the media, when children see from TV screens aggression, military actions, terrorist attacks, movies that proclaim the cult of force and power. Modern children's computer games are also based on wars, shooting, and the destruction of the enemy. Education faces the difficult task of countering the negative influences of the environment through spiritual and moral education, the formation of spiritual values and culture. The implementation of these values in the global community will form the basis of a «culture of peace» Any culture is inherently the result of learning. Upbringing is learning, the basis and implementation of which is based on cultural values. The values of peace, human rights, democracy, and, most importantly, tolerance are at the core of educating a culture of peace» [7, p. 3].

«Education of tolerance - upbringing of tolerance - to a different way of life, opinion, behavior, values. Educational objectives of tolerance education are quite large-scale, they involve not only assimilating the content, but also the formation of all the necessary skills relevant to the assertion of the value of human dignity, as well as the assertion of values derived from tolerance. It is these values that determine the content of knowledge necessary for the practical implementation of tolerance. Tolerance education implies the formation of students' skills of constructive attitude to any manifestations of differences between people, to political disagreements and social conflicts.

Let us consider the specific goals of tolerance education in the form of basic goals:

- Seek to understand the causes of violence and intolerance.
- Promote education based on respect for others, especially for small peoples.
- To promote the practice of tolerant interaction as a means to promote peace, justice and respect for human rights.
- To counter discrimination and nationalism by strengthening communication, to support freedom of expression; to develop the conviction that the perfect expression of tolerance is respect for individual dignity and political freedom.
- To prepare children for life in a changing multicultural society. To do this, it is necessary to develop an attitude of tolerance, an acceptance of different cultures

that oppose destructive relationships and in which respect for the individual does not depend on gender, age, language, religion, political opinion, national or social origin.

- To promote peace, solidarity, understanding and cooperation between peoples.

- To learn to resist positions of bigotry of any kind. To adopt a friendly and tolerant stance and tone in arguments as the best way to achieve understanding between people.

- Encourage students to understand the effectiveness of using peaceful ways to solve problems and conflicts and to reject violence.

- To awaken in the current generation of students, who will be responsible for the state of affairs in the country and the world, feelings of altruism, openness, respect for the other, solidarity, belonging» [7, p. 4-5].

Modern man, first of all, must learn to be responsible for those values that concern not only his everyday life, but also relate to the world spirituality, assume an axiomatic approach to their consideration and application. These include, first of all, the values of human life, individual freedom, creative realization, etc. All this can be taught from an early age by a quality system of education focused on this direction.

Understanding of the phenomenon of tolerance in the context of the educational system has several specific approaches:

- value of interaction in conditions of contradiction;

- acceptance of other, different from your own, interests and goals;

- friendliness, calmness, peaceful disposition, the antithesis of aggressiveness, spitefulness and irritability;

- ability to listen, to make an attempt to extract grains of reason from the information and to get along with different points of view, no matter how much what you hear contradicts your own views

- the desire for harmony, non-conflict.

Specificity of human existence is that the process of socialization is possible only in conditions of living together with peers: from the point of view of biology, a human being is a herd animal. The peculiarity of such a way of life is explained by the need to create close ties in the economic, political, legal, religious, ethnic and other spheres of daily interaction. Each historical stage in the development of mankind has its own characteristics: ecological niche, way of life, socio-cultural way of life, political and economic conditions. And, due to these differences - both social and individual, people see, hear, perceive differently, and have different value orientations, attitudes and beliefs. All this provokes tensions and leads to conflicts.

In spite of this, the entire history of human development at every stage proves the desire for mutual understanding through communication. It is what unites people of different races, beliefs, lifestyles - the phenomenon that brings a vast number

of individuals to a common denominator - that is the idea of tolerance. It is this idea that can be the basis for a conflict-free existence.

The psychological and pedagogical phenomenon of tolerance includes:

1. Natural tolerance - as unconditional acceptance of another person, the perception of him/her as a self-valuable and self-sufficient being. This type of tolerance is found in young children who have not yet completed the process of personalization that leads to «double standards» when individual and social experiences are not separated. It is this form of tolerance that allows young children to love their parents wholeheartedly. Natural tolerance generates paradoxical acceptance by young children of their parents even in cases of psychological and physical abuse.

2. Moral tolerance - as a way of personal existence in society, as a result of the process of personalization. This type of tolerance is characteristic of adult people. It is a facade, visibility, conditional tolerance because the adult person tries outwardly to contain his negativism, using mechanisms of psychological protection (rationalism, denial, projection, etc.). However, intolerance remains inside: tension builds up, unspoken dissent and suppressed hostility overflow and can spill out. Moral tolerance is essentially «quasi-tolerance»: «I tolerate you because...», «I can't show my true feelings at the moment, so I'll pretend it doesn't matter...», «I'm tolerant of another just so they won't touch me or to benefit themselves», «The circumstances are such that I'd rather keep quiet...», etc. It is a delayed aggression that can break out at the most inopportune moment. This form of tolerance looks quite convincing, but its psychological basis is identical with intolerance. The differences are only in quantity, not quality; moral tolerance is the other side of intolerance, manipulation of people, ignoring the psychological and individual characteristics of the Other; everything that is destructive in human relations.

3. Morale tolerance - as trust and acceptance of the inner essence of the Other. This form of tolerance is built on interaction with the world around us in a peaceful and dialogical manner. This principle of building relationships with reality is the exact opposite of manipulation and violence; it proclaims respect for the meanings and values of the Other, the realization of oneself as an equal partner, a careful attitude to the inner world, goals, desires, experiences and feelings, both one's own and those of the Other. It cannot be said of a person possessing this type of tolerance that he is conflict-free - on the contrary, he lives in constant tension, but he is not afraid to come face to face with manifestations of negativism, he withstands and accepts as unconditional, a natural reaction to his position. This is valid, mature, positive, grounded and conscious tolerance.

If we draw parallels with the image of a person possessing moral tolerance, an ideal example would be the description of successful psychotherapist C. Rogers, the author of client-centered psychology, who noted three main qualities guaranteeing success: congruence (when every symbol coming from outside is not

distorted by personal experience or psychoprotective mechanism, but organically included in the awareness of oneself), unconditional acceptance (as a constant positive assessment of the Other, regardless of what emotions his actions cause), and the ability to understand the Other's behavior [8, p. 27].

Growing uncertainty in the understanding of the diversity of the world's cultures and the ways they interact with each other contributes to the growth of tolerance in relation to the content of different cultures, as well as to their non-acceptance. The increase of the essential status of the phenomenon of tolerance is due to the fact that a person now needs to properly navigate in the space of multiculturalism in order to respond adequately to the changes taking place, to distinguish the negative, destructive from truly positive, constructive in human life. In this respect, it is easy to get lost if the existing system of education does not direct the spiritual development of man in the right direction, which implies the strength of the spirit in the process of merging with the dynamically changing surrounding reality.

A qualitatively new educational system also implies a qualitatively new interpretation of human freedom in the context of tolerance. It means that a person must be free from social and national stereotypes of attitudes toward other cultures and peoples and develop, together with a qualified teaching staff with sufficient spiritual experience behind them, his/her view of the peoples and cultures of the world, which would not contradict their consideration as rich historical formations.

Also, human spiritual freedom is far from imposed opinions even when there is a conflict or open clash between certain ethnicities. In this respect, the individual must develop a set of measures for the possible resolution of the conflict situation, even if it is purely theoretical. But the fact that he is already engaged in this development will indicate that the individual is involved in the process of harmonizing inter-human and inter-group relations, is concerned «for the fate of the world.

Thus, the educational system should teach today's youth to project their own spiritual content onto external social reality with the subsequent elimination of elements, phenomena and processes that are detrimental to the well-being and development of society, both privately and globally.

The above-mentioned culture-creative paradigm of education adopts exactly such an interpretation of human freedom, an integral part of which is the element of creativity. This model of education is designed to encourage people to create their own picture of the world, in which tolerance will be represented by the moral imperative of constructing interpersonal relationships. As we know, creativity implies the creation of something that is new and that, at least, has not yet been encountered in human life. In this respect, it is possible for a person to create a tolerant attitude toward humanity as a whole in such a way that those people to whom he has a tolerant attitude form together with him an integral spiritual space of intersubjective connections.

Here creativity is directed at its very essence, namely at creation. Understood in this way, creativity, together with the principle of tolerance, forms a system

of individual-social criteria by which one sees the other person only through the prism of the highest moral value of man in general, as understood in humanism. We know that the ultimate goal of humanism is to reveal the beauty the human being, his value and the anthropological and ontological expediency of his existence. The principle of tolerance is also included in the axiological value system of humanism. Therefore, all of the above about human freedom and creativity is directly related to the humanistic view of man.

Social relationships must thereby be built creatively, involving the construction of another person as a collaborator in the common endeavor of establishing positive contacts for the sake of improving people's lives in general. This is the social value of this kind of tolerant relationship. Generally speaking, social value, significance means, first of all, benefit for society, not only for the society as a whole to exist, but also for its development and prosperity. Of course, many may disagree that it is mandatory to live in order to bring others useful and necessary to them, but man is a social being, and whether he wants it or not, he is in constant communication with the social world, even if he just reads some literature, for a long time, without contact with external social reality.

It is possible to live by the principles of misanthropy; no one forbids it, as long as it does not harm another. It is also possible to live in reticence and nurture ideas of humanity's inevitable extinction. That is what any of us can do, and that is what some of us do. But in case of such mass behavior it may happen so that society will fall into a stage of regression, social chaos with collective neurosis accompanying it will begin, and the meaning of all mankind's existence will be exhausted only by the idea that everything comes to an end, and thus mankind has also outlived itself.

But what was the point of humanity's existence then? What was behind that which then so simply and foolishly ceased to exist? Such a fair statement of questions is due to the fact that we humans can live in this world in a very different way, relying on entirely different, constructive in its essence, principles and attitudes. Sufficiently long existence of human society already demonstrates that it is expedient for the history of being in general. Therefore, the processes in society associated with the idea of wholeness also have socio-anthropological foundations, confirmed by ontological patterns.

Some scholars believe that tolerance should not be understood as a dialogue of equals, because in some cases such a dialogue is out of the question due to the different statuses of certain elements.

An example of this is the relationship between an employer and a subordinate, a teacher and a student, a superior in the social and official hierarchy and a subordinate. But here, too, the principle of tolerance plays the determining role that it plays in the attitude to the subordinate as a person who performs socially significant functions and brings to society as a whole one or another share of his labor.

Exacerbation of the problem of relations between the teacher and the student is seen in almost all spheres of domestic education. Often a student sees a teacher

as a person with a certain worldview and conservative views that may not correspond to the cultural environment of today. That is, his view of life has outlived its usefulness, while social reality is changing rapidly in its content.

In this case, it is necessary to reconsider the criteria of modern education, to which many educators simply do not pay attention, on the contrary, wanting to continue teaching according to an established scheme for years that can no longer serve as a pedagogical basis for. The result is a kind of standstill in ideological development, a kind of mental stagnation.

This is where the phenomenon of uncertainty needs to be considered in order to accept it in the context of tolerating the content of the changing elements of the modern world. In addition, a creative approach to comprehending one's own complexity in constructing positive plans for transforming social reality allows more effective development of methods for forming a personality who corresponds to the content of phenomena and processes occurring in today's reality on the worldview level.

Thus, the formation of the beginnings of tolerance in the student involves multilateral activity in the space of existence of the student, which is characterized by multinationality, cultural diversity, and versatile attitude of all peoples to the essence of the universe, which is called a polymental environment.

The program of multicultural education is ideally aimed at optimizing, improving, first of all, interpersonal relations, which naturally implies the development of modern Kazakh society, especially since it is based on rich sources of national quality of attitude to the surrounding reality as an enduring force of natural harmony.

Having in its nomadic soul a rich experience of spiritual-soul interconnection with the universe of nature, the Kazakh ethnos has all the material for creating a powerful ethical-moral basis of tolerant education. The soul of an individual person, understood differently depending on what socio-functional status he has within the framework of social reality, serves as the receptacle of such interconnection. Moreover, in our state every nation has such a rich worldview experience, which is reflected, first of all, in culture and language.

The principle of tolerance is not an unsubstantiated item of state ideology of constructing good-neighborly relations between the representatives of different nationalities and adherents of different religious denominations. Tolerance is the essence of inter-ethnic communication in our republic. In this regard, the aspects and key moments of such communication should be included in the matter of Kazakhstan's educational system, so that every citizen of Kazakhstan knows about tolerance not by hearsay, but represents an active participant in the daily process of implementing the principle of tolerance.

Conclusion

Following a tolerant behavior, which will be obtained from the school bench, emphasizes the spiritual dignity of man in the face of phenomena that discriminate the role and importance of other cultures in our society. And this applies to the representatives of absolutely every nationality, regardless of whether it is titular or not, how many of its representatives live on the territory of our state, how old is the history of this nationality, etc. This dignity elevates the spirit of inter-ethnic communication, which expresses the high degree of responsibility of a kazakhs for the improvement of our multi-ethnic society. Revealing the uniqueness of the essence of communication inherent in the modern Kazakh mentality, K.Sh. Nurlanova emphasizes that «in such communication, such layers and levels come and reveal themselves, blooming, which both elevate a person, and simultaneously make him glad, he experiences not only natural admiration of the radiant beauty and infinity of the universe, but at the same time this a pure joy of man for himself who can enter into such spiritual and harmonious relations with the universe»[9, p. 8].

But it should be noted that the scientific methodological justification of new approaches and methods of formation of tolerance and culture of interethnic communication in curricula of education and upbringing now exist separately from each other. The educational system needs modern technologies for working in a multicultural and multi-ethnic society, in particular, teaching and methodological manuals for teachers and parents.

Thus, the recognition of seriousness of the problem determines the necessity of searching and developing the system of tolerance education for young generation on the basis of relations between theory and practice and joining efforts of the whole society.

List of references

- 1 Исагамбетова З.Н., Карабаева А.Г. Проблема идентичности и толерантности в условиях модернизации казахстанского общества // Вестник калмыцкого университета, 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-identichnosti-i-tolerantnosti-v-usloviyah-modernizatsii-kazahstanskogo-obschestva> 10.09.2020
- 2 Ильинская Е.А. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Формирование толерантности у детей старшего дошкольного возраста средствами социально-культурной деятельности. – Санкт-Петербург, 2009. – 23 с.
- 3 Карабаева А.Г., Исаганбетова З.Н., Акбергел А.И. Культурные основания толерантности // Научная индустрия европейского континента – 2014: материалы X международной научно-практической конференции. – Прага, 2014. – 87 с.
- 4 Едилбаева С.Ж., Амиркулова Ж.А. Философия образования Аль-Фараби и современность // *Вестник КазНУ им.Аль-Фараби*, №2 (68), 2019. – 47 с.
- 5 Vincent Vanhoucke The Paradox of Tolerance // 2020. - <https://aninjusticemag.com/the-paradox-of-tolerance-99f5ad3da19d> 23.10.2021
- 6 Giovanni Zicardi L'odio online. Violenza verbale e ossessioni in rete // Raffaello Cortina Editore, Milano, via Rossini 4. – 2020. – 256 P.

7 Николаева Л.В., Слепцова Г.Н. Теоретические основы формирования толерантности личности // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 6. URL: <https://science-education.ru/pdf/2014/6/1586.pdf> (дата обращения: 22.05.2023).

8 Толерантность как атрибут современной жизни: понятие и принципы формирования. Методическое пособие / Науч. ред. Н.В. Брызжева, А.И. Григорьева, Е.С. Арбузова. – Тула: ГОУ ДПО ТО «ИПК и ППРО ТО», 2017. – 208 с. (с.27).

9 Нурланова К. Человек и мир: казахская национальная идея. – Алматы: Каржы-каражат, 1994. – 48 с.

Transliteration

1 Ismagambetova Z.N., Karabayeva A.G. Problema identichnosti i tolerantnosti v usloviyakh modernizatsii kazakhstanskogo obshchestva [The Problem of Identity and Tolerance in the Conditions of the Modernization of Kazakhstan's Society] // Vestnik kalmytskogo universiteta, 2016. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-identichnosti-i-tolerantnosti-v-usloviyah-modernizatsii-kazahstanskogo-obshchestva> 10.09.2020

2 Il'inskaya, Ye. A. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata pedagogicheskikh nauk. Formirovaniye tolerantnosti u detey starshego doshkol'nogo vozrasta sredstvami sotsial'no-kul'turnoy deyatel'nosti [The Thesis Abstract for the Degree of Candidate of Pedagogical Sciences. Formation of Tolerance Among Senior Preschool Children by Means of Socio-Cultural Activities]. – Sankt-Peterburg, 2009. – 23 s.

3 Karabayeva A.G., Ismagambetova Z.N., Akbergen A.I. Kul'turnyye osnovaniya tolerantnosti [Cultural Foundations of Tolerance] // Nauchnaya industriya yevropeyskogo kontinenta – 2014: materialy X mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Praga, 2014. – 87 s.

4 Yedil'bayeva S.ZH., Amirkulova ZH.A. Filosofiya obrazovaniya Al'-Farabi i sovremennost' [Al-Farabi's Philosophy of Education and Modernity] // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi, №2 (68), 2019. – 47 s.

5 Vincent Vanhoucke The Paradox of Tolerance // 2020. - <https://aninjusticemag.com/the-paradox-of-tolerance-99f5ad3da19d> 23.10.2021

6 Giovanni Zicardi L'odio online. Violenza verbale e ossessioni in rete [Online Hate. Verbal Violence and Online Obsessions] // Raffaello Cortina Editore, Milano, via Rossini 4. - 2020. – 256 P.

7 Nikolayeva L.V., Sleptsova G.N. Teoreticheskiye osnovy formirovaniya tolerantnosti lichnosti [Theoretical Foundations for Shaping Personal Tolerance] // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. – 2014. – № 6. URL: <https://science-education.ru/pdf/2014/6/1586.pdf> (data obrashcheniya: 22.05.2023).

8 Tolerantnost' kak atribut sovremennoy zhizni: ponyatiye i printsipy formirovaniya [Tolerance as an Attribute of Modern Life: Concept and Principles of Formation] Metodicheskoye posobiye / Nauch. red. N.V. Bryzzheva, A.I. Grigor'yeva, Ye.S. Arbuzova. – Tula: GOU DPO TO «IPK i PPRO TO», 2017. – 208 s. (s.27).

9 Nurlanova K. Chelovek i mir: kazakhskaya natsional'naya ideya [Man and the World: the Kazakh National Idea]. – Almaty: Karzhy-karazhat, 1994. – 48 s.

Сәбитқызы Ә., Сапасhev О.

Толерантты тұлғаны қалыптастыру - білім берудің басты міндеті

Андапта. Мақалада қазіргі адам болып жатқан өзгерістерге барабар жауап беріп, теріс, деструктивті және шынайы позитивті, сындарлы деп ажырату үшін мультикультурализм кеңістігінде дұрыс бағдарлануы қажет қоғамдағы толеранттылық құбылысының маңызды мәртебесі қарастырылады. Осыған байланысты, егер қолданыстағы білім беру жүйесі адамның рухани дамуын дұрыс бағытқа бағыттамаса, адасып кету оңай, бұл динамикалық өзгеретін қоршаған шындықпен бірігу процесінде рухтың беріктігін білдіреді. Сапалы жаңа

білім беру жүйесі толеранттылық аясында адам бостандығын сапалы жаңаша түсіндіруді көздейді. Бұл дегеніміз, адам басқа мәдениеттер мен халықтарға деген қарым-қатынастың әлеуметтік-ұлттық стереотиптерінен босатылып, олардың артында жеткілікті рухани тәжірибесі бар білікті педагогикалық кадрлармен, олардың бай тарихи құрылымдар ретінде қарастырылуына қайшы келмейтін әлем халықтары мен мәдениеттеріне деген көзқарасын дамытуы керек. Қазіргі адам, ең алдымен, өзінің күнделікті өміріне ғана емес, сонымен бірге әлемдік руханиятқа қатысты құндылықтарға жауапты болуды үйренуі керек. Оларға, ең алдымен, адам өмірінің құндылықтары, жеке адамның еркіндігі, шығармашылық іске асыру және т.б. мұның бәрін ерте жастан осы бағытқа бағытталған сапалы білім беру жүйесінің көмегімен үйретуге болады.

Түйін сөздер: толеранттылық, білім беру, толеранттылықты қалыптастыру, педагогика, көпмәдениеттілік.

Сабитқызы А., Сапашев О.

Формирование толерантной личности - главная задача образования

Аннотация. В статье рассматривается сущностный статус феномена толерантности в обществе, когда современному человеку необходимо правильно ориентироваться в пространстве мультикультурализма, чтобы адекватно реагировать на происходящие изменения, отличать негативное, деструктивное от истинно позитивного, конструктивного. В этом отношении легко заблудиться, если существующая система образования не направляет в нужное русло духовное развитие человека, предполагающее крепость духа в процессе слияния с динамично меняющейся окружающей действительностью. Качественно новая система образования предполагает и качественно новую трактовку свободы человека в контексте толерантности. Это значит, что человек должен быть свободен от социально-национальных стереотипов отношения к другим культурам и народам и выработать вместе с квалифицированными педагогическими кадрами, имеющими за плечами достаточный духовный опыт, свой взгляд на народы и культуры мира, который не противоречил бы их рассмотрению как богатых исторических образований. Современный человек, прежде всего, должен научиться быть ответственным за те ценности, которые касаются не только его повседневной жизни, но и относятся к мировой духовности. К ним относятся, прежде всего, ценности человеческой жизни, свободы личности, творческой реализации и т.д. Всему этому можно научить с раннего возраста с помощью качественной системы образования, ориентированной в этом направлении.

Ключевые слова: толерантность, образование, формирование толерантности, педагогика, мультикультурализм.

THE ROLE OF DISTANCE EDUCATION IN THE MODERN CULTURAL AND INFORMATION SPACE

¹*Sariyeva Albina*, ²*Jumasseitova Assel*, ³*Zholdubayeva Azhar*

^{1,2} *Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

³ *Kazakh-British technical university (Almaty, Kazakhstan)*

albin.sariyeva@gmail.com, *a.dzhumaseitova@kbtu.kz*, *azar.08@mail.ru*

¹*Сариева Альбина Тельмановна*, ²*Джумасейтова Асель Кенесовна*,

³*Жолдубаева Ажар Куанышбековна*

^{1,2} *Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Алматы. Казахстан),*

¹ *Казахстанско-Британский технический университет
(Алматы. Казахстан)*

albin.sariyeva@gmail.com, *a.dzhumaseitova@kbtu.kz*, *azar.08@mail.ru*

Abstract. The digital transformation of processes and technologies in the economy, society, and, of course, education is a fact. The new reality is inexorably conquering whole areas of life, turning privacy into a ghost of the past, completely blurring statuses, borders, and distances between people, «compressing» time, and making almost any information available for learning, work, and recreation. «Digital solutions» to help educational establishments' development have their origins in the problem of the introduction of information and communication technology, as well as the even earlier problem of the use of technological tools in educational establishments. In a sense, it is one of the directions of technological progress.

In the aftermath of the education pandemic, some events have not yet been fully studied and understood by us - the real and virtual «flow» of students from schools to the online space, the transformation of teaching methods, ambivalent attitude to gadgets, the collapse of «traditional» learning and memorization of learning material by children, the saturation of educational establishments with electronic tools and resources.

The purpose of the study was to determine the role of distance learning in the modern educational process. A survey was conducted among teachers and students to determine regional readiness for digital learning. According to the results of the survey, it was found that the educational sphere of Kazakhstan is ready to adopt distance learning and use Blended learning in learning.

Key words: digital technology, online learning, educational systems, culture, modern information space.

Introduction

Educational systems are complex, and one indicator of complexity is the difficulty in predicting change. Different interrelated components, such as educational content and assessment systems, teacher training, or instructional resources, adapt and/or resist change at the expense of other system components. A change in one component will necessarily lead to changes in another. Even individual teachers and students are part of a system of connections that covers all aspects of the educational system, different subjects, laboratory resources, curriculum structure, schedules, and the degree of importance of various examinations. Viewed as a «dark forest of interconnections», an educational system can react in unpredictable ways: the response of each component depends on relationships with other parts [1].

Given the complex nature of educational systems, some of their main components (teachers in particular) may resist the changes that are introduced for different reasons. In many cases, teachers may find it difficult to try a new approach because of their established skills and beliefs, or they may lack the moral or material incentives to teach students in new ways because of low pay or low social recognition. Perhaps the greatest resistance is that teachers themselves were once in school and have absorbed the norms, practices, and values that they have experienced. It is logical that they do not want to use new models and patterns of behavior, but rather the familiar ones that have become basic to them.

The educational system is not discrete and homogeneous. Being complex in nature, it is connected to politics and policy, to families, to jobs, to the economy, to social norms (e.g., gender norms), and to social stereotypes derived from a broader cultural context. The influence of such «external» factors can subsequently either close or, conversely, open the door to societal change.

Methodology

By mid-April 2020, 1.58 billion children and young people (from preschool to university students) will be affected by the pandemic (World Bank).

Much can be said about the medium- and long-term impact of the COVID-19 pandemic on education. In the long term, it is the financial well-being of the population. Because of fiscal problems and increased pressure on development aid systems, education funding may be seriously threatened, exacerbating the huge deficit in education funding that existed before the outbreak of COVID-19.

All these cases point to the importance of analysing the impact of the COVID-19 pandemic on the education environment that will emerge in 2020, with particular emphasis on issues of distance learning provision and the quality of distance platforms. To find out how Kazakhstan's education system has changed, a detailed survey of all users of distance platforms should be conducted.

The Impact of Coronavirus Pandemic (COVID-19) on Education

Modern world practice shows that in recent decades there have been profound changes in education in all countries. These changes are caused by the new needs of economic development in the context of globalization of the world economy, the wide spread of information and communication technologies penetrating all spheres of human activity. One of the characteristic phenomena in the development of educational systems in developed countries is distance learning.

The coronavirus pandemic forced a complete reformatting of the education sector in a short period of time. Countries were not ready for the transition to digital distance learning, used to ensure the continuity of education in the vast majority of countries, and faced great difficulties. The pandemic resulted in school closures in 191 countries, affecting more than 90% of students worldwide, half of whom had no access to a home computer, 43% of whom had no home Internet access.

Inequality is most acute in low-income countries: in sub-Saharan Africa, 89% of students did not have access to a home computer and 82% did not have access to the Internet. The same region accounted for the largest number of places not served by mobile networks. In Kazakhstan, during the transition to distance education of 3 million schoolchildren, about 700 thousand (23%) need computers, although more than 250 thousand computers have been loaned to students since the beginning of the epidemic. Children from low-income families, with special educational needs and junior high school students need technology.

The Challenges and Opportunities of Online Learning and Teaching

Distance education is education that takes place in a situation where the teacher and the student are separated by distance or time or both. Today, a variety of technologies are used to implement distance education: video recordings, broadcast television, interactive videos, audio recordings and audio conferences, web courses (online). The development and proliferation of the Internet and computer technology have revolutionized the concepts of education and training. Already today, «virtual high schools,» in which the entire school has access to online courses, are becoming a reality. But despite its popularity, online education is not without its problems. Distance education is not the same as learning in a face-to-face environment. Administering distance education programs requires different experiences, and for students, learning in a face-to-face environment is very different from learning online. Because of the growing demand for distance education and the unique experiences it creates, especially in a pandemic environment, it is important for secondary schools to know the advantages, disadvantages, and challenges of such online learning [2].

In a traditional learning format, the teacher develops lessons and communicates their content to students who are learning in a face-to-face environment.

Because over a period, students are often offered lessons that require them to be active rather than passively listening or observing [3]; this instructional approach fosters productive interaction among all class members. However, the face-to-face approach has several drawbacks, namely:

- 1) it requires students and teacher to be in the same classroom;
- 2) information can be inconsistent;
- 3) lack of flexibility; and, of course, the main problem is the varying levels of student learning in the classroom.

Since each student comes to the classroom with different goals, expectations, experiences, and abilities within a particular topic, the usual one-size-fits-all course does not produce effective results in this situation. It is the shortcomings of this approach that have opened the door to alternative ways of learning in the form of web-based courses or online education [3, 4, 5].

Distance education is a set of distance technologies used in the recognized forms of education (full-time, part-time, distance learning). The purpose of distance education is to reduce the educational load on the teacher, to improve the quality of education. Distance learning system has become an extremely popular form of education due to its convenience and flexibility. It eliminates the main obstacle - it eliminates the need to attend classes according to a set schedule, preventing contacts of people in difficult epidemiological situations [6, 7].

Transnational education refers to the provision of education services across national borders. With the advent of digital technologies, transnational education has become easier and more accessible. Quality digital transnational education refers to the provision of high-quality education services that make use of digital technologies to overcome geographical barriers and deliver education to students in different parts of the world.

Several factors are essential for ensuring the quality of digital transnational education. These factors are discussed below:

1. Infrastructure: The availability of the necessary technological infrastructure is crucial for quality digital transnational education. This includes high-speed internet connectivity, computers or mobile devices, and learning management systems. The infrastructure should be reliable and able to handle the load of multiple users.

2. Pedagogy: Digital transnational education should be based on sound pedagogical principles. This includes the use of active and collaborative learning techniques that engage students and promote their learning. Pedagogical strategies should also take into account the cultural diversity of students.

3. Quality Assurance: Quality assurance mechanisms should be in place to ensure that the education provided meets high standards. This includes regular monitoring and evaluation of the education services, accreditation, and certification.

4. Faculty: The quality of faculty is crucial for quality digital transnational education. Faculty should be qualified and experienced in their respective fields,

have expertise in the use of digital technologies for education, and be able to communicate effectively with students from diverse backgrounds.

5. Support Services: Adequate support services should be available to students, including technical support, counseling, and academic advising. These services should be accessible to students regardless of their location.

6. Content: The quality of educational content is also critical for digital transnational education. The content should be relevant, up-to-date, and culturally sensitive. It should also be delivered in a format that is easily accessible to students.

7. Assessment: Digital transnational education should include reliable and valid methods of assessment. This includes both formative and summative assessments that evaluate students' knowledge and skills.

Results of a Survey Conducted Among Teachers and Students

Thus, quality digital transnational education requires attention to several factors, including infrastructure, pedagogy, quality assurance, faculty, support services, content, and assessment. By ensuring that these factors are in place, institutions can provide high-quality education services to students regardless of their location.

Even if schools and other educational institutions have returned to the traditional method of education, distance learning still has an important role to play in society. In October 2022, Kazakh British technical university partnered with the University of Reading to conduct a survey of students and faculty to identify the challenges and difficulties of distance learning, and to improve the use of distance learning in the future. More than 5,000 students and 400 faculty participated in the survey. The results of the surveys were as follows:

Table 1. Prior experience of completing/teaching online class and in the future, I would like to improve my technology skills prior to teaching online classes.

Groups	With prior experience	With no prior experience		
Teaching Staff	67.40%	73.20%		
Students	89.40%	90.70%		

In the future, I would like to improve my technology skills prior to teaching online classes	Do you have prior experience in teaching online courses			
	Teaching Staff		Students	
	Yes	No	Yes	No
Agree	42.0%	43.9%	46.8%	49.0%
Completely agree	16.3%	22.0%	25.4%	24.0%
Completely disagree	1.9%		1.5%	1.0%
Disagree	1.3%		4.5%	3.1%

Somewhat agree	9.1%	7.3%	17.2%	17.7%
Somewhat disagree	1.1%	4.9%	4.7%	5.2%

According to the results of the introductory question, we see that the majority of teachers (73.2%) and students (90.7) had no experience of distance learning before, but since the difference is not big, we can conclude that the transition to distance learning in the technological issue was not problematic. 42% of teachers and 46.8% of students fully agreed to the question of whether they would like to improve their distance learning skills among those who have experience.

As in many other countries, Kazakhstan’s education system has faced various difficulties. Mostly technical, like data transmission capacity: not all regions have good Internet, families do not have enough funds to pay for higher-speed Internet. The second issue is the provision of gadgets for children and teachers to access the Internet.

Table 2. The internet connectivity is stable and sufficient for teaching online classes.

Teaching Staff		To what level are you satisfied with your teaching performance in the online learning environment?						Total
		Low	Somewhat high	Somewhat low	Very high	Very low		
In my experience, the internet connectivity is stable and sufficient for teaching online classes, communicating with students, and performing teaching tasks		4.9%	11.8%	4.3%		3.6%		4.1%
	Agree	50.9%	35.3%	39.9%	23.8%	28.6%		40.5%
	Completely agree	16.0%	5.9%	8.7%	9.5%	39.3%		13.6%
	Completely disagree	4.9%	17.6%	2.2%	7.9%		33.3%	4.9%
	Disagree	6.7%	11.8%	9.4%	14.3%	3.6%		8.7%
	Somewhat agree	10.4%	11.8%	23.2%	30.2%	17.9%	33.3%	18.4%
	Somewhat disagree	6.1%	5.9%	12.3%	14.3%	7.1%	33.3%	9.7%

Students		To what level are you satisfied with your learning outcomes in the online learning environment?						Total
		Low	Some-what high	Some-what low	Very High	Very low		
In my experience, the internet connectivity is stable and sufficient for attending online classes, communicating with instructors and students, and performing tasks related to the course material?	Agree	52.3%	24.6%	36.0%	22.9%	43.6%	14.5%	39.2%
	Completely Agree	8.7%	2.7%	6.3%	4.5%	31.7%	3.1%	9.5%
	Completely disagree	3.2%	9.4%	4.0%	8.6%	4.0%	30.4%	6.0%
	Disagree	7.0%	19.1%	8.1%	13.6%	4.2%	27.3%	9.7%
	Somewhat agree	19.2%	24.6%	28.6%	25.3%	7.5%	11.5%	21.2%
	Somewhat disagree	9.6%	19.5%	17.0%	25.1%	9.0%	13.2%	14.3%

According to the survey results, the Internet connection is stable and sufficient for conducting online classes, communicating with students, and completing educational tasks (50.9%), and the operation of the Internet and technological support satisfied students.

Table 3. When I engage in online classes, I feel isolated and frustrated compared to face-to-face classes and how do you evaluate your learning achievement in online courses?

Students		How do you evaluate your learning achievement in online courses?					Total
		Mark range 2 (good)	Mark range 3 (satisfactory)	Mark range 4 (poor)	Mark range 5 (fail)		
When I engage in online classes, I feel isolated and frustrated compared to face-to-face classes	Agree	20.0%	20.1%	26.6%	52.9%	27.3%	22.0%
	Completely Agree	8.8%	2.2%	7.6%	23.5%	22.7%	6.6%
	Completely disagree	14.2%	6.1%	6.3%	11.8%	13.6%	9.6%
	Disagree	34.6%	34.4%	17.7%	11.8%	27.3%	31.6%
	Somewhat agree	12.9%	18.3%	25.3%			16.0%
	Somewhat disagree	9.6%	19.0%	16.5%		9.1%	14.3%

	Evaluation Mark				
	Excellent	Good	satisfactory	Poor	fail
When I engage in online classes, I feel isolated and frustrated compared to face-to-face classes					
Completely agree/agree/somewhat agree	43.70%	40.60%	59.50%	76.40%	50.00%

As we can see, in online classes, half of the students did not feel isolated and disappointed compared to face-to-face classes (50%). Thereby, we can conclude that distance learning has positive indicators among respondents.

Teaching Staff		Gender	
		Female	
I would prefer NOT to teach an online course that includes both male and female students in the future	Agree	2.5%	5.5%
	Completely agree	1.2%	1.2%
	Completely disagree	16.9%	14.1%
	Disagree	36.9%	35.2%
	Somewhat agree	5.6%	3.5%
	Somewhat disagree	2.5%	5.5%

From the data, we can conclude that 10.20% of females would not prefer to teach mix-gender online classes compared to 9.30% of males.

Students		What is your gender?	
		Female	
I would prefer NOT to teach an online course that includes both male and female students in the future	Agree	12.5%	11.8%
	Completely agree	4.2%	2.1%
	Completely disagree	21.2%	18.2%
	Disagree	44.3%	49.9%
	Somewhat agree	9.2%	8.8%
	Somewhat disagree	8.7%	9.3%

Here, 22.70% of females would not prefer to take mix-gender online classes compared to 25.90% of males.

The survey showed that, in general, Kazakhstan is ready to accept distance learning as part of the educational system. However, there are exceptions:

- Lack of efficiency of online learning in some specialties such as medicine and engineering;
- Technology availability issues (internet connectivity in some rural areas and villages);
- Training for teaching staff to use online teaching platforms;
- Lack of interaction and engagement in online learning environments compared to face-to-face learning environments.

It is obvious that distance education will not completely replace the classical full-time education, but, most likely, there will be a large-scale transition to blended learning, where digital formats will find their place in different types. In this connection it will be necessary to elaborate additionally on the legislative level the issues of transition from rigid regulation and standardization of the educational process to various forms of free education, individual educational trajectories, network education. Rethinking of the requirements for teachers, reassessment of their status and the value of their work is already happening, further adaptation of educational programs (disciplines) to modern realities is implemented: full or partial implementation online, expansion of teaching by leading teachers on a remote basis, development of systematic measures to support teachers and students. Experts note that the transition to online because of the pandemic has helped universities, teachers, students, managers to see new opportunities and gain new positive experiences. And it will certainly benefit universities.

The important thing is that the faculty, especially the older generation overcame a certain barrier that they had with regard to digital technology that they couldn't overcome in a different environment.

Uploading lectures to the platform allows faculty members to free themselves from reading them and devote that time to scholarly work, to improving lecture material. For students, this allows them with less effort to master the material that is posted on the platform and given through webinars, which at the same time It also helps to select the best learning materials [8, 9, 10,11].

Blended Learning as a Suggested Solution

To eliminate these problems, the following method is recommended - Blended learning. Blended learning is an educational concept in which a student, in particular, a schoolboy or a student, receives knowledge online, i.e. independently, and face-to-face with a teacher. This approach makes it possible to control the time, place, pace and way of studying the material. At the same time, attention should be paid to the fact that training is recognized as mixed if from 30 to 79% of the training time is spent online. Among its features, the following aspects can be distinguished: individualization of learning, saving time in the classroom, variability of educational trajectories, asynchronous learning, new opportunities for interaction, shortening the chain between the student and the content of education [12].

The components of blended learning are classroom learning, distance learning and online learning. It was the possibilities of information and communication technologies that contributed to the active development of blended learning, which turned out to be more effective than learning that takes place entirely online. This has been proven by scientific research. In particular, Stanford University specialists, who, by order of the US Federal Department of Education, analyzed more than a thousand empirical studies comparing traditional, online and blended learning [13].

The application of the principles of blended learning in pedagogical practice allows the teacher to achieve the following goals:

- to expand the educational opportunities of students by increasing the accessibility and flexibility of education, taking into account their individual educational needs, as well as the pace and rhythm of mastering educational material;

- to stimulate the formation of an active position of the student: increasing his motivation, independence, social activity, including in the development of educational material, reflection and introspection and, as a result, increasing the effectiveness of the educational process as a whole;

- transform the style of the teacher: move from the translation of knowledge to interactive interaction with students, contributing to the construction of students' own knowledge;

- to individualize and personalize the educational process, when the student independently determines his educational goals, ways to achieve them, taking into account his educational needs, interests and abilities, and the teacher acts as an assistant and mentor.

Conclusion

Even though distance education is still controversial for many, over the past few years personalized learning has become the culmination of the use of technology to improve learning and skills development. A new norm of lifestyle has been formed in the information field at the global and local levels.

With different approaches, students' decisions may vary depending on the pace of learning, the nature of the training sessions and the topics to be studied. Personalized learning is intertwined with self-education, with autonomous learning that better meets the needs, preferences and goals of a particular student. In the same category system [14], an individual approach is learning in which the pace is controlled by the student. The Grant and Bazey model offer a learning model that corresponds to the interests of the student, the preferred style and pace of his learning. Among the most important figures in the field of education of the XXI century, it is worth remembering Lucy Calkins. Personalized learning is associated with her practice of «conferring» with students, even if they are still learning to write [15, 16]. According to Calkins and many other experts, one of the advantages that

personalization gives is «meta-awareness», when a student chooses, understands and continues to be aware of the purpose of learning.

The modern education system should not only provide a normal, good, basic education, but also prepare creative, creative students who should think about innovations, be more constructive. Models, types and advantages of blended learning should be studied in advance and implemented in all parts of the education system of the Republic of Kazakhstan. This will allow our country to cope with the challenges of the new digital era, implement the Digital Kazakhstan program and successfully enter the top 30 competitive countries of the world.

References

- 1 Martinez J. Take this pandemic moment to improve education // Edu Source. – 2020.
- 2 Zhang W. et al. Suspending classes without stopping learning: China's education emergency management policy in the COVID-19 outbreak // *Journal of Risk and financial management*. – 2020. – T. 13. – №. 3. – C. 55.
- 3 Sahu P. Closure of universities due to coronavirus disease 2019 (COVID-19): impact on education and mental health of students and academic staff // *Cureus*. – 2020. – T. 12. – №. 4.
- 4 Lederman D. Will shift to remote teaching be boon or bane for online learning // *Inside Higher Ed*. – 2020. – T. 18.
- 5 Remuzzi A., Remuzzi G. COVID-19 and Italy: what next? // *The lancet*. – 2020. – T. 395. – №. 10231. – C. 1225-1228.
- 6 Schulten K. Coronavirus resources: Teaching, learning and thinking critically // *The New York Times*. – 2020.
- 7 Thomas C. J. Coronavirus and challenging times for education in developing countries // Washington DC: The Brookings Institution. – 2020.
- 8 Siegal W. et al. Understanding the management of change: An overview of managers' perspectives and assumptions in the 1990s // *Journal of organizational change management*. – 1996. – T. 9. – №. 6. – C. 54-80.
- 9 COVID U. pandemic Humanity needs leadership and solidarity to defeat the coronavirus. – 19. URL <https://www.undp.org/content/undp/en/home/coronavirus.html>.
- 10 Chiodini J. Online learning in the time of COVID-19 // *Travel medicine and infectious disease*. – 2020. – T. 34. – C. 101669.
- 11 Daniel S. J. Education and the COVID-19 pandemic // *Prospects*. – 2020. – T. 49. – №. 1. – C. 91-96.
- 12 Iesalc U. COVID-19 and higher education: Today and tomorrow. Impact analysis, policy responses and recommendations // UNESCO Institute for Higher Education in Latin America and the Caribbean. Retrieved from <https://www.iesalc.unesco.org/en/wp-content/uploads/2020/04/COVID-19-EN-090420-2.pdf>. – 2020.
- 13 Zayabalaradjane Z. COVID-19: Strategies for Online Engagement of Remote Learners // *Online Submission*. – 2020. – T. 9. – №. 246. – C. 1-11.
- 14 Johnson R. B., Christensen L. *Educational research: Quantitative, qualitative, and mixed approaches*. – Sage publications, 2019.
- 15 Khachfe H. H. et al. An epidemiological study on COVID-19: a rapidly spreading disease. – *Cureus*. – 2020.
- 16 Lakshmypriya K., Rai R., Kudal P. Digital Transformation in Higher Education: Impact of Instructor Training on Class Effectiveness During COVID-19 // *Pandemic, Lockdown, and Digital Transformation: Challenges and Opportunities for Public Administration, NGOs, and Businesses*. – 2021. – C. 175-196.

Сариева А.Т., Жұмасейтова А.К., Жолдыбаева А.К.

Қазіргі мәдени-ақпараттық кеңістіктегі қашықтықтан оқытудың рөлі

Аңдатпа. Экономикадағы, қоғамдағы және, әрине, білім берудегі процестер мен технологиялардың цифрлық трансформациясы - бұл факт. Жаңа шындық өмірдің барлық салаларын шексіз жаулап алады, құпиялылықты өткеннің елесіне айналдырады, адамдардың мәртебесін, шекаралары мен арақашықтықтарын толығымен бұлдыратады, уақытты «қысқартып», кез-келген ақпаратты оқуға, жұмыс істеуге, демалуға қолжетімді етеді. Білім беру орындарының дамуына көмектесуге арналған «цифрлық шешімдер» ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу проблемасынан, сондай-ақ оқу орындарында оқытудың техникалық құралдарын пайдаланудың одан да ертерек проблемасынан бастау алады. Бұл белгілі бір мағынада оқу орындарындағы технологиялық прогресс бағыттарының бірі.

Білім беру пандемиясынан кейін біз әлі толық зерттемеген және түсінбеген оқиғалар орын алады-оқушылардың мектептерден онлайн кеңістікке нақты және виртуалды «ағыны», оқыту әдістерінің өзгеруі, гаджеттерге екіұштылықпен қарау, балалардың оқу материалын «дәстүрлі» оқытуы мен жаттауының күйреуі, оқу орындарын электронды құралдармен және ресурстармен қанықтыру.

Зерттеудің мақсаты – қазіргі білім беру процесінде қашықтықтан оқытудың рөлін анықтау. Цифрлық оқытуға аймақтық дайындықты анықтау мақсатында оқытушылар мен студенттер арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижесінде Қазақстанның білім беру саласы қашықтықтан оқытуды қабылдауға және оқытуда Blended learning қолдануға дайын екендігі анықталды.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, онлайн оқыту, білім беру жүйелері, мәдениет, ақпараттық кеңістік.

Сариева А.Т., Джумасейтова А.К., Жолдыбаева А.К.

Роль дистанционного образования в современном культурно-информационном пространстве

Аннотация. Цифровая трансформация процессов и технологий в экономике, обществе и, конечно же, в образовании — это факт. Новая реальность неумолимо завоевывает целые сферы жизни, превращая приватность в призрак прошлого, полностью размывая статусы, границы и расстояния между людьми, «сжимая» время, делая практически любую информацию доступной для обучения, работы, отдыха. «Цифровые решения», призванные помочь развитию учебных заведений, берут свое начало от проблемы внедрения информационно-коммуникационных технологий, а также от еще более ранней проблемы использования технических средств обучения в учебных заведениях. В некотором смысле это одно из направлений технического прогресса.

В последствии пандемии образования происходят события, которые еще не до конца изучены и поняты нами - реальный и виртуальный «переток» учеников из школ в онлайн-пространство, трансформация методов обучения, амбивалентное отношение к гаджетам, крах «традиционного» обучения и заучивания детьми учебного материала, насыщение учебных заведений электронными инструментами и ресурсами.

Цель исследования - определить роль дистанционного обучения в современном образовательном процессе. Был проведен опрос среди преподавателей и студентов с целью определения региональной готовности к цифровому обучению. По результату опроса было выявлено что, образовательная сфера Казахстана готова к принятию дистанционного обучения и использовать Blended Learning в обучении.

Ключевые слова: цифровые технологии, онлайн-обучение, образовательные системы, культура, информационное пространство.

ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ МУЛЬТИМЕДИА ҚҰБЫЛЫСЫН МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ*

¹*Бурибеков Онласын Сеитжаппарович,*

²*Нурмуратов Серик Есентаевич, ³Болысбаев Дәулетхан,*

⁴*Карибаев Олжас*

^{1,4}*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(Алматы Қазақстан)*

²*ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы Қазақстан)*

³*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Шымкент, Қазақстан)*

¹*onlasyn777@mail.ru, ²s.nurmuratov@mail.ru,*

³*daulet.bolysbaev.74@mail.ru, ⁴ol1188zhas@mail.ru*

¹*Buribekov Onlasyn, ²Nurmuratov Serik, ³Bolysbaev Dauletkhan,
⁴Karibaev Olzhas*

^{1,4}*Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty Kazakhstan)*

²*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS
MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*

³*M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan)*

¹*onlasyn777@mail.ru, ²s.nurmuratov@mail.ru,*

³*daulet.bolysbaev.74@mail.ru, ⁴ol1188zhas@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада заманауи кезеңдегі мультимедиа дамуының әлеуметтік-мәдени аспектілері қарастырылады, түрлі ақпараттық өнімдер мен оларды әзірлеу құралдары туралы қызметтің көптеген салаларында мультимедиялық технологияларды қолдану туралы жалпы түсініктер беріледі, олардың бітім-болмысы мен ішкі мазмұны ашылады. Мәдениеттегі мультимедиа құбылысы ерекшелігін анықтайтын өзіндік қырлары мен оның өзін-өзі реттеуі, қалыптасуы мен дамуын анықтайтын ішкі және сыртқы жүйе құраушы факторлары бар күрделі, ашық және икемді жүйе ретінде қарастырыла отырып, оның қолданбалы маңызына да көңіл бөлуге талпыныстар жасалады. Мультимедиялық мәдениеттің ерекшелігін қарастыру қоғам мен рухани болмыстың ерекше өнімі боып есептелетін мәдениет, өнер сияқты күрделі, адам шығармашылық мүмкіндіктерінің жемісіне жан-жақты жүйелердің өзара әрекеттесуі

* Мақала AP19677167 «Қоғамның тұтастанған қайта пішімделуі жағдайындағы тұлғаның рухани қалыптасуы мәселелері» гранттық жобасы ауқымында орындалды.

арқылы жүзеге асады. Жұмыста мәдени-әлеуметтік өмірде өзінің ерекше орнын ала бастаған мультимедиалық жүйені оңтайландыру қажеттілігі мен мүмкіндігі көрсетілген. Зерттеу нәтижелері бойынша мультимедиа бұл технологиялық революцияның өнімі ғана емес, мыңдаған жылдар бойы өнер мен іс-әрекеттің сан түрлерінде болатын идеялардың цифрлық көрінісі ретінде әрекет ететін көркем шығармашылықтың жаңа түрі деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: анализ, идея, тұлға, қоғам, мультимедиа, мәдениеттану, компьютерлік технологиялар, цифрлық өнер, өнертану, визуалды өнер

Кіріспе

Қазіргі қоғамның ақпараттық және саяси-әлеуметтік салаларындағы түбегейлі өзгерістер көптеген мәселелерге жаңаша қарауды талап етеді. Мақалада көтерілген әлеуметтегі мәдени құрылымдардың жан-жақты қырларын тұлғалық даму тұрғысынан ғылыми сараптау мәселенің өзектілігі мол екенін білдіреді. Заманауи кезеңдегі руханият саласындағы қайта пішімделу негізінен рухани-құндылықтық, дүниетанымдық бағдарларда жүріп жатыр. Сондықтан гуманитарлық ғылым ауқымындағы зерттеу жұмыстарының терең иірімдері, мағыналық тұғыры көптеген философиялық, мәдениеттанулық құбылыстармен байланысты екені анық. Қазіргі заманауилық сипаттағы индустриалды, ақпараттық қоғамның дамуында басқа салалармен бірге мультимедианың қолданыс аясы күннен күнге артуда. Ғылым мен техникадан бөлек, мультимедиалық жобалар заманауи медиакеністіктің ажырамас бөлігіне айналып, білім беру мен тәрбие ісінің барлық саласында кеңінен пайдалануда постмодернистік мәнге ие бола отырып, заманның күрделі сұраныстарына тиімді жауап беруде. Мультимедианың жүйелі және пәрменді дамуы қоғамдағы қалыптасып келе жатқан тұлғаның дүниетанымына да игілікті әсер етеді. Жаңа Қазақстан философиясы мен педагогикасында (мектепке дейінгіден бастап, жоғары мектепке дейін, сондай-ақ салаларына қарай техникалық, гуманитарлық, шығармашылық) мультимедиалық оқу құралдарын жасау мен ізденістердің артқан сайын «мультимедиа» құбылысына ғылыми-теориялық тұрғыдан маңыздылығын анықтап, ғылыми талдау жасау қажеттілігі мен өзектілігі айқындала түсуде.

Зерттеу әдіснамасы

Ғылыми зерттеуге негіз болған басты әдіснамалық бағдар – гуманитарлық кеңстіктегі әлеуметтік-мәдени талдау тәсілді қолдану, сонымен қатар зерттеу жұмысында салыстырмалы талдау, жүйелілік пен пәнаралық қағидаттарын қолдану сияқты тәсілдер топтамасы ерекше орын алады. Теориялық зерделеулермен қатар қолданбалы әлеуметтанулық зерттеулердің нақты тәсілдері ғылыми нысанды тереңдей және ауқымды қарастыру үшін қолданылды. Тарихи кезеңге сәйкес зерделенуге тиісті ғылыми нысанға нақты сипатта беру

үшін әлеуметтік философияның да, тарихи білімдердің көмегі тигенін атап өтуге болады. Сондықтан әдіснамалық тұрғыдан зерттеу жұмысында заманауи ақпарат әлемі мәселесін қарастыруда пәнаралық және кешенді әлеуметтік-мәдени талдаудың маңыздылығы ерекше екені көрсетілді.

Гуманитарлық саладағы мультимедиа түсінігін ғылыми зерделеу

Заманауи кезеңде мультимедиа түсінігіне, ғылыми категориясына объективті тұрғыдағы зерделеулердің қажеттілігі барынша кеңінен туындауда. Бірінші кезекте бұл қадамдар компьютерлік технологиялар саласындағы зерттеулер, бағдарламалаулар, қоғамды ақпараттандыру аясындағы жетістіктер, сондай-ақ білім беруде мектепке дейінгі және жоғары сыныптарда оқу-тәрбие ісінде ғылыми-теориялық, практикалық мүмкіндіктерін қарастырудан бастау алуы қажет. Бұл құбылыстың жоғары мектепте және қоғамдағы әлеуметтік ақпарат әлемінде, сонымен қатар мәдениеттану мен өнертануда да елеулі орны мен маңызы бар.

Әлемнің көптеген елдеріндегі ғалымдар ортасында мультимедиа құбылысының сан қырлы қасиеттері пәрменді түрде бірнеше бағыттарында зерттелуде. Мәселен:

- компьютерлік технологиялар бағытында (И.Венгер, Н.Кайе, К.Либеровская, П.Нортон, Р.Петелин, С.Пайпер және т.б.);

- қолданушыларға психологиялық әсері мен білім беруде әдістемелік құралдарда мультимедианы кеңінен қолдану бағытында (А.Ардеев, В.Волынский, А.Вудли, Е.Машби, И.Захарова, Н.Морзе, Дж.Ричардсон, А.Камарис, И.Роберт, П.Фейхи және т.б.);

- мәдениет пен өнердегі жаңа құбылыс ретінде (И.Гайденко, А.Буров, И.Елинер, А.Каптерев, Е.Морева, Б.Светлов, Т.Суминова, М. Трайб, Т.Орлова, А.Дриккер, О.Горюнова, А.Деникин және т.б.).

Зерттеудің мақсаты – мультимедиа құбылысының қоғамдағы орны мен адами дамуға қатысы бар қырларын анықтау болғандықтан еңбекте аталған ғылыми-теориялық әр бағытты мәдениеттанулық және өнертанулық тұрғыдан талдау жасалынады. Мультимедиа — компьютерде дыбысты, ақпаратты, тұрақты және қозғалыстағы бейнені біріктіріп көрсету үшін жинақталған компьютерлік технология. Мультимедиа өзі көптеген мәлімет тасымалдаушылар жиынын білдіреді. Мультимедиалық зат құрамына музыкалық және ауызекі жетелеу, бейнеклиптер, анимация, графикалық слайдтар және мәтіндік базасы кіретін интерактивті жиынтық кіреді. Өзіндік бағыттағы «компьютерлік жүйе» ретінде Америкада 1990 жылдың басында пайда болды. Сол кезде алғашқы программалық жабдықтамалар компакт дискілер арқылы шыға бастады [1, 8-9 б.].

Осыған ұқсас анықтаманы техникалық энциклопедиядан көре аламыз: «Мультимедиа дегеніміз түрлі ақпарат көздерін (мәтін, дыбыс, фото, сурет, анимация, бейне) өзара байланыстыра алатын компьютерлік технология,

сондай-ақ осы типтес ақпараттар жиынтығы» деп түйінделеді [2]. Шетел сөздіктері «мультимедиа» мәнін сурет (бейне), дыбыс, мәтіндермен ауқымды жұмыс істей отырып, интерактивті түрде өзге жүйелермен қосарлана әрекеттесе алатын компьютерлік ақпараттық жүйе деп ұсынады[3]. Осы сынды «технологиялық» анықтаманы А.Пушкарьдың жетекшілігімен жоғары мектепке арналған ақпарат кітабында: «Мультимедиа дегеніміз компьютерлік құралдар арқылы графикалық бейне, анимация, дыбыс және басқа да арнайы эффектілерді біріктіре алатын заманауи ақпарат құралы» екендігі жазылған[4,543 б.].

Осы саланың көрнекті зерттеушісі И.Вернер мультимедианы «технология» деген тұжырымды ұстана отырып, ақпаратты өңдеу мен компьютер мен адамның интерактивті байланысын жаңа деңгейге көтеретін ақпараттық қоғамның ең жаңа технологиялық қалыбы әрі нәтижесінде шығармашылыққа жол ашылатынын ескеруіміз қажет деп баяндайды [5,7 б.]. Демек, автор техника мен адамның арасындағы өзара қатынастардан өзіндік сұхбатық мағына іздеуге тырысады. Ал енді осындай қадамдар болашақта қоғамда «жасанды интеллект» тұжырымдамасын алға шығаруға алып келетініне меңзейді.

Келтірілген ғылыми әдебиеттік шолуға сәйкес заманауи ғылым мультимедианы түрлі ақпараттық материалдарды (мәтін, дыбыс, фото, сурет, анимация, бейне т.б.) тиімді басқаруға мүмкіндік беретін компьютерлік технология деген көзқарасты ұстанатынын байқауға болады. Осы позицияны қолдап, жалпы бағытымен келісуге де болады. Техника-технологиялық сөздіктер «мультимедиа» терминіне берген анықтамаларын үш топқа бөліп қарастыруға болады, олар: түрлі ақпарат көздерін жасау мен сақтаудың жаңашыл түрі; түрлі типтегі ақпаратты ұтымды басқаруға мүмкіндік беретін әмбебап құрылғы ретінде; дайын бағдарламалық өнім деп қабылдау. Ғалымдардың кейбірі «мультимедианы» бұқаралық ақпарат құралдарының баламасы дей келе, медианың (интернетті қоса алғанда) баспа өнімдері, фото, радио, кино туындылардан мультимедиалық компьютерлі жүйелерге эволюцияланғанын айрықша атап өткен.

Мультимедиа түсінігін әлеуметтік-мәдениеттанулықпен қатар психологиялық-педагогикалық кеңістікте талдайтын болсақ, онда білім беруде мультимедиалық технологияны пайдалануды зерттеген жұмыстардың көбі (В.Быков, М.Жалдақ, А. Крапивенко, И. Роберт т.б.) техникалық-технологиялық ұстанымды басшылыққа ала отырып жүргізілгенін байқаймыз. Мысалы, А.Крапивенко [6] мультимедианың адамның сезім және қабылдау қабілетіне әсерін зерттеу барысында мынадай терминологиялық түсініктемелерге жүгінеді:

1. Мультимедиа дегеніміз идея, яғни кешенді мәселелерді шешуге, сезім органдарына синергетикалық түрде әсер ете алуы, түрлі ақпарат көздерін тарту мен сақтауға деген жаңа көзқарас.

2. Мультимедиа бұл – әртүрлі ақпараттармен (мультимедиа - компьютер-

лер, кешенді ақпараттар, бағдарламалық мультимедиа құрылғылары) жұмыс істеуге мүмкіндік беретін бағдарламалы-аппараттық жабдық.

3. Мультимедиа - өнім бұл түрлі типтегі (жүйеленген сайт, электронды анықтама, түсіндірме сөздіктер немесе компьютерлік ойындар) ақпараттан құралатын компьютерлік өнім.

Сондай-ақ, мәселеге ұғымдық тұрғыдан келетін болсақ, онда белгілі зерттеуші А.Крапивенко келесідей жалпылама авторлық анықтама береді: «Мультимедиа - түрлі типтегі (сурет, дыбыс, бейне, сезіну) мультимедиялық ақпаратты біріктіре алатын, адамның қабылдау қабілетіне сезім органдары арқылы әсер ету мақсатында, тұтас ақпараттық орта жасау үшін жасалатын компьютерлік технологиялар» [6,10 б.].

Мультимедиаға философиялық-мәдениеттанулық көзқарастар адамның субъектілік рөлін маңыздандыра түседі және технология мен идеяның кірігуіне басымдық береді. Мәдениеттердің өзара байланыса алуына мүмкіндік беру мен мәдениетті сақтау және танытуда зор құзіреттіліктерге ие деген көзқарас кең таралған. Бұл салада көптеген зерттеу жүргізген О.Шлыкова мұны құбылыс ретінде бағалай келе [7] көптеген көркем формалардың теоретикалық және практикалық байланыс орнатуға әрекеттері батыс мәдениеттерінен бастау алатын өнері дамыған (өнердің түрлерінің синтездеуде эстетикалық теориялардың көне замандардан бар екені белгілі, атап айтқанда мифологиялық дүниетаным мен Орта ғасырлар дәуіріндегі шіркеулік синтездердің компонентінен бастап ХХ жүзжылдықтың көркем авангарды мен символизмның «синтетикалық өнеріне» дейін) әр кездегі дәуірлердің идеясын көрсетудің цифрлық құралы деген тоқтамға келеді. Осы сынды тұжырымды К.Либеровская, Л.Манович сынды бірқатар батыс ғалымдары да ұстанады. Суретші туындыларындағы көркем формалардың бірізділікпен жаңаруын басты назарға алынуы мен классикалық эстетика қағидалары құндылықтық өлшемдерін айшықтаған ХХ ғасыр авангарды сынды батыс өнерінен мультимедиа құбылысы бастау алады. Бұл ерекшелік ешқандай дәстүрлі құралдармен өлшенбейтін тек қана суретші туындыларында ғана пайда болуы арқылы ХХІ ғасырдағы цифрлық өнер тәжірибелерінің қалыпты көрінісіне айналды.

Мультимедиа феноменінің қоғамдағы ерекше сипаттамасы

Мультимедиа құбылысын сан қырынан зерттеген О.Шлыкова негізгі үш бағытты бөліп көрсеткен:

- бағдарламалық сыртқы қабат ретінде;
- мультимедиялық технологиялар арқылы жасалған өнім ретінде;
- компьютерлік жабдық ретінде (компьютерде CD-ROM/DVD-Drive болуы, тиісті ақпараттарды шығару үшін дыбыс пен аудио құрылғыларының болуы, жады көлемі т.б.) [7].

Осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ мультимедиа анықтамасын «көпорталық» емес (көп медиа), «әмбебап орта» яғни ақпаратты көрсетудің әр түрі мен құралдарын ұсынушы тұтас кеңістік екенін айтқан О.Шлыкованың көзқарасымен келісуге болады.

Бұл дегеніміз, заманауи ғылымда мультимедианы мәдениеттің ерекше құбылысы ретінде талдаулар мен мәдениеттанулық түсінігі қалыптасып келеді дегенге саяды. Нәтижесінде мультимедианы келесідей мәнде талдауға мүмкіндік береді:

- Медианың эволюциясы (жазба,баспадан цифрлыққа дейін) нәтижесінде пайда болған электронды қарым-қатынас ретінде; мәдени эволюцияға жаңа екпін беретін қарым-қатынастың жаңа құралы ретінде;

- Жаңа құралдар арқылы жасалатын көркем шығармашылықтың қалыбы ретінде [7, 24 б.]; көркем бейнелерді цифрлық (digital) технологиялар арқылы іске асыру – жүйелік өнер (NetArt), «кибермәдениет», компьютерлік музыка, интербелсенді цифрлық қойылымдар, яғни дәстүрлі форматта тамашалай алмайтын өнер түрлері.

Қазіргі мәдениеттанудағы мультимедиалық мәдениет құбылысы пайда болуда, осы орайда ақпараттық ортадағы бұл мәдениет үдерісін зерттеген И.Елинер, тұтынушыға дыбысты-визуалды образдар (мәтін, графика, диалог, музыка, анимация, бейне және т.б.) арқылы мейлінше ықпал ете алу мен ақпарат алмаса алатын технология және құралдар жиынтығы деп атап өткен [8]. Сонымен қатар, мультимедиалық мәдениеттің айрықша басымдылық беруші қасиеті деп оның интербелсенділігіне жоғары баға береді. Осы арқылы қолданушы мультимедальық туындының жай көрермені немесе тыңдаушысы емес, белсенді қатысушына айнала алады.

Мәдениеттанушы ғалымдар ақпараттық орта, мультимедиалық өнер мен жалпы қоғам мәдениетін зерделеу мәселелеріне баса назар аударуда. Бұл туралы М.Кирмайердың «Мультимедиа», О.Шлыкованың «Мультимедиа мәдениеті», А.Дриккердің «Мәдениет эволюциясы:ақпараттық іріктеу», И.Елинердің «Ақпараттық қоғамда мультимедиалық мәдениеттің дамуы» атты және т.б. еңбектерде постөндірістік кезеңдегі қоғамда құндылықтар жүйесін қалыптастыруда мультимедианың әлеуметтік және мәдени маңызы жоғары екенін жазған. Атап айтқанда, өнер нысанын қабылдау қағидасы өзгеруі, автор мен көрермен аражігін нақтылау нәтижесінде әркім өнер түрлерін заманауи мультимедиалық технологияларға (цифрлық кескіндеме, интернет-әдебиет, NetArt, виртуалды музей т.б.) бейімдеу қажеттілігі туындайды [8].

Мәдениеттануда «мультимедиа мәдениеті» (тұлғаның мультимедиа технологияларын жоғары деңгейде меңгеруі) мен «мультимедиалық мәдениет» (жалпы қоғам кеңістігінде мәдени құндылықтарды жасау, сақтау мен тарату үдерісі ретінде). Осы ұстанымды белорус ғалымы Б.Светлов та мультиме-

дия дегеніміз сезімнің барлық мүшелеріне әсер ете алатын көпканалды орта, ал мультимедиалық мәдениет бұл уақыт пен кеңістікте аталған ықпалдың үдерісі деп қуаттайды [9]. Өзара коммуникация барысында мультимедиа-лық каналдар арқылы мәдени құндылықтар - яғни дәстүрлі түрдегі емес, жүйеленген, бірізділікпен өңделген ақпарат алмасады. Осы арқылы ғалым мультимедиалық мәдениет дегеніміз бұл заманауи ақпараттық қоғамның эстетикалық құбылысы деген қорытынды жасайды.

Заманауи мәдениеттанушы Т.Орлова мультимедиа дәуірі жаңа мүмкіндіктерге жол ашып, рухани дүниетаным ауқымы кеңейе түскенін көрсеткен. Шын мәнінде мультимедиа мүмкіндіктері мол сала. Ол жерде тұлғалығының ерекше қырларын сипаттауға мүмкіндіктер туатынын байқаймыз. Сонымен қатар этносаралық, мәдениетаралық кейбір қашықтықтар жақындап, тосқауылдар алуға жағдайлар жасалатын да байқалады. Аталған заманауи жаңашылдықтардың жиынтығын адамзаттық мәдени дамудың барлық алдыңғы кезеңдерінен асып түсетін screen-мәдениет [10] дәуірі деп атады.

Шығармашылықтың көркем формалары арасында мультимедианың қолдану аясы кеңейгендіктен бұл құбылысты өнертану тұрғысынан саралап көрейік. А. Буров сынды бірқатар ғалымдар көркем-эстетика кеңістігінде мультимедианың алар орнын – түрлі аудиовизуалды туындылардың бірігуінен құралған заманауи синкреттік экрандық өнер деген анықтама берген. Ғалымдар сондай-ақ мультимедиа-лық «заманауи көпорталылық пен көпвиртуалды-визуалды-дыбысты экрандық мәдениетті» көрсетеді, ал заманауи мультимедиа тілі әрқелкі тілдік жүйелердің қосындысын құрайды [11, 5 б.]. Осы себепті заманауи өнертануда мультимедиа бұқаралық ақпарат құралдары немесе кинематограф пен телевидение медиатеchnологиясының эволюциясы нәтижесінде пайда болған аудиовизуалды өнердің жаңа түрі ретінде ұсынылуда.

Бұдан бөлек, мультимедиа терминімен заманауи өнертануда перформанс, инсталляция, визуалды көркем өнердің түрлері, құрамына өнердің бірнеше түрі кіретін: би, музыкалық туынды үзінділері, кино немесе анимация фильмдерінен үзінділер, қимыл қабілеті бар ескерткіштер, поэзия, фотографиялар т.б. сынды формалардағы көркем акцияларды атайды. «Мультимедиа-арт» атты дербес термин қолданысқа еніп, «цифрлық өнер» (digital art) мен «жаңа медиа өнері» түсініктерімен мәндес болды. Осы тақырыпта қазіргі мультимедиа-лық өнер болмысын зерттеген А.Деникин мен бірқатар Л.Манович, Н.Кайе, М.Трайб сынды батыс ғалымдары «жаңа медиаға», ақпаратты таратудың мультимедиа-лық қағидаларын қолданатын интербелсенді электронды басылымдар, жүйелік технологияларды жатқызады [12]. Осы ретте А.Деникин шетелдік мәдениеттанушы мамандар әдетте «мультимедиа» түсінігін мультимедиа-лық құралдар арқылы көрсету, тарату мүмкіндік беретін құралдар арқылы (компьютер, мультимедиа-лық

орталық, интербелсенді басқару пульті т.с.с.) көркем шығарманың техникалық сипатын анықтау үшін қолдануға болады алайда жанрлық немесе тілдік ерекшеліктеріне қарай туындыға басқа да терминдер (перфоманс, инсталляция, бейнелі арт т.б.) қолданысқа енді [13].

Мультимедиа құбылысы музыка зерттеушілердің де қызуғышылығын тудырды. Заманауи композиция теориясының авторы, көрнекті ғалым Ю.Холопов музыка өнерінің жаңа қырларын талдай келе, мультимедианы музыкалық авангард пен сериализм, сонористика, электронды музыка, аспаптар театры, инсталляциялар арасындағы аса мыңызды бағыттардың бірі ретінде бөліп көрсетеді.

Заманауи композиция теориясы оқу құралының авторлары [14] Ю.Хлоповтың ұстанымын қуаттай келе мультимедиа түсінігін «көпорталы», яғни музыканың басқа да өнер түрлерімен: кескіндеме туындылары, жырлармен, скульптуралармен, сахналық қойылымдармен бірлесе алатын айрықша көркем акция деп пайымдайды. Музыкалық техникалар (алуан түрінде) әрқайсысы өз уақыт-кеңістігінде жасай отырып, көпкеңісті және көптехникалылық негізінде тұтастығын сақтайтын өнердің басқа түрлерінің техникаларымен әрекеттеседі [14, 565 б.]. Бұл тұрғыда мультимедиа барынша көп компоненттен құралған, өнер, өмір, кейде тіпті дінмен аражігі байқалмайтын күрделі акция деп түсіндіріледі. Мысал ретінде іске аспағанына қарамастан, толыққанды мультимедиалық жоба ретінде музыкатанушылар XX ғасыр басындағы А. Скрябиннің «Мистерия» жобасын К. Штокхаузен, Дж. Кейдж және т.б. XX-XXI ғғ. басындағы авангард мәдениет өкілдерінің заманауи мультимедиалық жобаларының нақты бастауы деп атайды.

Бұдан бөлек, мультимедиа жеке түрде музыкатануда композиция жасаудың қағидасы ретінде қарастырылып, бұл тұрғыда жазу техникасы, дәлірек айтқанда музыкалық техниканы музыкалық емес техникалармен (әдебиет, сахналық іс-қимыл, графика, математика, символика т.б.) кіріктіру құралы болып табылады.

Қорытынды

«Мультимедиа» түсінігінің түрлі заманауи анықтамаларын талдау барысында ғылыми қолданыста аппараттық және бағдарламалық құралдар әрекетінің техникалық қырларын көрсететін техникалық-технологиялық сипаты басым екені анықталды. Сондай-ақ «мультимедиалық технологиялар» түсінігі де синонимді мәнде қолданыс таба отырып, барлық анықтамаларда мультимедианы-көп орталылық пен интер белсенділігіне ерекше көңіл бөлінеді.

Бұдан бөлек, мультимедиа құбылысы мәдениеттану мен өнертануға еніп келеді. Ғалымдардың зерттеу нәтижелері бойынша, өнер саласында

мультимедианы қолдану туынды мазмұны мен тілдік қырларын мейлінше ашып, мультимедиалық арт-тәжірибелер, электроника, лазерлі техника, кинематика, компьютерлік инсталляциялар, трансмузыка, интербелсенді өнер қолданылатын көптеген заманауи қойылымдар адамның көркем-этикалық санасының трансформациясына ұшыратады. Мультимедиалық көркем жобаларда дәстүрлі визуалды құралдар (нарративтік, визуалдық, көркем образ, анимация, ракурс және т.б.) орнына жаңа: тәжірибелік кеңістік, симуляция, ақпараттар көрінісі ретінде форма-жүйе, интербелсенділік, синестезия мен т.б. орнын басуда. Суретші – жасаушы заманауи өнердегі мультимедиалық тәжірибелерде туындыны тек жасаудан алшақтап, коммуникативті-шығармашыл мазмұнның бастамашысына айналды. Шын мәнінде заманауи өнердің (contemporary art) жаңа метатілі қалыптасуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Абдраманова, Г.Б. Оқу үрдісінде мультимедиа технологияларын қолдану / Г.Б. Абдраманова, С.К. Таженова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2015. – № 7.1 (87.1). – б. 8-9. – URL: <https://moluch.ru/archive/87/16654/> (дата обращения: 26.12.2022).
2. Мультимедиа. Словари онлайн. Энциклопедия техники [Электронный ресурс]. http://slovarionline.ru/entsiklopediya_tehniki/page/multimedia.2246.
3. Мультимедиа. Словари онлайн. Словарь иностранных слов русского языка [Электронный ресурс]. http://slovarionline.ru/slovar_inostrannyih_slov_russkogo_yazyika/page/multimedia.29842
4. Информатика. Комп'ютерна техніка. Комп'ютерні технології: Підручник для студ. вищих навч. закладів / За ред. О.І. Пушкаря. – К.: ВЦ “Академія”, 2002. – 704 б.
5. Вернер Ингенблек. Все о мультимедиа / Ингенблек Вернер. – Киев: ВНУ, 1996. – 352 б. – ISBN 5-7733-0022-2.
6. Крапивенко А.В. Технологии мультимедиа и восприятие ощущений: учебное пособие / Андрей Викторович Крапивенко. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2009. – 271б.: ил. – ISBN: 978-5-94774-967-0.
7. Шлыкова О.В. Культура мультимедиа: Уч. пособие для студентов / О.В. Шлыкова / МГУКИ. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 415 с.
8. Елинер И.Г. Развитие мультимедийной культуры в информационном обществе: автореф. дисс. доктора культурологии: 24.00.01 / Елинер Илья Григорьевич [Место защиты: С.-Петербург. гос. ун-т культуры и искусств]. – СПб., 2010. – 45 б.
9. Светлов Б.В. Эстетические потребности личности в сфере мультимедийной культуры: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.04 / Б.В. Светлов; Ин-т философии НАНРБ. – Минск, 2003. – 22 б.
10. Орлова Т. Образный синтез в умов ахscreen-культуры / Т. Орлова [Электронный ресурс]. [dspace.pnpu.edu.ua>bitstream/123456789/2029/1/orlova.pdf](https://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2029/1/orlova.pdf).
11. Буров А.М. Язык мультимедиа. Эволюция экрана и аудиовизуального мышления / А.М. Буров, Е.Г. Яременко, С.М. Соколов, Н.В. Лукиных, А.М. Орлов, В.М. Моне-тов. – М. : ВГИК, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mkrf.ru/upload/mkrf/mkdocs2012/08_11_2012_4.pdf
12. Manovich L. The Language of New Media. Cambridge, 2001.
13. Деникин А. Мультимедиа и искусство: от мифов к реалиям / А. Деникин // Художественная культура / Art & Culture Studies. – 2013. - № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sias.ru/magazine/vypusk-6-2013/yazyki/843.html>

14. Теория современной композиции: учебное пособие / Гос.инст.искусствознания, Моск. гос.консерватория им. П. Чайковского; отв.ред. В.С. Ценова. – М.: Музыка, 2005. – 624 б.

Transliteration

1 Abdramanova, G.B. Оқу үрdisinde mul'timedia tekhnologiyalaryn қoldanu [The Use of Multimedia Technologies in the Educational Process] / G.B. Abdramanova, S.K. Tazhenova. – Tekst: neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. – 2015. – № 7.1 (87.1). – б. 8-9. – URL: <https://moluch.ru/archive/87/16654/> (data obrashcheniya: 26.12.2022).

2 Mul'timedia. Slovari onlajn. Enciklopediya tekhniki [Multimedia. Dictionaries Online. Encyclopedia of Technology] [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://slovarionline.ru/entsiklopediya_tehniki/page/multimedia.2246.

3 Mul'timedia. Slovari onlajn. Slovar' inostrannyh slov russkogo yazyka [Multimedia. Dictionaries Online. Dictionary of Foreign Words of the Russian Language] [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://slovarionline.ru/slovar_inostrannyih_slov_russkogo_yazyka/page/multimedia.29842

4 Informatika. Komp'yuterna tekhnika. Komp'yuterni tekhnologii [Informatics. Computer Equipment. Computer Technologies]: Pidruchnik dlya stud. vishchih navch. zakladiv / Za red. O.I. Pushkarya. – K.: VC "Akademiya", 2002. – 704 b.

5 Verner Ingenblek. Vse o mul'timedia [All about Multimedia] / Ingenblek Verner. – Kiev: BHV, 1996. – 352 b.

6 Krapivenko A.V. Tekhnologii mul'timedia i vospriyatie oshchushchenij [Multimedia Technologies and Perception of Sensations]: uchebnoe posobie / Andrej Viktorovich Krapivenko. – M.: BINOM. Laboratoriya znaniy, 2009. – 271 b. : il.

7 Shlykova O.V. Kul'tura mul'timedia [Multimedia Culture]: Uch. posobie dlya studentov / O.V. SHlykova / MGUKI. – M.: FAIR-PRESS, 2004. – 415 s. – ISBN/ISSN: 5- 8183-0738-7.

8 Eliner I.G. Razvitie mul'timedijnoj kul'tury v informacionnom obshchestve [Development of Multimedia Culture in the Information Society]: avtoref. diss... doktora kul'turologii: 24.00.01 / Eliner Il'ya Grigor'evich; [Mesto zashchity: S.-Peterb. gos. un-t kul'tury i iskusstv]. – SPb., 2010. – 45 b.

9 Svetlov B.V. Esteticheskie potrebnosti lichnosti v sfere mul'timedijnoj kul'tury [Aesthetic Needs of the Individual in the Field of Multimedia Culture]: avtoref. dis... kand. filos. nauk: 09.00.04 / B.V. Svetlov; In-t filosofii HAH RB. – Minsk, 2003. – 22 b.

10 Orlova T. Obraznij sintez v umovah screen-kul'turi [Figurative Synthesis in the Conditions of Screen Culture] / T. Orlova [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2029/1/orlova.pdf.

11 Burov A.M. YAzyk mul'timedia. Evolyuciya ekrana i audiovizual'nogo myshleniya [Multimedia Language. The Evolution of the Screen and Audiovisual Thinking] / A.M. Burov, E.G. YAremento, S.M. Sokolov, N.V. Lukinyh, A.M. Orlov, V.M. Monetov. – M. : VGIK, 2012 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://mkrf.ru/upload/mkrf/mkdocs2012/08_11_2012_4.pdf

12 Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge, 2001.

13 Denikin A. Mul'timedia i iskusstvo: ot mifov k realiyam [Multimedia and Art: From Myths to Realities] / A. Denikin // Hudozhestvennaya kul'tura / Art & Culture Studies. – 2013. – № 6 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://sias.ru/magazine/vypusk-6-2013/yazyki/843.html>

14 Teoriya sovremennoj kompozicii [Theory of Modern Composition]: uchebnoe posobie. / Gos. inst. iskusstvoznaniya, Mosk. gos. konservatoriya im. P. Chajkovskogo; отв. red. V.S.Cenova. – M.: Muzyka, 2005 – 624 b.

Бурибеков О.С., Нурмуратов С.Е., Болысбаев Д., Карибаев О.

Особенности социокультурного анализа феномена мультимедиа в современном информационном пространстве

Аннотация. В статье рассматриваются социокультурные аспекты развития мультимедиа, дается общее представление о различных информационных продуктах и средствах их разработки, о применении мультимедийных технологий во многих сферах деятельности, раскрывается их сущность и внутреннее содержание. Рассматриваются как сложная, открытая и гибкая система со своими специфическими аспектами, определяющими специфику мультимедийного феномена в культуре, и внутренними и внешними системообразующими факторами, определяющими его саморегуляцию, замкнутость и развитие, предпринимаются попытки обратить внимание и на его прикладное значение. Рассмотрение специфики мультимедийной культуры осуществляется через взаимодействие комплексных систем с плодами сложных, человеческих творческих возможностей, таких как культура, искусство, в которых существует особый продукт общества и духовного бытия. В работе отражена необходимость и возможность оптимизации мультимедийной системы, которая начинает занимать свое особое место в культурно-социальной жизни. По результатам исследования делается вывод, что мультимедиа-это не просто продукт технологической революции, а новая форма художественного творчества, которая действует как цифровое выражение идей, которые существуют в бесчисленных формах искусства и деятельности на протяжении тысячелетий.

Ключевые слова: анализ, идея, личность, общество, мультимедиа, культурология, компьютерные технологии, цифровое искусство, искусствоведение, визуальное искусство

Buribekov O., Nurmuratov S., Bolysbaev D., Karibaev O.

Features of Socio-Cultural Analysis of the Phenomenon of Multimedia in the Modern Information Space

Abstract: The article examines the socio-cultural aspects of multimedia development, gives a general idea of various information products and means of their development, the use of multimedia technologies in many fields of activity, reveals their essence and internal content. They are considered as a complex, open and flexible system with its own specific aspects that determine the specifics of the multimedia phenomenon in culture, and internal and external system-forming factors that determine its self-regulation, isolation and development, attempts are made to pay attention to its applied significance. Consideration of the specifics of multimedia culture is carried out through the interaction of complex systems with the fruits of complex, human creative possibilities, such as culture, art, in which there is a special product of society and spiritual being. The paper reflects the necessity and possibility of optimizing the multimedia system, which is beginning to take its special place in cultural and social life. According to the results of the study, it is concluded that multimedia is not just a product of the technological revolution, but a new form of artistic creativity that acts as a digital expression of ideas that have existed in countless forms of art and activity for thousands of years.

Key words: analysis, idea, personality, society, multimedia, cultural studies, computer technology, digital art, art criticism, visual art

THE PHENOMENON OF JUSTICE IN KAZAKH PHILOSOPHICAL THOUGHT*

¹*Barlybayeva Gaukhar*, ²*Nussipova Gulnara*, ³*Keldinova Aiman*

^{1,2}*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*

³*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)*

¹*gbarlybaeva@mail.ru*, ²*gnussipova@mail.ru*, ³*aimana_th@mail.ru*

¹*Барлыбаева Гаухар Гинаядовна*, ²*Нусипова Гульнара Игенбаевна*,
³*Кельдинова Айман Бауржановна*

^{1,2}*Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
(Алматы, Казахстан)*

³*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)*

¹*gbarlybaeva@mail.ru*, ²*gnussipova@mail.ru*, ³*aimana_th@mail.ru*

Abstract. The article provides a historical and philosophical analysis of the phenomenon of justice on the example of the views of representatives of Kazakh philosophy. The choice of the period is not accidental – the middle of the XIX century and the beginning of the XX century, when the comprehensive influence of the Russian government on the life, culture, poetry of the Kazakh people began. The purpose of the scientific work is to consider the features of the development of philosophical ideas of justice and freedom in the work of the Kazakh thinkers, who occupies a worthy place not only in the history of literature, but also in the history of Kazakh philosophical thought at the turn of the XIX – XX centuries. This scientific study complements Kazakh philosophy with new conclusions from the point of view of the existing theory, focuses on such philosophical phenomena as «justice», «freedom» and «faith». The scientific and practical significance of the research is determined by the fact that it is of great interest to scientists and researchers specializing in the field of Kazakh philosophy, and also meets the current social needs and trends of modern Kazakh society.

Key words: justice, idea, freedom, phenomenon, history, kazakhs, philosophy, problem, truth, culture.

Introduction

The relevance of the study of the phenomenon of justice in Kazakh philosophical thought lies in the fact that the problem of justice is one of the eternal and always in-demand problems of philosophy and since ancient

* The article was prepared as part of the fundamental scientific research BR20280977 "Contemporary conceptual approaches to the content of Justice and its implementation in Kazakhstani society within the context of Global transformation".

times has been included in the human worldview along with such ethical categories as truth, goodness, freedom. Despite the centuries-old history of studying this phenomenon by Western and Eastern thinkers, a one-sided and indisputable approach to its understanding has not yet been developed. This is often explained by the breadth and universality of the concept of «justice», considered in various fields of knowledge, primarily in philosophy and ethics. Therefore, the analysis from the point of view of studying the national ethical and philosophical tradition is very important and relevant.

The purpose of the scientific work is to consider the peculiarities of the development of the idea of justice in Kazakh philosophy and in the work of the Kazakh philosopher, thinker, poet, collector of folklore Mashkhur Zhusup Kopeev, in particular, who occupies a worthy place in Kazakh philosophical thought at the turn of the XIX – XX centuries. In the work, the philosophical and religious ideas of Abai, Shakarim, and Mashhur Zhusup Kopeev are considered as one of the main and most important in the Kazakh thought tradition. The philosophical views of these iconic Kazakh thinkers prove that they are innovators and outstanding thinkers of their time. In addition, this scientific article highlights the ideological and artistic features of the poetry of the largest Kazakh poets-philosophers, as well as religious-philosophical and ethical-aesthetic aspects of their views.

The philosophical idea of justice, put forward by Kazakh thinkers, not only did not remain in the time that gave birth to them, but can successfully interact with the approaches that have developed today in the world philosophical thought. Kazakh thinkers had the gift of writing poetically and philosophically about what each new generation cannot but touch. The modern sound and relevance of their ideas indicates that Abai, Shakarim and Mashhur Zhusup Kopeev, which will be discussed in the article, is a mirror of their era and that it is impossible, without looking into this mirror, to learn or understand the history, traditions, as well as the past and future of the Kazakh people.

Methodology

In scientific work, philosophical methods, historical methods are used, which are widely used in humanitarian knowledge. This is also guided by the methods of general theoretical analysis, which make it possible to substantiate the holistic characteristics of the research topic and their relationship to individual characteristics.

First of all, it is considered a method of abstraction, that is, analytical division into its constituent elements, methods for determining its properties, internal content. Secondly, methods of classification and comparison are used as the methodological basis of scientific work, with the help of which the authors consider the features of the philosophical foundations of the views of Abai, Shakarim and Mashhur Zhusup Kopeev. Thirdly, in the process of conducting historical and phil-

osophical analysis, textual and hermeneutic methods of analysis are used, which contribute to the knowledge of the essence of the works of thinkers.

In addition, dialectical and logical principles of research are applied in the work. Dialectical methodology, which allows to grasp the subject of research in all its integrity and internal relationships, acting as a productive method in the study of Kazakh philosophy, helps the authors to identify the key stages in the development and rethinking of the key problems and tasks of the philosophical teaching of the thinker and to identify the logical and historical path of its development. It is this approach that promotes the movement of knowledge to new results and determines the direction of future prospects.

Justice as a Philosophical Problem

The problem of justice in Kazakh philosophy, pushing the boundaries of its time, is significant and valuable for Kazakh society in the conditions of people's search for ideological guidelines and finding acceptable prospects for spiritual development. Currently, the topic of justice is particularly relevant, since it has a significant impact on the intellectual and moral identity of a person and is crucial for the formation of a spiritual space in which a complex transformation of the nature of existence and ways of being of a person in the world is carried out.

The main concept in the program article of the President of the Republic of Kazakhstan K-Zh.K. Tokayev «Independence is more expensive than everything» is justice. «We intend to create a just society and an effective state. If we are guided by the principle of justice in any case, we will clearly achieve this... I am guided by the principle of justice at the moment of making every decision. In addition to improving the social situation of the population, we equally protect the interests of all citizens. This is what a fair state is in my understanding», – the Head of state said [1].

Since the emergence of civilization, the word «justice» has entered the language of all peoples. The concept was formed that «Social changes in society have also led to a change in the concept of Justice» [2, 96 p.]. The idea of justice becomes one of the main ones in the entire system of public consciousness. Since ancient times, humanity has tried to understand the philosophy of the concept of «justice». For example, the concept of justice is clearly expressed in ancient Chinese philosophy. He played a prominent role in the conservative ethical and political teachings of Confucius. According to Confucius, everything that helps strengthen the centralized power of the ruling groups, preserves unity, strengthens patriarchal slave-owning institutions is associated with Justice.

In ancient Greece, special attention was paid to the concept of justice. Hesiod, one of the first representatives of ancient Greek literature and public thought, expressed his judgments about justice in his works. According to Geosid, the concept of justice meant not only honesty, sobriety, but above all the refusal to seize some-

one else's property in one way or another – by deception or violence, and the basis of justice was a measure of mutual benefit, a utilitarian calculation.

Socrates paid special attention to the consideration of justice, calling it an object more precious than any gold. Socrates sought to prove the existence of a single and general concept of justice, linking it with morality and knowledge. Socrates believes that justice and all other virtues are wisdom. It was believed that all actions based on righteous action and common virtue are correct.

The detailed theory of justice as the basis of law was developed by the philosopher of antiquity Aristotle. For Aristotle, justice is the most important concept, without which neither civil nor political life is possible.

So, considering justice as one of the philosophical problems, the following statement is determined. Despite the deep consideration of views on justice on the part of World philosophy, the problem of the fact that the phenomenon of justice in Kazakh philosophy does not become an independent systematic doctrine arose. The only reason for this is in the complex nature of the concept of the phenomenon of justice and in the depth of its origin – genesis. If we consider this complex topic around Kazakh philosophy, that is, the phenomenon of justice in detail, we should proceed from the philosophical views of the great Abai figures.

«Whoever has no justice, he has no shame» Abai Kunanbayev said, as we understand that justice is the cornerstone of virtue. Justice changes in the flow of time. The meaning of the concept of justice is honesty, which, in turn, is a valuable quality of the human character, an activity that does not contradict the consciousness and conscience of the individual, pursues the goals and interests of the people, is associated with historical reality and progress. Each society has its own vision of honesty. The common people always strive to keep the qualities of honesty immaculately clean. At the same time, if we quote the wise words of Abai Kunanbayev, «he sold his honest work without adding deception, he is a Kazakh saint» the Kazakh thinker said. His poem «God Himself is true and his word is true» and in his 45th speech he wrote the following:

«Mahabbat pen jaratqan adamzatty,
Sen de súı ol Allany jannan tátti.
Adamzattyń bárin súı «baýyrym» dep,
Jáne «Haq jolyosy» dep ádilette [3, 49 p.].

At the same time, in the philosophy of Abai, there is a harmony and interconnection of dual phenomenal feelings: love and justice. In determining the secret of this, we explain that love is the energy that radiates light and light to the whole world, and justice is the power that regulates the phenomena of the universe as a whole. Such a dual phenomenon is reflected in the works of the genius Kazakh thinker Abai Kunanbayev.

Abai's teaching of justice and love is connected with Shakarim's teaching of honor. For example, one of the famous concepts of Abai «Three Loves» is justice.

That is, Abai says to love Allah, to love all mankind, and shows it as the third righteous path. And Shakarim Kudaiberdiyev continues this idea as follows:

«Táñiri joly – aq júrek,
Saitan degen – qianat.
Aq júrekti erterek,
Esker-dağy qyl ádet» [4, 264 p.].

Abai concludes: «Bul ġadelet, mahabbat sezim kimde kóbirek bolsa, ol kisi – ġalym, sol – ġaqyl», Shakarim adds as follows:

«Ar túzeitin bir ġylym tabylmasa,
Zulymdyqty jalğanda ádil jeñbes» [4, 55 p.].

The pleasure and peace of the inner world of a person, so to speak, the preservation of the soul, depends on a sense of justice. The proof of this is that there will be no people who do not crave justice, who do not crave it. ShakarimKudaiberdiyev expresses his philosophical poems as follows:

«Nysap pen meirim, ádilette,
Janyńdaı kórip jan saqta.
Ol jolda ólsek, nemiz ketti,
Maqsutqa jetpei qalsaq ta» [5, 220 p.].

As a result of the analysis of the historical and philosophical aspects of justice, it should be concluded that since ancient times the problem of justice has been the subject of research by various philosophers. However, the uniform combination of the ideas of justice, law, requirements of society and the state has become an integral attribute of the public life of different states only at the present time. It was during this period that justice began to be considered as the natural beginning of the regulation of relations in society, its harmonious development and future growth.

Kazakh philosophy preserves intellectual spiritual experience, but not as a museum value, but as the basis of today's thought, as such a past, without which it is impossible to deeply understand the present. In modern Kazakh realities, the importance of mastering the rich spiritual heritage of the Kazakhs about the phenomenon of justice and recreating a unique national image of the world with its value-based life orientations is increasing.

The Humanistic Idea of Justice in the Philosophical Creativity of Mashkhur Zhusup Kopeev

The philosophical heritage of Mashkhur Zhusup Kopeev plays an important role and has a special significance in the Kazakh thought tradition. Imaginative

thinking, deep knowledge of the history and culture of his native people allowed Mashhur Zhusup Kopeev to be ahead of his time, to feel the concerns and needs of his contemporaries better than anyone else. Knowledge of many languages helped the scientist to learn the spiritual heritage of the peoples of the East and the place of his people in the world cultural process.

R.S. Karenov, a well-known scientist and researcher of the creative heritage of Mashkhur Zhusup, pointed out the following main reasons for interest in the personality of the steppe poet-philosopher:

«Firstly, he earned respect for educating his people as a philosopher and philologist who speaks several languages.

Secondly, he was also appreciated for the fact that, as an ethnographer, he preserved and transmitted the history of a century and a half ago.

Thirdly, he was admired as an akyn, since he collected works of folk art from his youth, and later compiled unique pedigrees of Kazakhs – Shezhire.

Fourth, he was a clairvoyant, because he foresaw many events, including the date of the fall of Soviet power in the early 90s of the last century. It is still impossible to imagine that the predictor looked into the year 2000 and called it a prosperous year for the region. Indeed, that year the harvest turned out to be a record after several unsuccessful years» [6].

Another feature of Mashkhur Zhusup Kopeev's philosophy is that he analyzes topics that other poets did not think about, did not consider. The thinker does not embellish the plot, does not exaggerate anything in his poems. For him, the most important thing is to praise justice, freedom, humanity, honesty, kindness, which we understand as the product of his humanistic ideas.

He collected and published many samples of Kazakh folk art. In 1872, Mashkhur Zhusup Kopeev went to Karaotkel, Atbasar, Kyzylzhar. Here he collects bits and pieces and recreates the works of Kazakh oral art, studies the life and way of life of the people. Discord between clans and tribes did not go unnoticed by him, and here he actively began to write poetic works about the pain of the people, where «justice» and «freedom» act as the main ideas.

Mashkhur Zhusup Kopeev clearly reflects the events taking place in the soul of a person and changes. He considered it his duty to speak boldly and openly about the realities of life, because he was of the opinion that only by telling the truth one could awaken the minds of the people.

Now let's start studying the doctrine of justice in the ideas of the Kazakh thinker Mashhur Zhusup Kopeev. The formation of this doctrine is accompanied by the evolution of the genius's thinking. From this point of view, there is a significant period from 1907 to 1917.

The time interval in which he lived was the second half of the XIX and the first half of the XX century. This is a period of great change and turbulent processes. Time when the richest lands of the Kazakh steppe were given to Russian settlers. Perhaps because of these circumstances, the book of the poet, published in 1907,

was called «Whose is Saryarka». The main genre theme of this creative work of the poet is also justice and freedom:

«Esikten kire almaıtyn qara shekpen
Oryndy qaq jaryp kep aldy tórden.
Tutqynda sorly qazaq qalmap pa ediń,
Qol qoıyp aq qaǵazǵa basqan mórden» [7, 566 p.].

During this significant period for his work, Mashkhur Zhusup Kopeev had to hide from arrest in Tashkent, Kokand, and the Urals for many years. Here, alone, he continues to comprehend the truth. Mashkhur Zhusup Kopeev returned home only in 1915. He was dissatisfied with his era and the society in which he lived. All these feelings were expressed in his poems «Thoughts of the heart», «My secret journey», «Kazakh zhurtyryn osy kungi angimesi».

Saturated with social and political themes, a large work by Mashkhur Zhusup Kopeev «Kazakh zhurtyryn osy kungi angimesi» expressively describes the oppressive state of the Kazakhs – the image of the people groaning under the foot of the colonialist, losing their last strength and hope for justice:

«Ózime kórinemin ózim mindi,
Kisendep, bekitpedim nege tildi?!
Jasyрмаı óz oıyma kelgen sózdi,
Aıtaıyn ańgime qyp sizderge endi» [8, 73 p.].

The main core of Mashkhur Zhusup Kopeev's work «Kazakh zhurtyryn osy kungi angimesi» is the transfer of freedom to the raised Kazakh people, the problem of land, science, education.

Even though many years and centuries have passed, this is the topic that is still not on the agenda. The poet's works contain heroic chronicles of his struggles for land, freedom and independence:

«Árkimniń óz paidasy oılaǵany,
Tereńde túsip jatyr boılaǵany.
«Bostandyq» degen sózdi joq qylym dep,
Ash bóri bizdi jeýden toımaǵany» [8, 33 p.].

He defended the ideas of conscience, humanism, justice and freedom as the most important concepts. He believed that education and art cleanse the human soul and help him achieve higher goals. He connects this idea with religion: in his opinion, the knowledge of God leads to humanity, to justice. Therefore, faith in God occupies a special place in his worldview. In his philosophical works, defini-

tions are given that relate to the life of human and society, to the current problems of that time. Mashkhur Zhusup Kopeev's poems on this topic are «Han-ahual», «Tirshilikte kóp jasaǵandyqtan tamashalaimyz», «Jalqaýlar». For example, from the poetic and philosophical work «Khan-ahual», the following verses can be distinguished:

«Bul jurтта sumyraı náirse tolyp jatyr,
Ótirik, urlyq, ósek aralasqan.
Ónsheń sáýrik, teke men buqashyqtar
Bir-birin súzip, janshyp, jaralasqan.
Jaqsyny ózi bolǵan kóre almaǵan,
Órt qoıyp jan-jaǵynan qamalasqan» [9, 220 p.].

For the thinker, the problem of the soul and conscience was not an abstract problem of philosophical reflection, but a solvable dilemma necessary for people's lives. The questions about the meaning of life, the immortality of the soul, which greatly concerned the philosopher, became the basis of his work, and the thinker tried to answer them from the point of view of a whole worldview. As a manifestation of these ideas, if we take an example from his work, we can pay attention to the work «Shaitannyń saýdasy»:

«Din qaıdaosykúni, ǵylymqaıda,
Turǵan joq anyq kónilim bir Qudaıda.
Laq pen toqtalam dep júrgen jannan
Oılaısyń tiedi dep kimge paıda...» [10, 233 p.].

We can conclude that the worldview of the famous Mashkhur Zhusup Kopeev is an example of consistent understanding of the eternal problems of existence. Mashkhur Zhusup was closely connected with the past, and it was this inseparable unity with his environment that distinguished him in all his actions and deeds. A keen sense of his roots formulated the main social and cultural characteristics of the philosopher, inherent in him from birth, originally inherent in him through the very fact of belonging to a genus, family, people. The thinker found the meaning of life in loyalty to the ideals of his ancestors, in the struggle for freedom and justice. Mashkhur Zhusup acted as he saw fit, and no hardships and sufferings could force him to abandon his principles, to sacrifice the freedom to choose the path. The philosopher and seer were born to serve his people. It was his mission that forced him to make bold decisions and experience a keen sense of responsibility for the fate of people. The Kazakh religious philosopher, who deeply understood the dramatic nature of the era of timelessness, created in his works a unique image of the world, full of tragedy and sadness for the lost traditions of the past and the passing century of nomads. Mashkhur Zhusup Kopeev, who cultivated in his consciousness the

ideas of justice, kindness, forgiveness and mercy as the main principles of Muslim ethics, clearly realized that only the religion of Islam and the postulates of Sharia can act as a real way to restore the spiritual integrity of a person.

Conclusion

In Soviet times, it was forbidden to talk about Kazakh philosophy. But today, thanks to its talented personalities, Kazakh philosophy has been able to enter the world stage. Of course, in its growth and transformation into the subject of philosophical knowledge, the anthology of Kazakh wisdom, its qualitative depth, was also associated with the contribution of the people who studied it.

In conclusion, it is impossible not to turn to the spiritual heritage of the past, but to work on its modern worldview of the world and man, self-awareness of the people. Also, without it, in the context of modern public demand, the possibility of a deep study of the heritage of folk thinkers would not have arisen. In this regard, this topic has acquired special importance both in terms of the formation of spirituality and worldview of the people of Kazakhstan, and in the basis of a new paradigm study of the history, culture and philosophy of the Kazakh people.

The results of the study assure that the main task of Mashkhur Zhusup Kopeev's philosophical work is to educate the Kazakh society, to introduce people to education, culture and art. During the period of philosophical and historical analysis of the ideas of Mashkhur Zhusup Kopeev, the versatility and depth of his poetry, as well as genre diversity and multi-spectrum were revealed.

The study showed that Mashkhur Zhusup Kopeev in his works of art, philosophical reflections, sought to reveal exactly the true meaning of the thinker's existence, constantly acting as a person in search of truth and justice.

To summarize, the legacy of Mashkhur Zhusup Kopeev undoubtedly occupies a special place in the history of Kazakh philosophy. He put forward the idea of justice in Kazakh philosophical poetry, through his poetic and philosophical works he showed the civic activity and conscience dynamism of the Kazakh people.

It should be noted that Kazakh poetry is a special type of philosophizing itself, saturated with serious thoughts about the spiritual existence of the people. Kazakh poetic philosophizing is a fusion of mind and heart, Sufi mysticism and rationally-logized knowledge, philosophical journalism and lyrics. The philosophical heritage of the Kazakhs, which includes developed forms of the phenomenon of justice, enriches the common treasury of world philosophical thought.

Kazakh philosophy in the person of Abai, Shakarim and Mashkhur Zhusup Kopeev preserves this intellectual spiritual experience, but not as a museum relic, but as the basis of today's thought, as such a past, without which it is impossible to deeply and thoroughly comprehend the present.

List of references

- 1 Токаев К.-Ж.К. Послание «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» // Казахстанская правда, 2 сентября 2022 г.
- 2 John Rawls A. Theory of Justice. Massachusetts. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 1971. – 531 p.
- 3 Абай өлеңдері мен шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 2003. – 296 б.
- 4 Құдайбердиев Ш. Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қарасөздер). – Алматы, Жазушы, 1988. – 560 б.
- 5 Құдайбердиев Ш. Шығармалары. «Анадан алғаш туғанымда». – Алматы, Жазушы, 1988. – 560 б.
- 6 Электронный ресурс: <https://adyrna.kz/ru/post/139270>
- 7 Копеев М.Ж. Кому принадлежит Сарыарка? // Дала уалаяты. – Казань. – 1907. – № 5.
- 8 Копеев М.Ж. Избранная лирика / пер. с каз. – Павлодар: ПГУ им. С.Торайгырова, 2006. – 100 с.
- 9 Көпейұлы М.Ж. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – 430 б.
- 10 Копеев М.Ж. Чертов торг // Поэты пяти веков. Казахская поэзия XV нач. XX веков. – Алма-Ата, 1993. – С. 231–235.

Transliteration

- 1 K.-Zh.K. Tokaev Poslanie «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoe obshhestvo» [Message “Just state. United Nation. Prosperous Society»] // Kazhastanskaja pravda, 2 sentjabrja 2022 g.
- 2 John Rawls A. Theory of Justice. Massachusetts. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 1971. – 531 p.
- 3 Abai óleńderi men shyǵarmalarynyń eki tomdyq tolyq jınaǵy [Complete Two-Volume Collection of Abai’s Poems and Works]. – Almaty: Jazýshy, 2003. – 296 b.
- 4 Qudaiberdiev Sh. Shyǵarmalary (Óleńder, dastandar, qarasózder) [Works (Poems, Sagas, Short Stories)]. – Almaty, Jazýshy, 1988. – 560 b.
- 5 Qudaiberdiev Sh. Shyǵarmalary. «Anadan algash týǵanymda» [Works. «When I was First Born From my Mother»]. – Almaty, Jazýshy, 1988. – 560 b.
- 6 Jelektronnyj resurs: <https://adyrna.kz/ru/post/139270>
- 7 Kopeev M.Zh. Komu prinadlezhit Saryarka? [Who owns Saryarka?] // Dala ualajaty. — Kazan’. – 1907. – №5
- 8 Kopeev M.Zh. Izbrannaja lirika [Selected Lyrics] / per. s kaz. – Pavlodar: PGU im. S.Torajgyrova, 2006. – 100 s.
- 9 Kópeiuly M.J. Kóptomdyq shyǵarmalar jınaǵy [Multivolume Collection of Works]. – Almaty: Alash, 2003. – 430 b.
- 10 Kopeev M.Zh. Chertov torg [Hell of a Bargain] // Pojety pjati vekov. Kazahskaja poezija XV nach. XX vekov. – Alma-Ata, 1993. – S. 231–235

Барлыбаева Г.Г., Нүсіпова Г.И., Кельдинова А.Б.

Қазақ философиялық ойындағы әділеттілік феномені

Аңдатпа. Мақалада қазақ философиясы өкілдерінің көзқарастары мысалында әділеттілік феноменіне тарихи-философиялық талдау жүргізіледі. Зертеу кезеңін таңдау кездейсоқ емес – XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы, орыс билігінің қазақ халқының тұрмысына, мәдениетіне, поэзиясына жан-жақты әсері басталған уақыт аралығы.

Ғылыми жұмыстың мақсаты – әдебиет тарихында ғана емес, ХІХ–ХХ ғасырлар тоғысындағы қазақ философиялық ойының тарихында да лайықты орын алатын қазақ ойшылдарының шығармашылығындағы әділеттілік пен бостандық философиялық идеяларының даму ерекшеліктерін қарастыру. «Әділет», «бостандық» және «сенім» сияқты философиялық феномендерге ерекше мән беріле отырылып, бұл ғылыми зерттеу қазақ философиясының қолданыстағы теория тұрғысынан жаңа тұжырымдармен толықтырады. Зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығы оның қазақ философиясы саласында маманданған ғалымдар мен зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудыратындығымен, сондай-ақ қазіргі қазақстандық қоғамның өзекті әлеуметтік сұраныстары мен трендтеріне жауап беретіндігімен айқындалады.

Түйін сөздер: әділеттілік, идея, бостандық, феномен, тарих, қазақтар, философия, проблема, ақиқат, мәдениет.

Барлыбаева Г.Г., Нусипова Г.И., Кельдинова А.Б.

Феномен справедливости в казахской философской мысли

Аннотация. В статье проводится историко-философский анализ феномена справедливости на примере взглядов представителей казахской философии. Выбор периода не случаен – середина ХІХ века и начало ХХ века, когда началось всестороннее влияние российской власти на быт, культуру, поэзию казахского народа. Цель научной работы – рассмотреть особенности развития философских идей справедливости и свободы в творчестве казахских мыслителей, занимающих достойное место не только в истории литературы, но и в истории казахской философской мысли на рубеже ХІХ–ХХ веков. Это научное исследование дополняет казахскую философию новыми выводами с точки зрения существующей теории, особое значение акцентирует на такие философские феномены, как «справедливость», «свобода» и «вера». Научно-практическая значимость исследования определяется тем, что оно представляет большой интерес для ученых и исследователей, специализирующихся в области казахской философии, а также отвечает актуальным социальным запросам и трендам современного казахстанского общества.

Ключевые слова: справедливость, идея, свобода, феномен, история, казахи, философия, проблема, истина, культура.

ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

¹Таирова Багила Лесбекқызы, ²Мұсабекова Гаухар Құрманбекқызы,

³Бекенова Жұмагүл Нұрдәулетқызы

^{1,2}М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

(Тараз, Қазақстан)

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

(Алматы, Қазақстан)

¹mgm_7@mail.ru, ²b_t_l@list.ru, ³zhumagul.nurdauletovna@gmail.com

¹Tairova Bagila, ²Musabekova Gaukhar, ³Bekenova Zhumagul

^{1,2}M.H. Dulati Taraz regional university (Taraz, Kazakhstan)

³Al-Farabi Kazakh National University

¹mgm_7@mail.ru, ²b_t_l@list.ru, ³zhumagul.nurdauletovna@gmail.com

(Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Ұлттық идеологияның әлемдік деңгейде адамзат тарихындағы орны мен рөлі жан-жақты қарастырылып, бүгінгі заманауи талаптың жаңа деңгейлерімен қабысатын қырларының маңыздылығы тарих философиясы негізінде зерделенді. Бұл өткен қоғамның талаптары мен бүгінгі заманның адамзатқа қояр талабы ескі жүйе мен жаңа жүйе арасындағы айырмашылықтың мақсатын айқындағанда ұлттық идеологияның өміршең тұстары ұлттық руханият пен саяси-мәдени байланыстар халықаралық деңгейдегі жаңаша жаңғырудың үрдістері қарастырылды.

Түйін сөздер: ұлттық идеология, жәдидизм, кәдімшілдік, либералды ұлтшылық.

Кіріспе

XXI ғасыр адамзат баласы үшін екі бірдей дүниежүзілік соғысты бастан кешіріп, әлемдік деңгейде күрмеуі шешілмей тұрған ұлттық қозғалыстар мен саяси теке-тірестер қоғамда талай қиындықтарды туғызса, екінші жағынан жас мемлекеттер тәуелсіздігін алып, қатып қалған сендерді бұзып-жарып жаңа арнаға түсу қарқынына ие болды. Бұл ендігі қалыптасатын идеология мен әлем арасындағы қатынаста даму жолының өзіндік бағытын айқындап беретін сара жолды қалыптастырды. Тарих өтінде билік сапасы мен ұлт сапасының бірін-бірі толықтыратын тегеурінді күшке қоғамда ғана ие болатын тұстарына салыстырмалы талдау жасалынды. Жас тәуелсіз мемлекет үшін мемлекеттің ішкі және сыртқы қатынасын зерделеуде тұрақтылық пен дамуға күш салу үшін кикілжіңдер мен кесірлерге бой алдыртпау жолында өзін тану мен өзгенің мәдени құндылықтарының жасампаз жағына көңіл аударып даму басты мұраты болғалы тұр.

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың аналитикалық, жүйеленген деректер ұсынылған. Авторлар жасаған тұжырымдар ғылыми мақаладағы деректерді талдау, жалпылау және түсіндіру арқылы жұмыс гипотезасын дәлелдеу негізінде жүзеге асырылады. Мақалада абстракция, синтез, талдау, индукция, дедукция, модельдеу сияқты таным әдістерімен жүргізілген зерттеулердің нәтижелері кіреді. Егер мақала теориялық сипатта болса, көбінесе ол келесі схема бойынша құрылады: автор алдымен негізгі ережелерді, кейінірек талдауға ұшырайтын ойларды, содан кейін қорытынды жасайды. Гуманитарлық білім жүйесіндегі пән аралық интеграцияның маңызы ашылады. Ғылыми таным әдістерін жымдастыра қарастыру арқылы жаңа деңгейдегі құндылықтық өлшемдерге қолжеткізу көзделген болатын.

Ұлтшылдықтың тарих өтіндегі көрінісі

Идеология екі түрлі формаға бөлінеді. Біріншісі – либералды ұлтшылдық деп те аталатын азаматтық ұлтшылдықты ынталандыратын инклюзивті идеология. Эксклюзивті идеология, керісінше, этникалық және әртүрлі масштабта емес, жалпы шығу тегі мәселелеріне баса назар аударумен анықталады. Сол сияқты ұлтшылдықтың басқа түрлері де бар. Мысалы, лингвистикалық ұлтшылдықты өз тілін басқаларға қарағанда басым фактор ретінде қолданатын ұлтшылдар тобы қолданады. Тағы бір түрі – мәдени ұлтшылдық, онда ұлт әр түрлі ойлаумен немесе нәсілімен емес, оның мәдениетімен айқын анықталады. Ұлтшылдықты тарихтың белгілі бір кезеңінде барлық саяси құрылымдар қолданған. Кез келген басқа идеология сияқты, оның нәтижелеріне байланысты теріс және оң күштері бар.

Қазіргі әлеуметтік шындық көбінесе постмодернизм тұрғысынан сипатталады, әлеуметтік әлемнің дифференциациясы мен фрагментациясын көрсетеді. Дәстүрлі ғылыми тұжырымдамаларға көшу және автордың біршама алыпсатарлық постмодерндік тезисін нақтылау арқылы біз саяси және идеологиялық кеңістік мәселелеріне тоқталамыз, ол қазіргі күйінде өзінің тұтастығын жоғалтады, фрагментация және эклектизация процестерінен зардап шегеді.

Жақында бүкіл мемлекеттік құрылымдар қабылдаған «жалпы идеологиялар» деп аталатындар қазір әлеуметтік болмыспен байланысын жоғалтуда, олардың орнын ішінара немесе «молекулалық» идеологиялар белсенді түрде алады.

Мемлекеттік мүдделерді іс жүзінде іске асыру жүзеге асырылатын мемлекеттік саясат қоғамның жоғарыда аталған іргелі қажеттіліктеріне сәйкес қандай да бір жолмен құрылуы керек екендігіне күмән жоқ. Егер біз ұлтты

конструктивистік көзқарас рухында анықтайтын болсақ, онда соңғысын «ұлттық мүдделер» терминімен анықтауға болады. Ресми мемлекеттік идеология осы негізгі ұлттық мүдделерді мемлекеттік мүдделер ретінде қамтуы керек. Демек, ұлттық идеология әрқашан жан-жақты, яғни ол әлеуметтік қажеттіліктер мен мәселелердің ең үлкен спектрін қамтиды. Сонымен бірге мемлекеттік идеология саяси таптың дүниетанымының ізін қалдыра алмайды, өйткені идеологияны өздері немесе олардың тікелей қатысуымен және бақылауымен қалыптастырады.

Дегенмен, жеке әлеуметтік топтардың қажеттіліктерін көрсететін таптық мүдделердің, сондай-ақ бүкіл қоғамның объективті қажеттіліктерін білдіретін ұлттық мүдделердің өзара байланысы әртүрлі және өте күрделі формаларды қабылдауы мүмкін. Олар іс жүзінде қарама-қарсы болуы мүмкін, бірақ жалпы сәйкес келеді, сондықтан бірінші жағдайда таптық және әлеуметтік мүдделерді оңай ажыратуға болады, бірақ екінші жағдайда бұл әлдеқайда қиын болуы мүмкін.

Осылайша, мемлекеттік идеология қазіргі әлемде жиі сезілетін ресми саясатпен сәйкес келмейді. Таптық және ұлттық мүдделердің бұл үйлесімі идеологиялық теориялық формаларда жасырылуы мүмкін, бірақ әдетте практикалық қадамдар ретінде көрінеді. Демек, ресми идеология, біздің ойымызша, мемлекеттік-ұлттық идеология ретінде белгіленуі мүмкін, ал ресми саясат тек мемлекеттік болуы мүмкін, бірақ әрқашан ұлттық емес.

Сонымен, біз мемлекеттік идеология-ұлттық идеялар арқылы түсінілетін негізгі әлеуметтік қажеттіліктерді шоғырланған түрде көрсететін идеялар жиынтығының ресми көрінісі.

Қазіргі кезеңдегі мемлекеттік-ұлттық идеологияның мәселесі аса маңызды. Бұл ғалымның пайымдауы шын мәнінде сәйкестік мәселелеріне негізделген, олар қазіргі уақытта бұрынғыға қарағанда маңызды емес. Егер дәстүрлі идеологиялар көбінесе мемлекеттік және ұлттық шекаралардан асып түсетін әлемге жататындығы туралы хабардарлықты қалыптастыруға тырысты, ал рухани кеңістікті толтыратын жаңа идеологиялар әлдеқайда нақты ішінара сәйкестікке әсер етеді. Қазіргі заман белгілі бір біртектілік пен идеологиялық тұтастықпен сипатталды. Бұл үкіметтің жоғарыда аталған идеологиялық триададан белгілі бір идеялар жүйесін ұлттық деңгейде бекітуіне жағдай жасады – консерватизм, либерализм, социализм. Осы үш жалпы идеология арасындағы қатаң бәсекелестік, әдетте, либералды, консервативті немесе Социалистік жобаны ұлттық деңгейде мақұлдауға әкелді, әрине, әр жағдайда белгілі бір мәдени және ұлттық ерекшеліктерден айырылмайды. Бірақ, осылайша, ұлттық-мемлекеттік идеологияның өзегі үш идеологиялық жүйенің тиесілі болды, ал мәдени және өркениеттік ерекшеліктер кішігірім рөлдерде болды, дегенмен, әрине, олар толығымен жойыла алмады және жағдайдың дамуы көрсеткендей, олар тек өз сағаттарын күтті. олардың мүмкіндігі еді.

Бүгінгі таңда біртұтас саяси ойлаудың болуы тек халықаралық деңгейде ғана емес, сонымен қатар ішкі деңгейде де өте қиын. Сонымен бірге, ұлттық үкіметтер, әрине, саясат пен ұлттық идеология жасалуы керек белгілі бір нұсқауларды қажет етеді. Бұл жағдайда, ұлттық бірегейлік идеологиясы өркениеттік бірегейлікпен ауыстырылады, бұл есте сақтауға мәжбүр етеді.

Кез-келген қоғам белгілі бір идеологияға негізделеді. Біз кешегі Кеңес Одағының ыдырауы мен ескі жүйенің күйреуімен шектемей, сол кезде қалыптасқан жаңа мемлекеттер легі осы заманғы саяси-әлеуметтік және экономикалық үрдіске шешуші бетбұрыс жасай білгендігін алдыға тарту керекпіз. Себебі, баршамызға аян тәуелсіз мемлекеттер көптеген қиыншылықтарды, қателіктерді де бастан кеше отырып, зор жасампаздық жұмыстарға түрткі болғанын да есте ұстағанымыз дұрыс.

XX ғасыр аяғында ұлттық оянудың бас көтеруі тек КСРО-да ғана емес, күллі әлемдік ауқымда басталды. Өткен тарихқа көзжүгіртетін болсақ, ұлттық фактор тек отаршыл империялардың күйреп, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің қалыптасуына ғана басты қызмет атқарып қойған жоқ, сонымен қоса соғыстан кейін күйзеліске ұшыраған Германия мен Жапонияның қалпына келуі, Европаның бірігуі, Азия-Тынық мұхит елдері экономикасының жедел алдыңғы орынға шығуы, кең ауқымды құбылыстарға да шешуші ықпал жасағанын ескергеніміз дұрыс.

Бұл XX ғасырдағы марксизмнің түбегейлі қағидаларының бірі саналған ұлттық сипаттан таптық сипат жоғары тұрады деген қисынын түбірімен жоққа шығарып берсе, екіншіден ұлт мәселесінің теориясын атымен назардан тыс қалдыруы оның екінші осал тұсы болды. Отаршылдықтан құтылған мемлекеттердің табиғаты мен нәтижесі маркстік доктринаға жуықтамайтынын қоғам дәлелдеді. Н.Назарбаев: «Дамыған капиталистік елдердің азғана тобынан тысқары дүниедегі процестерді де түсіндіруге тырысқанымен, марксизм, негізінен, евроцентристік сипаттағы ілім еді. Евроцентризм дегеніміздің өзі – теориялық жағынан да – әлеуметтік процестердің өзіне тән аса нәзік заңдылықтары мен институттарын түсінбеушіліктен туындайтын-ды» – деген ойы орынды болатын. Оған дәлел ретінде қазіргі дүниеде экономика, саясат, идеология салаларында болып жатқан барлық өзгерістер осы ұлт факторына тікелей байланысты болып отырғанын қоғам дәлелдеп берді.

Ұлт мәселесі кеңестер одағында да, жалпы алғанда әлемдік деңгейде дамыған елдердің өзінде де өз шешімін таппай тұрған күрделі мәселе. Қазіргі таңда ұлт мәселесіне қатысты ой айтқанда ең бірінші ұлт саясатына қатысты Орталық Азия елдерінің этномәдени мәселелерінің арғы – бергі тарихын ескере отырып зерделеу маңызды болып отыр.

Әлемдік деңгейде ұлттық қозғалыстар тарихта өте көп орын алған. Сол ұлттық қозғалыстардың ішінде XX ғасырда оң нәтиже берген тұсы осы

заманғы түрік мемлекеті мен ұлтын қалыптастырған Кемал Ататүріктің іс тәжірбиесі мен талмай ізденіс үстінде жасаған еңбегін жатқызуға болады. Ол өз заманында осман империясы заманынан кележатқан даңғойлық пен даңғазалықтан арылтып, бүкіл түрік халқын жаңа заманға лайық жаңа көзқарасқа көшіру ісі өте сәтті өткендігі баршамызға аян.

Тарих бетінде қаншама ұлттар теңдік пен бостандықты аңсаған көтерілістері жербетін қанға бояған. Ең маңыздысы да, өкініштісі де жербетіндегі адамзаттың қинасып емес, сыйласып өмір сүрудің маңыздылығына көз жеткізеалмай келетіндігі талайды қинайды. «Бір ұлт- бір мемлекет» кескіндемесін ұсынып, қоғамда көп ұлт пен көп тіл тоқайласуына күмән келтірген либералдық ұлтшылдықта оның іске асатындығын мойындады. Либералды ұлтшылдық – өз дербестігіне қолжеткізіп отырған мемлекеттер үшін сол қоғамда өмір сүріп отырған өз азаматтарына тіліне, тегіне қарамастан бірдей құқық пен бостандық беруге тиісті. Бүгінгі қоғамда бұл ең ықпалды ұлтшылдық болып отыр.

Ұлтшылдықтың екінші түрі – консервативті ұлтшылдық болып отыр. Бұл қалыптасуы жағынан либералдық ұлтшылдықтан кейін пайда болған ұлтшылдықтың түрі болып саналады. Көп уақытқа дейін ұлтшылдық атауынан қатты сескенген. Ұлтшылдық та отаншылдық секілді өз халқының өткені мен бүгініне және болашағына құрметпен қарайтын дәл сондай сипаттарды биік мұрат тұтқан консерватизм онымен тіл табысуға болады деп есептеді. Ұлтшылдықтың үшінші осы заманғы түріне – экспансионистік ұлтшылдық жатқызуға болады. Ол әрқилы басқыншылық соғысты, жанталаса қарулануды, өзге ұлт өкілдерін жатырқауды, сонымен қоса өзіне сын көзбен қарамай, өзгенің тәжірбиесі мен мүдделерін менсінбейтін солақай ұлтшылдықты айтамыз. Өз халқын өзгелерден артық қоятын ұлтшылдықтың түрі десек болады. Мұндай ұлтшылдықтың түрі өзіне де, өзгенің де соры болғалы тұр.

Ұлтшылдықтың төртінші түрі – отаршылдыққа қарсы ұлтшылдық. Бұл екі дүниежүзілік соғыстың арасында туып, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қатты қанат жайды. Дүниежүзіндегі ұлт-азаттық күресіне көбіне осындай ұлтшылдық негіз болды. Бұл жерде бодан ұлттардың азаматтық мүдделерін аяқ асты ететін. Өз ұлтының теңдігі үшін күресседе өзгелердің теңдігіне қолсалмайтыны айтпасада белгілі болатын. Отаршылдыққа қарсы күрес екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қаулап өскені анық. Өзге ұлттар секілді бізде тәуелсіз ел атанып, іргемізді бекітіп алдық. Тәуелсіздікке қол жеткізу оңайға түскен жоқ, оны ұстап тұру оданда қиын болып тұрған заманда тұрмыз. Іргелес жатқан мемлекеттерде соғыс өрті қаулап кетті. Жас мемлекет үшін даму бейбіт жағдайда іске асатыны белгілі. Тәуелсіз ел үшін ең маңыздысы ішкі бірлік пен тыныштық басты орында тұруы керек. Сосын қалған мемлекеттермен екі жақты тиімді байланыс жасауға мүдделік таныту маңызды болып отыр.

Осы заманғы ұлттық идеяның бағыттарын көрнекті саясаттанушы Эндрю Хайвуд осылай саралайды. Ол ең даулысы экспансионистік рухтағы ұлтшылдық ешбір халыққа абырой әпермей, тәуелсіздікті тәрк ететін дамуды тежейтін ұлтшылдықтың түрінен барлық ұлттардың сақ болу керектігін ескерткен болатын. Ендеше, тарих өтіндегі ұлтшылдықтың осындай өршіл бағытына емес, өзін дамытып, өзгенің тәжірбиесімен санасатын өміршен ұлтшылдық жасампаздыққа апаратын жағын ескеру керекпіз.

Екінші бір қырынан келгенде ұлттық қозғалыстардың табиғаты мен сипаты жағынан алғанда әртүрлі деңгейде көрініс тапты. Бірі діни сипатта болса, екіншісі қылмыстық сипатта, үшіншісі жаңа заманға лайық жаңа сипатта болды. Мемлекет үшін бүкіл халықты жігерлендіріп, бір орталыққа жұмылдыра алатын мықты идеологияны қажет ететінін теріске шығаруға болмас. Өткен тарихтың көші адамзатты толғандыратын толассыз қайшылықтар мен кикілжіңдерге нақты жауап бере алмаса да, ендігі көштің былайғы көштен айрмашылығын көрсетіп беретіндей айрықша жолды қалыптастырды.

XX ғасырда қазақ жерінде жәдитшілдік көзқарас басымдық танытты. Жәдидшілдік деген ұғымға тоқталатын болсақ, бұл араб тілінен аударғанда «жаңартушылық» – деген мағынаны береді. Жаңашылдық пен ескішілдіктің арасындағы тартыс қоғамда көпке дейін орын алған болатын.

Жәдидшілдік–бір жағынан алғанда саяси сипаттағы қозғалыспен ғана шектелмейді. Жәдитшілдіктің өзіне тоқталатын болсақ, ол ірі әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде XIX-XX ғғ. ширегінде Ресей мұсылмандары арасында отандық және шетел ғалымдары зерттеулерінде ерекше орын алды. Жалпы ғылыми әдебиеттерде күні бүгінге дейін бірыңғай жәдидшілдік түсінігі жазылмағанын ескерсек, екінші жағынан концепция. Қоғамда жәдитшілдіктің пайда болуы мен оның тарлуы ұлт зиялыларының назарын өзіне аударғаны ескерсек, бұл сол заманда түркітілдес халықтардың басын қосқан ірі ағым екенінде есте ұстау керекпіз.

Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, 1980-жылдардың соңында жәдидшілдікті одан әрі тереңірек талдау кезеңі мәдени – ағартушылық, діни – реформаторлық және қоғамдық – саяси бағыттарды өзіне қамтыған әлеуметтік ойдың күрделі құбылысы басталғанын аңғартады. Бұл ағымның қоғамдағы көрінісі ағартушылық бағыт тек мектептегі білім беру мәселесімен шектеліп қалмай, сонымен қатар рухани мәдениет саласында, көбінесе әдебиет тілі, ғылыми әдебиет, ұлттық газеттер мен журналдардың жарыққа шығуын қамтамасыз етеалды.

Әлемдік деңгейдегі рухани, мәдени-саяси өзгерістердің құлаш сермеген тұсы болатын. Түркітілдес ұлттардың рухани түлеу жолындағы алғашқы серпін болатын. Тарихта түркі халқының дүниетанымының қалыптасуына ықпал еткен мәдениеттер мен өркениеттерді жоққа шығаруға болмас.

Ғылымда ғалымдар моңғолдар мен түркілердің арғы тегі бір болуы мүмкін деп қараған. Моңғол тілінің түрік тілінен көптеген сөз қабылдағанын моңғол ұлтынан шыққан ғалымдар да мойындайды [1, 50-51 бб.]. Осыдан біз қазақ түп тамыры моңғол әдет-әрекетімен кейде шептес, кейде шектес болғандығын дәлелдей түсетін факторларға көз жеткізе аламыз.

Көне түріктің кең байтақ жерінде түрік, соғды, көне ұйғыр, шағатай жазулары, «бітік» қалыптасты. Осы «бітік»(алфавит), оның реткісі «қоғамдық жаңғыру кезеңіне сай, жаңаланып отырған» түркі әліппелік жазу көптеген құжаттардың мұра болып қалуына себепкер болды. Осы кезде әлемдегі «жеті кереметтің» бірі- Мұнтаз Махал кесенесі салынған. Қазақтың таңбалы өрнегі көне хаттаманың рөлін анықтағандай[2, 94б]. Түркілер ата-баба өсиетіне берік болғаны, қағанына адалдықпен қарағаны көне Орхон-Енисей қолжазбаларының мәтіндерінде кездеседі. Батылдықты дәріптеген атақты Күлтегін, Тоныкөк жазуларында татулық, бақыт пен дәулет секілді рухани-этикалық нормаларға ерекше мән берген тұсын Л.Н.Гумилевтің: «Дәстүрлі түркілік дүниетаным материалдық құндылықтан гөрі ата-бабалар өмірі мен олардың ерліктері туралы ұрпақтан-ұрпаққа берілген рухани құндылықтарға және сөзге негізделіп сомдалған», – деген ойы ақиқатты анықтағандай [3, 245-246 бб.].

«Елдің бағын ашпаса, ер мұратқа жетер ме?! Ерінің сағын сындырса, ел мұратқа жетер ме?! Ел тірегі – ері, ер тірегі – елі бола білген қауымның басынан бағы кетер ме?! Есті еріңді ез тұтсаң-өзіңді өзің қорларсың, есеріңді ер тұтсаң- іргеңізден жау кетпей, төңірегіңізден дау кетпей, сойқаннан сойқан жолығып, сорларсың да зарларсың. Ез мұраты – көрешек, ер мұраты – келешек. Көрешегін күйттеген – түбі қоймас сүрінбей, келешегін күйттеген-түбі қоймас сүйінбей. Жетелі ер адаспас-бағзыдан қалған із барғой», – деген екен Әйтеке би Күлтөбедегі бір жиында [4, 221-222 бб.]. Әр дәуірде елдіктің жолында ұлттың басына түсетін сындарлы сынақтар ұрпақтар арасында өз жалғасын тауып келеді. Заманның келбетін ерте аңғарған ерен тұлғалы ерлерге халқымыз кенде болмаған. Ендеше сол сынақтан алып шығатын кесіп сөйлейтін көсемдер, шертіп сөйлейтін шешендер, аузы дуалы билер елдік мүдденің жолында жан беріп, жан алысты. Бұл өткен тарихтың халқымыздың танымына мықты ықпал еткен жаугершілік заманда өрлік рухқа бөлеген алашапыран кезенді көзалдымызға елестететін тұс.

Мұсылман аймақтарына жәдидшілдік ортақ, дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ, «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенге ұласады. Ресей империясының мұсылман халықтары тарихында негізі ортақ жәдидшілдік қозғалысының дамуы біртекті емес. Мұсылман әлеуетінің әлеуметтік-мәдени, діни-саяси жаңаруы ретінде танымал болған, XIX соңы – XX ғасырдың басындағы ағартушылық қозғалыс жәдидшілдік түркі халықтарының жаңа дүниетамына оң ықпалын берді.

Ғалымдардың пайымдауына сүйенсек, алғаш XIX ғасырдың 80-жылдарында Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасқан жәдидшілдік кейіннен Орталық Азиядағы барлық дерлік түркі халықтары, атап айтқанда қазақ, қырғыз және өзбектер арасында жалғасын тауып, өрістей түсті. Ресейдің билік өкілдері исламды ұстанатын қазақ, башқұрт, татар халықтарына білім беруде орыс тіліне аса мән берді, оларға төрт сыныптық білім жеткілікті деп есептеді. Орыс-қазақ мектептерін ашу патша үкіметінің қайырымдылық шарасы емес, қайта Ресей империясы құрамындағы Далалық өлке көшпелі халықтың шаруашылығы мен мәдениетін жедел интеграциялау саясаты еді. Қазақ, башқұрт, татар жастарының гимназия мен университеттерде білім алуына билік өкілдері үзілді-кесілді қарсы болды. Ұлттық интеллигенцияны қалыптастырудағы патшалық биліктің мақсаты ағартушылық институттарын қалыптастыру емес, қайта оларды саяси-идеология қаруы ретінде қолдану болды. Бірақ уақыт көрсеткендей ұлт зиялылары өз ұлтының адал ұлдары екенін көрсетті, олар халқының жарқын болашағы үшін ағартушылық, яғни жәдидшілдік қозғалысын бастады. XX ғасырдың 10-жылдары ол Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин қозғалыстарына ұласса, Өзбекстанда (Бұхара, Хиуа) мазмұны бастапқыдан біраз өзгерсе де «жәдидизм» атауымен дами берді.

Жәдидшілдік қозғалыстың түркі халықтары арасында тарауы мен дамуы XX ғасырдың 20-жылдарының өзінде ғылыми зерттеулерге арқау болды. 1920-1930 жылдар аралығында жарық көрген ғылыми зерттеулерде татар ағартушыларының, зиялыларының ғасыр басындағы азаттық қозғалысқа және 1917 жылғы қос революцияға қатысу барысы айқындалып, олардың қоғамдық-саяси қызметтеріне баға берілді.

Шоқан, Ыбырай, Абай орыс тілі арқылы еуропалық ілімдермен сусындап, шығыс шайырлары арқылы төл дүниетанымын кеңейткен тұлғалар болатын. Бүгінде халқымыздың төл дүниетанымына арқау болған негізгі арналарды тану, өзімізді дамытып, дұрыс ұстанымда тұрумызға жол көрсетері анық.

Қазақ зиялылары қай қоғамда болмасын қиында, күрмеуі шешілмей тұрған мәселелерді алғаш көтеріп, сол қоғамның құрбаны болды. Көне жүйенің кебесі сөгіле жөнелді. Оның артынан іле-шала Вильнюс, Тибилиси, Баку оқиғалары өз жалғасын тапты. Қазақ еліндегі бұл көріністі ескірген жүйе шектен шыққан ұлтшылдықтың шетін көрінісі ретінде бағалады. Өткен қоғамға баға бергенде де өзгелердің ұлттық мәдениетіне құрмет болмаған жерде, шынайы азаматтық татулықтың болмайтыны анық сезілді. Сол ескі жүйенің қирандысының үстінен өз мемлекеттігімізді тұрғызуда оңайға түспеді.

Бүгінгі қоғам өткен тарихтың өтінен сабақ алып, кеткен кемшіліктерді болдырмаудың жолында аянбай қызмет еткен ұлт зиялыларының еңбегін елемей болмас.

Н.Ә. Назарбаев «Ғасырлар тоғысында» деп аталатын еңбегінде: «Саяси жүйелерді сараптаудың сан түрлі әдісі бар. Соның ең көп тарағаны- саяси нормалар бойынша сараптау. Сонау көне грек саясатшыларынан, Жаңа заманның ірі саясаткерлері Локк, Мэдисон, Гоббстан бастап, біздің заманымызға дейін демократиялық және монархиялық режимге бөлу сараптамасы қолданылды.

Алайда ХХІ ғасыр табалдырығында, біздің қандай саяси қоғамда өмір сүріп жатқанымызды анықтауға бұл қағида тым жұпынылық етеді. Соңғы жылдары әлемдік саяси ой бұл құбылыстарды түсінуде көп ілгері кетті» [5, 155-156 бб.], – деген ой білдіреді. Бүгінгі күні демократиялық саяси жүйеге либералдық-демократиялық режим тән болып келетіндігін ғалымдар анықтаған. Солтүстік Америка, Батыс Еуропа, Жапония, Израиль т.б. ие болып келеді. Бұл жүйенің өзектілігі- саяси нормаларды қолданғанда конституциялық талаптар қатаң қадағаланады. Сонымен қоса, парламент, сот, үкімет, атқарушы биліктің барлық деңгейіндегі органдардың қызметіне қатаң конституциялық талаптар қатаң қадағаланады.

Белгілі ғалым Хантингтонның айтуынша, ендігі қалыптасып жатқан жаңа дүниеде халықаралық шиеленістердің негізгі көзі- экономикада да және идеологияда да емес. ХХІ ғасырда адамзаттың арасын бөлетін негізгі шекара- мәдени шекаралар, өркениеттер арасындағы айырмадан іздеген болатын. Ендігі қауіптің осы арадан өрбитіндігін анықтаған болатын. Әлемнің бұған дейінгі картинасы дәстүрлі капиталистік, социалистік, дамушы дүниеге, Оңтүстік пен Солтүстікке, дамыған және кенже қалған, бай және кедей, индустрияланудан кейінгі, индустриялану тұсында, индустриялануға дейінгі елдерге бөлу орын алса, ендігі бөліну өркениеттердің көпғасырлық тарихына сүйене отырып, тұрақты батыс, конфуцийшілдік, индуистік, православиялық-славяндық, жапондық, латынамерикандық, африкалық өркениеттерге бөлу көзделді. Осы жерде Хантингтонның пікірімен толықтай келісуге болады. Осыған дейінгі яғни халықаралық аяда идеологиялық, таптық, одақтастық жанжалдар адамдар мен елдерге «Сен кімнің жағындасың?» деген сауалдар қойылып келсе, ендігі сауал азаматқа да, саясаттанушыға да, ұлт пен мемлекетке де «Сен өзің кімсің?» деген сұрақ қойылып отыр. Бұл кешегі сүрлеу мен бүгінгі сүрлеудің айырмасын айқара ашып беріп отыр деп түсінгеніміз дұрыс. Бұдан шығатын қортынды, бұрынғы идеологиялық немесе таптық кикілжіңдер тұсында адам, тап, мемлекет қандай бағытты ұстанатынын өзі таңдауға ие болса, ендігі қоғамда ондай таңдауға жол берілмейді, әрбір ұлттың өркениетін тарихтың өзі қалыптастырғандықтан, өзіне сай өркениеттің қағидаларын бұлжытпай ұстауға күш жұмсайсыз немесе өзіңіздің мәдени кескініңізді біржолата жоғалтуға алып келетіндігінен хабар бергелі тұр. Бұл жер бетіндегі әрбір ұлттың өз таңдау жолында келеңсіздіктерге бой алдырмай тарихтың ащы сынақтарына барынша мән беріп, өзін жетілдіру жолында аянбай тер төгуге шақыратын міндет.

Әлемдік деңгейдегі ғылыми сараптамаларға сүйенетін болсақ, қос кіндікті саяси жүйе күйрегеннен кейін әлемдегі болып жатқан ахуалдың өркениеттер арасындағы қарама-қайшылықтардың мейлінше үлкен екенін оның нақты саясатқа ықпалы зор екенін түсініп үлгерді. Дамыған мемлекет пен ендігі топқа қосылып жатқан жас мемлекеттер арасындағы нәзік айырманың табиғатына жете бойламай байыбына баралмайтынымыз анық. Бұл жерде екі нәрсеге басымдық беру керекпіз. Біріншіден, өтпелі кезеңде тұрған мемлекеттер үшін өз саясатын қалыптастыру жолында күрделі қиыншылықтар орын алатынын ескерсек, екіншіден, халықаралық байланыс пен қаынастар жүйесін енді жасақтай бастаған жас мемлекеттердің саяси элитасы дамып жатқан мемлекеттермен терезесін тең ұстап кету жолында кедергісіз өтуі мүмкін емес екенін есте мықтап ұстағанымыз дұрыс.

Себебі, әрбір жас мемлекеттің халықаралық саяси қатынастар жүйесін қайта пайымдауда өрескел қателіктерге ұрынбай, күрделі әскери, экономикалық, саяси, мәдени көп қабатты астарларға барынша мән беріп, жаңаруға күш салу демократиялық мемлекеттің алдына қойған үлкен талабы болғалы тұр.

Әлемдегі әр елдің өзінің жаңару жолында өзі қалыптастырған сүрлеуінің болуы керектігін бүгінгі қоғамның қажеттігінен туындайды. Ғылымда белгілі қалыптасқан саяси теориялардың өзі «нақты саяси тәжірбиемен» тоқайласа қоймайтынын өмірдің өзі дәлелдеді. Оған мысал ретінде айтар болсақ, Түркия мен Сауд Аравиясы қанша жақын болғанымен, өзара әрқилы мәдени өркениеттерге жататын елдерден әлдеқайда алшақ жатса, бір өркениетке кіретін скандинавия елдері мен Жерорта теңізі маңайындағы латын елдерінің арасындағы айырма да жер мен көктей. Үстіміздегі ХХ ғасыр негізінен идеологиялық ғасыр болғанын ұмытпасак, ТМД елдері үшін өте маңызды. Біз кешегі қоғамда дәстүрлі мәдени тамырымыздан едәуір ажырап қалған елміз, оның үстіне өзге өркениеттер әсеріне де көп шалдықтық. Тарихи зерделеу оның жақсы мен жаман жағын қатар қойып әділ анықтауды қажет етеді. Ол өз алдына арнайы зерттеуді қажет ететін мәселе болғандықтан мемлекет ретінде өткенмен есептеспеуге болмайтын құбылыс екенін аңғартқандай болды.

Қорытынды

Ұлттық идея – ұлт қалыптастыратын, жүзеге асыратын және дамытатын ұлт өмірін құрудың негізгі қағидасы. Ұлттық идея-ұлт идеологиясының жүйе құраушы бөлігі. Жүйелік философия тұрғысынан ұлт идеологиясы-бұл ұлттық потенциалды және оның барлық компоненттерін дамыту идеяларының, көзқарастарының, тұжырымдамаларының тұтас жиынтығы, ол ұлттық идея рухында барлық компоненттерді дамыту жобалары мен бағдарламаларының

тұтас кешеніне жалпы бағыт береді. Ұлттың даму теориясы ұлт қызметінің әртүрлі кәсіби салаларында: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, сыртқы қатынастар, ішкі істер, қорғаныс және т. б. бағдарламалар мен жобалар арқылы жүзеге асырылады деп айтуға болады. Бұл әр түрлі қызмет салаларына арналған бағдарламалар мен даму жобалары, олардың әрқайсысына ұлттық идеология қажетті бағыт береді. Этностың ұлттық идеологиясы этнос халқын тұтастық ретінде біріктіреді. Ел халқының ұлттық идеологиясы ел халқын тұтастық ретінде біріктіреді. Ел халқының ұлттық идеологиясы бұл жағдайда этностардың жобаланған идеологиясы мен идеологияларының өзара әрекеттесуінің нәтижесі.

Бірқатар мақсаттар үшін ел халқы, этнос халқы жабық жүйе түрінде модельденуі мүмкін. Басқару объектілерін жабық жүйелер ретінде зерттеу әдістері сыртқы әсерлерден абстракциялауға және идеологиялық әсер ету объектісі ретінде жүйенің тұтас бейнесін жасау үшін халықтың барлық модельдерінің маңызды белгілерін табуға мүмкіндік береді.

Ішкі және сыртқы ортаның әсеріне ашықтық сияқты күрделі жүйенің ерекшелігін модельдеу де жемісті. Бұл модель деңгейінде идеологиялық әсер ету әдістерін анықтау үшін өткізгіштікті тарылту, шекараны кеңейту ережелерін тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Сонымен, біздің түсінігімізде ұлттық идеология бұл негізгі әлеуметтік қажеттіліктер ұлттық мүдделер арқылы түсінілетін ресми түрде айтылған идеялар жиынтығы. Ол сыртқы және ішкі жағдайдың динамикасын, сондай-ақ билеуші элита арасындағы күштердің өзгеретін тепе-теңдігін ескере отырып, ұлттық және таптық компоненттің тұтастығымен қажетті тоғысуымен сипатталады. Ұлттық идеологияның екі негізгі өндірушісі мемлекет пен қоғам болып табылады және олардың әсер ету дәрежесі көбінесе ресми доктринаның мазмұндық бөлігіндегі таптық және ұлттық мүдделер үйлесімінің арақатынасын анықтайды.

Қазіргі әлемдегі мемлекеттік идеологияның негізгі проблемаларының бірі теория мен практика арасындағы алшақтық деп саналуы керек. Сонымен қатар, өткен заманмен салыстырғанда ұлттық және таптық мәселелердің арақатынасы мемлекеттік идеология өндірушілерінің алдында тұрған жалғыз мәселе емес.

Бірқатар белгілер мультикультурализм саясаты этно-ұлттық көріністердің өсуімен бірге құлдырауы мүмкін екенін көрсетеді. Осыған байланысты мемлекеттік идеология өндірушілері елемейтін таптық және этникалық сана арасындағы қатынастардың мүмкін формалары туралы сұрақ туындайды. Сонымен қатар, бірқатар маңызды ішінара идеологиялардың жалпы мемлекеттік идеологияға әсері өте нашар зерттелген күйінде қалып отыр, бұл болашақта перспективалық зерттеулер саласын қалыптастырады.

Даму мәселесі, көптен дауға түсіп кележатқан келелі мәселе. Бұл жолда күллі адамзат өзін барлық жағынан шыңдау жолында іскерлігін танытуды керек етеді. Себебі, бүгінгі дамып жатқан қоғамның адамға қояр талабы зор. Ол өткенмен салыстыруға келмейді. Елдің бүгіні мен ертеңін айқындайтын жолда оның экономикалық тұрғыдан халықтың әл ауқаты мен әлемдік деңгейдегі саяси ұстанымдарда өзін дұрыс ұстай білуімен өлшенген.

Тәуелсіздікке қол жеткізген мемлекеттің барлығы да өзінің сара жолын қалыптастыруда аянбай еңбек етуі қажет. ХХІ ғасыр адамзат баласының алдына үлкен мүмкіндіктер мен күрмеуі шешілмей тұрған күрделі өзгерістерді заманауи талапқа сәйкес жаңа қырынан қарастыруды нысана етіп отыр. Бұл жолда мемлекет үшін жаңа заманның жаршысы болатын іскер азаматтар мен қиынды қиыстырып жол табатын өміршең идеяларға арқа сүйеуді керек етеді. Осы жолда мемлекет алдында бәсекеге түсе алатын қабілетті жастардың жұмыла еңбек етуі мен қарымды білімді қару етуі қажет.

Кешегі ХХ ғасырдың өр тұлғалы азаматтары заманның көшін ерте аңғарып, жаңаша біліммен қаруланып, жаңа техника мен технологияны игеруге атсалысуға күш жұмсаса, бүгінгі қоғамның ұстанымы өткен қоғамнан сабақ ала отырып, жаңа елдіктің сүрлеуі жаңа өлшемдер мен қағидаларды жаңа деңгейде сараптауды қолға алып отыр. Бізге белгілі әлемдік деңгейдегі даму адамзат өмірінде бұрын соңды болмаған жаңа мүмкіндіктерге жылдам қолжеткізу жолында қажырлы біліктілік пен тұрақтылықты, үлкен сенімді туғып ұстаған жағдайда ғана қолжеткізе алатынымыз анық. Бұл қоғамда ескі жүйені күйретіп, жаңа жүйеге қызмет ету жолында жаңа мүмкіндіктер мен мақсаттарды айқындау жолында жаңа бағыттарды қалыптастыруға жұмылдыру болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әбенәйұлы Т. Шыңғыс хан және ежелгі қазақ түсінігі // *Жұлдыз*. – 2006. – № 1.
- 2 Қазақтың халық философиясы. Жиырма томдық. 7-том. – Астана: Аударма, 2006. – 544 б.
- 3 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Баку, 1990. – С. 245-246.
- 4 Қалың елім қазағым // Құраст. Қ. Әлімқұлов, С. Балғабәев, М. Қасымбеков, Қ. Найманбаев. – Алматы: Өнер, 1998. – 306 б.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 255 б.

Transliteration

- 1 Abenajuly T. Shyngys han zhane ezhelgi qazaq tusinigi [Genghis Khan and the ancient Kazakh concept] // *Zhuldyz*. – 2006. – № 1.
- 2 Qazaqtyn halyq filosofijasy [Kazakh folk Philosophy]. Zhiyrma tomdyk. 7-tom. – Astana: Audarma, 2006. – 544 b.
- 3 Gumilev L.N. Tysjacheletie vokrug Kaspija [A thousand Years Around the Caspian]. – Baku, 1990. – S. 245-246.
- 4 Qalyn elim qazagym [My Country is Kazakh] // Qurast. Q. Alimqulov, S. Balgabaev, M. Qasymbekov, Q.Najmanbaev. – Almaty: Oner, 1998. – 306 b.

5 Nazarbaev N.A. Gasyrlar togysynda [At the Turn of the Century]. – Almaty: Oner, 1996. – 255 b.

Мусабекова Г.К., Таирова Б.Л., Бекенова Ж.Н.

Национальная идеология и казахское мировоззрение

Аннотация. Место и роль национальной идеологии в истории человечества на глобальном уровне были всесторонне рассмотрены и изучены на основе философии истории важность аспектов, пересекающихся с новыми уровнями современных требований. При определении цели различия между требованиями прошлого общества и тем, что ставит перед человечеством современность, старой системой и Новой, были рассмотрены жизнеспособные аспекты национальной идеологии, тенденции к новой модернизации национальной духовности и политико-культурных связей на международном уровне.

Ключевые слова: национальная идеология, джадидизм, обыденность, либеральный национализм.

Musabekova G.K., Tairova B.L., Bekenova Zh.N.

National Ideology and Kazakh Worldview

Abstract. The place and role of national ideology in the history of mankind at the world level were considered in detail, the importance of facets that overlap with new levels of modern requirements was studied on the basis of the philosophy of history. The requirements of this past society and the challenges of today to humanity determine the purpose of the difference between the old system and the new system, the vital aspects of the national ideology, national spirituality and political and cultural ties are considered trends in a new modernization at the international level.

Keywords: national ideology, jadidism, normalism, liberal nationalis

STATIC AND DYNAMIC PROPERTIES OF THE KAZAKHSTANI PARTY SYSTEM

Riccardo Pelizzo

Johns Hopkins University (USA) – Nazarbayev University

(Astana, Kazakhstan)-

riccardo.pelizzo@nu.edu.kz

Риккардо Пелиццо

Университет Джонса Хопкинса (США) – Назарбаев Университет

(Астана, Казахстан)

riccardo.pelizzo@nu.edu.kz

Abstract: The purpose of the present article is to analyze the electoral returns of the Kazakhstani elections held in the 1995-2021 period to estimate both the static (such as fragmentation) and the dynamic properties (fluidity) of the Kazakhstani party system. In addition to estimating the fragmentation and the instability of the party system resulting from parliamentary elections, the paper explores the relationship between the static properties of a party system, such as the level of party system fragmentation, and its dynamic properties, such as the level of fluidity of the party system. By doing so, the article reveals that the decrease in the level of fragmentation, measured on the basis of Rae's index of fractionalization and Laakso and Taagepera's Effective Number of Parties, was responsible for the growing instability (fluidity) of the Kazakhstani party system.

Keywords: Kazakhstan, elections, party system, accountability, fragmentation, fluidity

Introduction

On March 19, 2023 Kazakhstani voters will go to the polls to vote in the parliamentary elections. The party system resulting from parliamentary elections has traditionally been quite different from the party system emerging from the Presidential elections.

The purpose of the present article is to analyze the electoral returns of the elections held in the 1995-2021 period to estimate both the static and the dynamic properties of the Kazakhstani party system. More importantly, the paper explores the relationship between the static properties of a party system, such as the level of party system fragmentation, and its dynamic properties, such as the level of fluidity of the party system.

The analysis may be of interest for both scholars interested in the Kazakhstani elections and in the way in which the Kazakhstani party system has evolved over the years and in how it may change in the March 19 elections, but it may

also be of interest for party system scholars who work in a more comparative perspective.

In 2016, Pelizzo and Nwokora (2016) assembled a comprehensive dataset on the fluidity of the African party systems. The dataset covered each and every elections held in 48 countries (plus Somaliland) from the moment these countries achieved independence to what was then the most recent election. The dataset covered 396 elections and in only 18 of them, the party system that emerged from the ballot box was atomized (4.54 per cent). By contrast, in the Pacific Island States, the party system displays remarkably low levels of fluidity but high levels of fragmentation – as evidenced by the fact that the party system resulting from 20 of the 33 elections for which data were collected (see appendix) was atomized and atomization represents the highest level of fragmentation that a party system can experience. In Kazakhstan, 2 of the 8 legislative elections for which data were analyzed produced an atomized party system in combination with a fairly high level of party system instability (fluidity). While this evidence suggests, however superficially, that there are regional trends or region-specific party system configurations (low fragmentation and high fluidity in Sub-Saharan Africa; high fragmentation and low fluidity in the Pacific Island States), it does not provide much of an indication of whether and how fragmentation and party system instability relate to one another – which is exactly what I will explore on the basis of the Kazakhstani data.

The remainder of this article is structured in a fairly straightforward way. In the first section I will discuss the literature on party systems and party system change, in the second I will analyze the Kazakhstani case, while in the third and final section I will try to formulate some conclusions.

Literature Review

Bartolini (1993, 2003) noted that the study of party systems has generally been conducted by adopting one of two main frameworks of analyses or approaches. The genetic approach, pioneered by Duverger (1951) and eventually refined by Lipset and Rokkan (1967) was concerned, as the name of the approach suggests, with the genesis of party systems, that it is with the historical process through which a party system acquires its distinctive features. By contrast, the functional approach, pioneered by Sartori (1976), was primarily concerned with the functioning of party systems, that is with the relationship between the format of party systems, its functioning and their political consequences.

The two approaches, in spite of the differences in the focus of their investigations, were complementary to one another. Sartori identified in the fragmentation of the party system, measured on the basis of the number of relevant parties, one of the defining features of a party system, and identified in the ideological polarization of the party system the second most important defining feature of a party

system. In fact, when proposing his well known typology of party systems, Sartori distinguished the moderate pluralist party system, that functions like a two party system in spite of the fact that the number of relevant parties is greater than two, from the polarized pluralist party system (which functions in a rather different way) precisely on the basis of the fragmentation and the ideological polarization of the party system. In polarized pluralist party system, there was a higher number of relevant parties (more than 5) and there was more ideological polarization, that is a greater ideological distance between the parties located at the extreme ends of the political spectrum.

The work of Lipset and Rokkan (1967) explained quite clearly why the number of (relevant) parties was higher in some party systems than in others. According to Lipset and Rokkan (1967), in the course of its historical development, a country goes at specific historical junctures through a series of transformations (revolutions) that segment or divide society. These divisions were called ‘cleavages’, by which Lipset and Rokkan (1967) meant a social division that is politically relevant or salient. The fragmentation of the party system reflects the number of party systems that were still relevant when universal suffrage was granted in a country. So countries, where only one cleavage was salient when the universal suffrage was granted, ended up with a two-party system, while countries where more cleavages had remained salient would end up having a more fragmented party system. The implication is that the origins of the fragmentation of a party system, that is so important for the functional approach is explained, is explained by scholars working in the tradition of the genetic approach.

With regard to ideological polarization, Sartori (1976) was very clear: the polarization of a party systems reflected the number and the depth of the cleaves. In other words, even Sartori in order to explain why some party systems were more ideologically polarized than others had to adopt the genetic approach.

Yet, the study of the party systems has come to represent a very diversified field of inquiry not only because scholars have over the years adopted different frameworks for analysis, but also because they have adopted fundamentally different methodologies. In fact, while some scholars have employed primarily qualitative methods in the study of party systems and, specifically, have employed qualitatively-informed taxonomies (Sartori, 1976; Bogaards, 2004; Ware, 2009) to identify the key characteristics of a party system, other have preferred instead to rely upon and employ quantitative methods and metrics. Rae proposed his index of fractionalization to capture the fragmentation of a party system (1967), several scholars have proposed several solutions to measure the ideological polarization of a party system, while Pedersen (1979) has proposed the adoption of the index of volatility to capture the (in)stability of the electoral returns (and of a party system over time).

Given the growing interest in party system change (CasalBertoa and Enyedi, 2017), party system scholars have started paying attention not only to the static

properties of party systems (fragmentation, polarization) but also to their dynamic properties, such as the fluidity of party systems and their implications.

The notion of fluidity was initially conceived by Sartori (1976) who argued that the patterns of inter-party competition can be either structured and stable or they can be instead unstable and fluid. The fundamental theoretical disagreement between Sartori and the scholars working on party system fluidity centered on what provides the best indication of whether a pattern of inter-party competition is fluid or not. For Sartori (1976), and more recently for Bogaards (2004, 2008), the best indication of whether a pattern of inter-party competition is fluid is given by the presence of a mass party. For the proponents of the index of fluidity, a better indication of the fluidity of a party system was provided by how often, how much and in what ways a party system, in a given polity, would change over time. This disagreement was motivated by the fact that the proponents of the index of fluidity could not take a static property (the presence of a mass party) as a proper indication of something that is inherently dynamic as the changeability of a party system. And just as the attempt to refine the notion of predominant party systems was regarded by its proponents as an effort to be more Sartorian than Sartori (and take more seriously than Sartori had actually done some his claims), the attempt to consider fluidity in dynamic rather than static terms represented an effort to take seriously Sartori's claim that the structuring of a party system is that condition that makes it resilient to change, while fluidity is that condition that is associated with high level of change and/or high propensity to change (or changeability).

Building on Sartori's notion, Nwokora and Pelizzo (2018) developed the index of fluidity. This index is computed by taking into consideration the frequency of the party system change, the scope of the change (which is the difference between the new party system and the previous one) and the variety of change –because a party system that in the course of its historical development takes many different formats/mechanisms (one party, hegemonic, predominant, two party, moderate pluralist, polarized pluralist and atomized) is more unstable than a party system in which the pattern of inter-party competition is either that of a two-party or moderate pluralist party system.

This index has been used to assess the political consequences of party system change (Nwokora and Pelizzo, 2015), the quality of democracy (Pelizzo and Nwokora, 2018), the level of good governance (Pelizzo, 2020), and the level/effectiveness of legislative oversight (Mukhtarova, 2020). While a growing body of research has explained what is the fluidity of a party system and why it matters, much less attention has been paid to whether and how the static properties (fragmentation) of a party system relate to its dynamic properties (fluidity)—which is precisely what will be explored in the rest of this article in the context of Kazakhstan.

The Kazakhstani Party System

In analyzing the Kazakhstani party system, it is essential to distinguish the party system that emerges from the presidential elections from the party system that emerges from the legislative (or parliamentary) elections.

Turganov (2022) has shown that the party system resulting from the presidential elections has remained fairly stable and was consistently characterized by a low level of fragmentation. By contrast, Pelizzo (2022) has shown that the Kazakhstani party system resulting from the legislative elections was initially characterized by high levels of fragmentation, that fragmentation consistently decreased to reach its lowest level in the aftermath of the 2007 elections and has increased since.

No study has so far attempted to compute the level of fluidity of the Kazakhstani party system resulting from parliamentary elections and to assess whether and to what extent it relates to its static properties such as fragmentation.

In computing the index of fluidity, I will employ the formula proposed by Nwokora and Pelizzo (2018).

$$\text{Fluidity} = \text{Frequency} * \text{Scope} * \text{Variety}$$

Where frequency is estimated by dividing the number of party system changes by the number of elections; scope refers to the distance between the two most different party system types emerging in a country’s electoral history, while variety refer to the number of party system types that emerge in the course of a country’s electoral history (Nwokora and Pelizzo, 2018). For example, if there is a one party system change in 2 consecutive elections, from two party to moderate pluralism, the index of fluidity takes the following value:

$$\text{Fluidity} = 5 * 1 * 2 = 1.$$

By performing these computations, we generate the results presented in Table 1.

Table 1. Fluidity of the Kazakhstani party system

Year	Party system	Party System C	Frequency of PSC	Variety	Scope	Fluidity
1994	Atomized			1		
1995	Moderate Pluralist	1	.5	2	2	2
1999	Atomized	2	.66	2	2	2.64
2004	Two party	3	.75	3	3	6.75
2007	Hegemonic	4	.80	4	5	16
2012	Hegemonic		.66	4	5	13.2
2016	Hegemonic		.57	4	5	11.4
2021	Hegemonic		.5	4	5	10

The Kazakhstani party system, resulting from the parliamentary elections, is and has been for several years an incredibly fluid party system. It experienced four party system changes, it has come to exemplify at least four different types of party system (atomized, moderate pluralist, two party, hegemonic), it has been characterized by high level of scope (the atomized party system of 1994 is the most fragmented of all known party system types and the hegemonic party system is one of the least fragmented party system types – which is why the Kazakhstani party system has been remarkably fluid.

The question is whether the fluidity of the Kazakhstani party system (dynamic property) was in any way related to the level of party system fragmentation (static property). To assess whether fluidity relates or not to the Kazakhstani party system properties, we correlate the index of fluidity (as shown in table 1) with the Rae’s Index of fractionalization and Laakso and Taagepera’s Effective Number of Parties as computed by Pelizzo (2022). See table 2.

Table 2. Fluidity, Fractionalization and Effective Number of Partie

Year	fluidity	fractionalization	Effective number of parties (ENP)
1995	2	.808	5.2
1999	2.64	.780	4.54
2004	6.75	.651	2.86
2007	16	.156	1.18
2012	13.2	.388	1.63
2016	11.4	.375	1.6
2021	10	.479	1.9

The correlation of these three variables yields the correlation coefficients presented in table 3.

Table 3. Correlations. Fluidity and Fragmentation Sig.)

	fluidity	ENP	Fractionalization
Fluidity	1	-.961** (.001)	-.987** (.000)
ENP		1	.933** (.002)
fractionalization			1

The correlation analysis reveals, as visual inspection of figures 1 and 2 also confirms, that in the Kazakhstani case there is a strong, negative relationship between the fluidity and the fragmentation of the party system – the party system

became more fluid because of a reduction in the fragmentation of the party system—that occurred as Nur Otan established itself as the major political party in the country.

Figure 1. Fluidity and the Effective Number of Parties

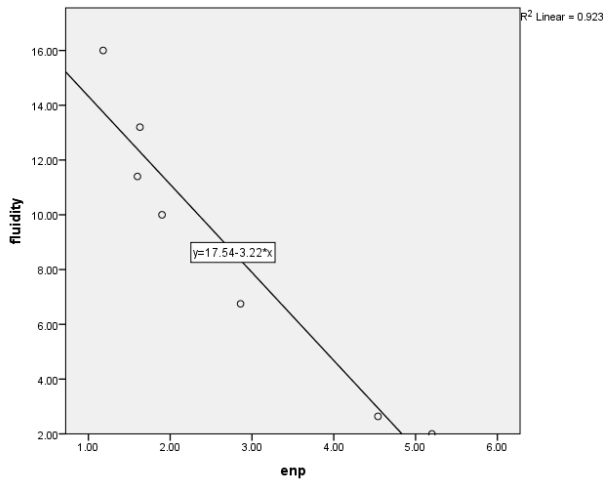
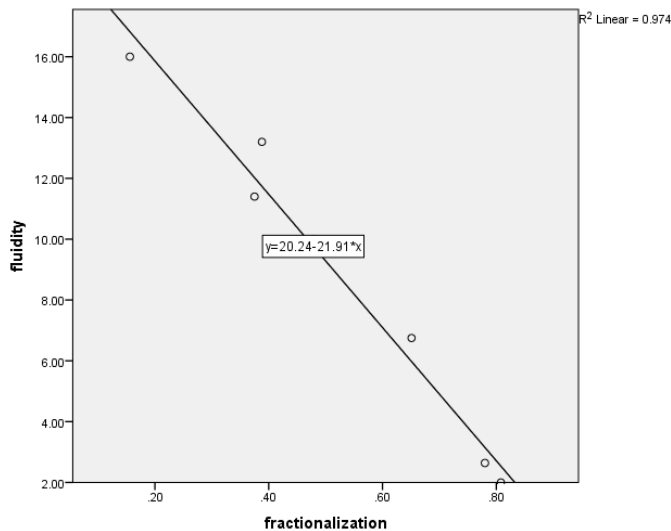

Figure 2. Fluidity and Fractionalization

As noted before the fragmentation of the Kazakhstani party, still relatively low, has been increasing from 2012 onward. Several reforms introduced by President Tokayev were designed to increase the competitiveness of the electoral process and to provide voters with a wider political offer/supply – which, in its turn,

could transform the pattern of inter-party competition and induce/produce a party system change.

To know whether and how much the Kazakhstani party system will change in the wake of the 2023 elections, it is necessary to see the electoral returns. To the best of my knowledge two polls of the Kazakhstani electorate have been conducted – one at the end of January 2023 and one in the first half of February. The polls are quite interesting for various reasons.

First, the polls make clear that while a sizeable portion of the Kazakhstani electorate is still undecided, the percentage of undecided voters is declining as the election nears. Second, the polls make it quite clear that Amanat is very likely to win a majority of the parliamentary votes/seats, though not as many as it won in the 2021 elections. Third, the data presented in table 4 suggest that as a growing percentage of voters decides for which party to vote, Amanat is more successful than other parties in capturing the vote of the previously undecided voters. The poll conducted in January 2023 revealed that only 48.6 per cent of the Kazakhstani voters had at that point decided to vote for Amanat, while 22.8 per cent of them was still undecided. When the February 2023 poll was conducted, the percentage of undecided had dropped to 13.8 per cent, while the percentage of voters willing to vote for Amanat had increased to 58.4 per cent. Between the January and the February poll only QHP, Respublika, JSDP had managed to increase (very marginally) their electoral appeal, Aq Jol experienced no change in its expected electoral fortunes, while Auyl and Baytaq became slightly less appealing. Fourth, given the trend that I just described, it is not impossible for Amanat to replicate the electoral success that it enjoyed, as Nur Otan, in the 2021 elections. Even if Amanat were not able to win as many votes/seats as Nur Otan did in 2021, the party system would at most change from hegemonic to predominant – a change that would considerably enhance the (electoral) accountability of the Kazakhstani political system without jeopardizing the government effectiveness.

Conclusion

In this article I have tried to show that the relationship between the static and dynamic properties of the Kazakhstani party system are somewhat different from what one could observe in other regions. In Sub-Saharan Africa party system instability (high levels of fluidity) goes hand in hand with relatively low levels of fragmentation, in the Pacific Island States party system stability (low levels of fluidity) goes hand in hand with remarkably high levels of fragmentation, while in Kazakhstan fairly high levels of party system instability were associated with both high and low levels of party system fragmentation.

Interesting as this evidence may be, it does not provide any indication of how static and dynamic party system properties such as, respectively, fragmentation and fluidity, relate to one another. The analysis of the Kazakhstani data reveals that

the growing levels of fluidity were associated with a steady decline in the level of party system fragmentation.

If the March 19, 2023 elections produce a party system change, it'd be the first time in the history of the Kazakhstani party system in which simultaneously an increase in the level of fragmentation and in the level of fluidity occur.

The question that may, however, be more relevant to Kazakhstani scholars and policy makers is how much the party system may change in the forthcoming elections and what the consequences of a party system change may be.

If the results of the polls conducted by the Democratic Institute and discussed in the Kazakhstani press are correct, there is every indication that the ruling party Amanat will be able to win a majority of votes and seats and will be able to preserve its predominant status.* This means that the party system will undergo only a relatively minor change, which will increase however sensibly the accountability of the political system without compromising the government effectiveness**.

List of references

1 Bartolini, Stefano. "On time and comparative research." *Journal of Theoretical Politics* 5, no. 2 (1993): 131-167.

2 Bartolini, Stefano. "Coalition potential and governmental power." In *Comparing party system change*, pp. 50-70. Routledge, 2003.

3 Bogaards, Matthijs. "Counting parties and identifying dominant party systems in Africa." *European Journal of Political Research* 43, no. 2 (2004): 173-197.

4 Bogaards, Matthijs. "Dominant party systems and electoral volatility in Africa: A comment on Mozaffar and Scarritt." *Party Politics* 14, no. 1 (2008): 113-130.

5 CasalBértoa, Fernando, and ZsoltEnyedi. "Party system closure and openness: Conceptualization, operationalization and validation." *Party politics* 22, no. 3 (2016): 265-277.

6 Duverger, Maurice. *Political Parties*. London: Methuen (1951).

7 Laakso, Markku, and Rein Taagepera. "Effective" number of parties: a measure with application to West Europe." *Comparative political studies* 12, no. 1 (1979): 3-27.

8 Lipset, Seymour Martin, Seymour M. Lipset, and Stein Rokkan, eds. *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York: Free Press, 1967.

9 Mukhtarova, Akbikesh. "Effects of Party System Fluidity on Legislative Oversight and Good Governance Indicators--in the context of Sub-Saharan African Countries." *Current Research Journal of Social Sciences* 43, n. 2, (2020): 232-243.

10 Nwokora, Zim, and Riccardo Pelizzo. "The political consequences of party system change." *Politics & Policy* 43, no. 4 (2015): 453-473.

11 Nwokora, Zim, and Riccardo Pelizzo. "Measuring party system change: a systems perspective." *Political Studies* 66, no. 1 (2018): 100-118.

12 Pasquino, Gianfranco and Riccardo Pelizzo. *The culture of accountability*. London: Routledge (2022).

* *Fora discussion of the results of the pollsee* Большинство избирателей считают голосование своим гражданским долгом - исследование: 25 февраля 2023, 21:12 - новости на Tengrinews.kz

** *I make this claim because previous research (Pelizzo, 2022) had shown that the reduction in the fragmentation of the Kazakhstani party system had gone hand in hand with and was possibly responsible for a reduction in the level of accountability (Pasquino and Pelizzo, 2022).*

13 Pedersen, Mogens N. "The dynamics of European party systems: changing patterns of electoral volatility." *European journal of political research* 7, no. 1 (1979): 1-26.

14 Pelizzo, Riccardo. "Good Governance and Party System Change." *Politics & Policy* 48, no. 2 (2020): 265-287.

15 Pelizzo, Riccardo. "Continuity and Change in the Kazakhstani party system", *МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ*, 1(80), 2022: 67-74.

16 Pelizzo, Riccardo, and Zim Nwokora. "Bridging the divide: measuring party system change and classifying party systems." *Politics & Policy* 44, no. 6 (2016): 1017-1052.

17 Pelizzo, Riccardo, and Zim Nwokora. "Party system change and the quality of democracy in east Africa." *Politics & Policy* 46, no. 3 (2018): 505-528.

18 Rae, Douglas W. *The political consequences of electoral laws*. new Haven: Yale University Press, 1967.

19 Sartori, Giovanni. *Parties and Party Systems*. New York: Cambridge University Press (1976).

20 Turganov, Daulet. "Liberalization and Political Stability in Central Asia", *Central Asian Affairs*, (2022) ,<https://doi.org/10.30965/22142290-bja10041>

21 Ware, Alan. *The dynamics of two-party politics: party structures and the management of competition*. OUP Oxford, 2009.

Appendix. Fluidity in the Pacific Island States

A1. Fluidity in the Cook Islands

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
1999	Moderate pluralism	No				
2004	Two party	Yes	.5	1	2	1
2006	Two party	No	.33	1	2	.66
2010	Two party	No	.25	1	2	.50
2014	Two party	No	.20	1	2	.40
2018	Moderate pluralism	Yes	.33	1	2	.66

A2. Fluidity in Fiji Islands

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
1999	Two party					
2001	Moderate pluralism	Yes	.5	1	2	1
2006	Two party	Yes	.66	1	2	1.32
2014	Two party	No	.50	1	2	1
2018	Two party	No	.40	1	2	.80

A3. Fluidity in Palau

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
2000	Atomized	0	0	0	0	0
2004	Atomized	0	0	0	0	0
2008	Atomized	0	0	0	0	0
2012	Atomized	0	0	0	0	0

2016	Atomized	0	0	0	0	0
2020	Atomized	0	0	0	0	0

A4. Fluidity in Papua New Guinea

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
2002	Atomized	0	0	0	0	0
2007	Atomized	0	0	0	0	0
2012	Atomized	0	0	0	0	0
2017	Atomized	0	0	0	0	0

A5. Fluidity in Samoa

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
2001	Moderate pluralist	0	0	0	1	0
2006	Two party	1	.5	1	2	1
2011	Two Party		.33	1	2	.66
2016	Predominant	2	.5	2	3	3
2021	Two party	3	.6	2	3	3.6

A6. Fluidity in Solomon Islands

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	Fluidity
1997	Moderate pluralism	No				
2001	Moderate pluralism	No	0			0
2006	Atomized	Yes	.33	2	2	1.32
2010	Atomized	No	.25	2	2	1
2014	Atomized	No	.20	2	2	.80
2019	Atomized	No	.16	2	2	.66

A7. Fluidity in Vanuatu

Year	Party system type	Party system change	Frequency of party system change	Scope	Variety	fluidity
2002	Atomized	No	0	0	0	0
2004	Atomized	No	0	0	0	0
2008	Atomized	No	0	0	0	0
2012	Atomized	No	0	0	0	0
2016	Atomized	No	0	0	0	0
2020	Atomized	No	0	0	0	0

Пелиццо Р.

Қазақстандық партия жүйесінің статикалық және динамикалық ерекшеліктері

Аннотация: Бұл мақаланың мақсаты – 1995-2021 жылдар аралығында өткізілген қазақстандық партия жүйесінің статикалық (фрагменттілігі) және динамикалық сипатын (өтімділігі/өзгергіштігі) бағалау үшін қазақстандық сайлаудың нәтижелерін талдау болып табылады. Парламенттік сайлау нәтижесінде партиялық жүйенің фрагменттілігі мен тұрақсыздығын бағалаудан басқа, мақалада партиялық жүйенің фрагменттілік деңгейі сияқты партиялық жүйенің статикалық және айналымдылық/өзгергіштік деңгейі сияқты динамикалық ерекшеліктері арасындағы байланыс қарастырылады. Осылайша, мақалада Раэ фракцияландыру индексі және Лааксо мен Таагепер партияларының тиімді саны негізінде өлшенген фрагментация деңгейінің төмендеуі қазақстандық партиялық жүйенің тұрақсыздығының (өтімділігінің) өсуіне себеп болғандығы көрсетілген.

Түйін сөздер: Қазақстан, сайлау, партиялық жүйелер, есеп берушілік, бөлшектену, өтімділік/құбылмалылық

Пелиццо Р.

Статические и динамические свойства казахстанской партийной системы

Аннотация: Целью настоящей статьи является анализ электоральных результатов казахстанских выборов, проведенных в период 1995-2021 гг., для оценки как статических (фрагментарность), так и динамических свойств (текучесть/изменчивость) казахстанской партийной системы. Помимо оценки фрагментарности и нестабильности партийной системы в результате парламентских выборов, в статье исследуется взаимосвязь между статическими свойствами партийной системы, такими как уровень фрагментарности партийной системы, и ее динамическими свойствами, такими как уровень текучести/изменчивости партийной системы. Таким образом, в статье показано, что снижение уровня фрагментарности, измеренного на основе индекса фракционализации Раэ и эффективного числа партий Лааксо и Таагепера, было причиной растущей нестабильности (текучести) казахстанской партийной системы.

Ключевые слова: Казахстан, выборы, партийные системы, подотчетность, фрагментарность, текучесть/изменчивость.

ТОЛЫҚ АДАМ МӘСЕЛЕСІ*

¹*Сағиқызы Аяжан, ²Қоңырбаева Күлсия Мағражқызы,*³*Оралбек Қанат*^{1,2}*ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)*³*С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Өскемен, Қазақстан)*¹*Sagikyzy Ayazhan, ²Konymbayeva Kulsiya, ³Oralbek Kanat*^{1,2}*Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*³*S. Amanzholov East Kazakhstan University (Oskemen, Kazakhstan)*

Аңдатпа. Мақала адам болмысының кемелденуі мәселесіне арналған. Адам көп деңгейлі және сан қырлы. Толық адам – бөлшектелген адамның қарама қарсылығы. Мұндай адам, адамның адамдық мәні атрибуттарының толықтығын жоғалтуына әкелетін заттық іс-әрекеттің әлеуметтік бөлінуі нәтижесінде пайда болатын адам деп түсіндіріледі. Адам болмысы үш негізгі түрге бөлінеді – индивид, индивидуалдылық және тұлға. Олардың әрқайсысы бір нәрсеге негізделеді. Жеке адамның қалыптасуы абстрактілі бүкілжалпылыққа ие, соның нәтижесінде ол басқа адамдардан көп ерекшеленбейді және бәрімен бірдей боп көрінеді. Адамның индивидуалдылығы, керісінше, кез-келген нәрседі көрінуі мүмкін ерекшелікке жеткізетін абстрактілі бірлікке негізделеді. Соның нәтижесінде индивидуалдылық оң да, теріс те болуы мүмкін. Өз негізінде тұлға абстрактілі бүкілжалпылық пен абстрактілі жалқылықтың синтезі ретінде нақты түрде ерекшеленеді. Тұлға әрқашан бүтін, толық адам ретінде өмір сүреді, бөлшектенген тұлға болмайды. Сонымен бірге, адамзат тарихының алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауынан кейін басталған және қазіргі уақытта жалғасып жатқан кезеңінде адам тұлға ретінде тек адамның жетекші атрибуттарының синтезін қамтиды. Әр адамды толығымен біртұтас тұлғаға айналдыру тек жаттанудан арылу және оны жою нәтижесінде мүмкін болады, оның болашағы әзірше өте күрделі.

Кілт сөздер: толық адам, бөлшектенген адам, индивид, индивидуалдылық, тұлға, іс-әрекет, іс-әрекеттің бөлінуі, жаттану, әлеуметтік рөл, этика, дін, еркіндік.

Kіріспе

Қазіргі әділетті қазақстандық қоғам құру кезеңінде адамның болмысы, оның сапасы ең басты мәселе болып табылады. Индивид, индивидуалдылық, тұлғаның тектік анықтамаларын түсіндірудің

Тұлға. Адам өмірінің құндылықтары және руханилық

* Мақала №BR20280977 "Қазіргі жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер" іргелі ғылыми зерттеулер жобасы ауқымында орындалды.

өзектілігі артуда. Толық адам мәселесі кеңестік философияда 1960-жылдардан бастап талқылана бастады. Посткеңестік шындықта оның өзектілігі қаншалықты артқандығына қарамастан, посткеңестік философияда ол кең ауқымда талқыланбады. Толық адам ұғымы – бұл капиталистік қоғамдық формациямен атрибутталып, мүлдем жаттанған, бөлшектелген адам ұғымына қарсы антитеза. Кеңестік шындықта да жаттану жүріп жатты, бірақ оның өзіндік ерекшелігі болды. Толық адам мәселесін қайта талдап, қазіргі жағдайда ондай адам болуы мүмкін бе, және ол қандай орынға ие болады деген мәселені анықтау міндеті өзекті тақырыпқа айналды десек, қателеспейміз.

Әдіснама

Мақалада адамның бөлшектенуіндегі адам әрекеті мәселесіне арналған әлемдік деңгейдегі еңбектер әдіснамалық рөл атқарады. Классикалық диалектикалық әдіснамалар қолданылды. Бүгін мен бөлік, сәйкестік пен ерекшелік категориялары, нақтылық қағидаты, тарихилық қағидаты және басқа бірқатар қағидаттар қолданылды. Сонымен қатар дара, ерекшелік және жалпы, бүгін және бөлік қатарлы категориялардың өзара байланысына ерекше назар аударылды.

Адам болмысының тәсілі

Бөлшектелген адам (Teil mensch) ұғымын К. Маркс капиталистік қоғамдық формацияның материалдық өндіріс саласын зерттеу барысында жасады. 1844 жылы өзіне дейінгі экономистердің еңбектерін талдай келе (соңынан оларды классикалық және саяси экономиканың өкілдеріне бөлді) ол жаттану мәселесіне тоқталады. Жаттану мәселесімен оған дейін Гегель мен Фейербах айналысқаны белгілі. Бірақ Гегель жаттануды Абсолюттік идеяның өзінің басқа болмысының түріне өтуі деп түсіндіреді.

Гегель, Кант, Фихте және Шеллинг сияқты, адам мәнін ойлаумен байланыстырды, оның іс-әрекетін ой кешу деп түсінді. Сондықтан ол еңбекті де ойлау тұрғысынан қарастырады. Маркс бұл жөнінде: «Гегель, бір ғана еңбектің түрін, рухани абстрактілі еңбекті ғана білді және мойындады», – деп жазды [1, 159 б.]. *Адамдық мән, адам* Гегель үшін өзін-өзі танумен тең. Сондықтан ол үшін адам мәнінің кез келген жаттануы, өзіндік сананың жаттануы болып табылады. Өзіндік сананың жаттануы, адам мәнінің білім мен ойлауда көрініс беруінің сипаттамасы түрінде қарастырылмайды, ол – адам мәнінің нақты жаттануы [1, 160 б.]. Гегель – И.Кант негізін қалаған классикалық неміс философиясының соңғы өкілі. Кант болса И.Г. Фихте, Ф.В.Й. Шеллинг және Гегель әрі қарай өрбіткен трансцендентальді идеализмнің негізін қалады. К.Маркстің пайымдауынша: «Фихте Кантпен түйіседі, Шеллинг Фихтемен, Гегель Шеллингпен, дегенмен Фихте де, Шеллинг те, Гегель де Канттың жал-

пы негізін, тіптен идеализмді мүлде зерттемеді, әйтпесе олар оны әрі қарай өрбіте алмас еді» [2, 209 б.].

К. Маркс Л. Фейербахтың негізгі шығармаларымен, солардың ішінде жаттану концепциясымен танысқаннан кейін, экономистердің еңбектерін зерделеуді бастайды. Ол гуманистік сындардың тек Фейербахтан басталатындығына көз жеткізеді. Фейербах дінді адамның өзіндік мәнінен жаттануы деп түсіндіреді. Фейербахтың ойынша: «Дін, христиандық – адамның өз өзіне қатынасы, немесе ол басқа бір мәнде қарастыратын өз болмысына қатынасы» [3, 34 б.]. Ол спекулятивті философияны (алдымен гегельдік) дінмен абстрактілі түрде теңестіреді, осылайша жаттанудың түрі ретінде қарастырады. Фейербахтың бұл ойын Маркс те құптайды. Ол өзінің 1844-жылы жазған еңбегінде: «Фейербах – Гегель диалектикасына нағыз сыни көзқарастағы бірден-бір ойшыл екендігін байқаймыз; тек ол ғана осы салада нағыз жаңалық ашты және ескі философияны нақты түрде ығыстырды», – деп атап көрсетеді [1, 154 б.]. Алайда келесі 1845-жылы, ол Фейербах философиясына деген көзқарасын өзі жазған заттық іс-әрекет қағидаты негізіне сүйене отырып өзгертті.

Маркс өзінің қойын дәптеріне Ф. Энгельспен біріге «Неміс идеологиясында» ашып көрсетуді ойластырып жүрген 11 тезисін жазғаны белгілі. Осы сәттен бастап Маркс үшін идеализм ғана емес, фейербахтық материализм де жарамсыз болды. «Алдыңғы материалистердің (солардың ішінде фейербахтықты да қоса) басты кемшілігі – зат, шындық, сезімділік адамның сезімдік іс-әрекеті, практика, субъективті түрде емес, тек қана объект, немесе пайымдау түрінде алынады» деп айтылған қойын кітапшада [4, 261 б.]. Әрине, 1960-жылдардан бастап кеңестік философияда жасалған заттық іс-әрекет қағидаты «субъективті» деп қарастырылған, шын мәнінде ол «субъектілі» болуы керек еді, өйткені субъективтілік – тек адам болмысының деңгейі ғана. Бірақ Маркстің кезінде мұндай термин болған жоқ.

Маркстің заттық іс-әрекет қағидатын әрі қарай дамытуда көп еңбек сіңірген Г. С. Батищевтің түсіндіруі бойынша: «Адам әлемді өзінің іс-әрекетінің формасы ауқымында игереді, алайда бұл – тіптен сана мен ырық әрекеттеріне имманентті емес, бұл әрекеттерден тәуелсіз іс-әрекеттің реалды және идеалды өзгертуші түрі». Субъектіні сана мен ырық субъектісі деп қана есептеуге болмайды, онымен бірге ол, барлық қоғамдық адамның мәдени әлемін, адам шындығын құрайтын, іс-әрекеттің субъектісі. Іс-әрекет бүкіл осы шындықтың «болмысының тәсілі», ол субъективтілік феноменімен ғана шектеліп қалған процесс емес [5, 200 б.]. Маркстің пікірінше, іс-әрекет – адам болмысының тәсілі. Ол табиғатты игеріп, өзгерте отырып, оны игере келе өз әлеміндегі қоғамды және мәдениеттерді жасайды. Сондықтан адам әрбір тарихи кезеңде «көз алдына тарихи табиғат пен табиғи тарихты елестетеді...» [6, 23 б.] Ал пайымдық көзқарастағы Л. Фейербах табиғат

барлық уақытта қандай болса, қазір де сондай деп байыптайды. Бірақ «адамзат тарихына дейінгі табиғат – ол Фейербах өмір сүрген кезеңдегі табиғат емес; бұл табиғат австралиялық маржан аралдарынан басқа еш жерде жоқ, ал олай болса Фейербах үшін де болмайды» [6, 24 б.].

Заттық іс-әрекет қағидатына сүйенген Маркстің пайымдауынша: «Индивидтер әрқашан өздері арқылы өлшеген, солай өлшейді. Олардың қатынастары өздерінің өмірлік қатынастарының процесі болып табылады. Олардың қатынастары қалайша олардан тыс, оларға қарсы қатынасқа айналды? Қалайша олардың өз өмірлерінің қуат-күштері оларға үстемдік ететін күштерге айналды?».

Бір сөзбен жауап беретін болсақ: ол *еңбек бөлінісінен*, сол сәтте өндіргіш күштердің дамуына тәуелді деңгейден» [6, 76 б.]. Осылайша, Маркс жаттану құбылысын еңбектің бөлінуі процесімен түсіндіреді. Маркстің еңбек туралы жазатын себебі, ол, біріншіден, материалдық өндіріс саласында тарихи тұрғыда іс-әрекеттің түрі ретінде барлығы еңбек бөлінісінен басталды деп есептеген, ал екіншіден, ол материалдық өндірістің капиталистік ұйымдасқан саласымен айналыса бастайды. Ескере кететін жәйт, Маркс іс-әрекет пен еңбектің арасын әрдайым ажыратып отырған.

Іс-әрекет тарихи-элеуметтік тіршілік иесі ретіндегі адам болмысының тәсілі болғандықтан, оның бөлінуі сонымен қоса адамның өзінің бөлінуі болып табылады. Материалдық өндіріс саласындағы еңбектің іс-әрекет – құрал ретіндегі бөлінісі, Маркс атап өткендей, жұмысшыны кейіпсіздейді: «Жеке адамдар арасында жұмыстың бір ғана бөлігі бөлшектелмейді, сол жеке адамдардың өздері де бөлініп, осы бөлік жұмыстың автоматты түрдегі құралына айналады...» [7, 373 б.]. Демек, еңбек бөлінісі (және сондай-ақ іс-әрекет) сонымен қатар адамның өзінің бөлінуі (бұл жерде жалдамалы жұмысшы ретіндегі адам) өзінің адами, мәдени-элеуметтік мәнділігінде бөлшектелген адамға айналады. Өйткені ол өзінің өмірінде заттық іс-әрекетінің атрибуттарын толықтай жүзеге асыра алмайды, тек кейбіреулерін ғана жүзеге асырады, мысалы, мақсатты орындауды ғана, ал оның әрекеттерінің мақсаты оған сырттан таңылады.

Демек, іс-әрекеттің бөлінуі дегеніміз әр адамның өз іс-әрекетінің маңызды анықтамаларының толықтығын жоғалтуы, яғни ол өзінің жеке адами мәнінің толықтығын жоғалтуын білдіреді. Сонымен қатар, іс-әрекеттің бөлінуі жеке адамның жетіспейтін атрибуттарын ресми түрде толықтыратын, көптеген мүлдем мағынасыз рөлдер мен функцияларды тудырады. Бұл жағдайда Батыс элеуметтануында бір кездері тұлғаның рөлдік теориясы қалыптасты, оған сәйкес адам неғұрлым көп элеуметтік рөлдерді атқарса, ол соғұрлым бай адамға айналады. Шын мәнінде, бұл мүлдем жалған теория. Жаттану жағдайын сыни және теориялық тұрғыдан жаңғырпайтын, бұл, жоғарыда айтылғандай, бөлінуге ұшыраған және оған ұшырауы керек адам әрекетінің өмір сүру тәсілі.

Адамның өмір сүруінің модустары

Адамның өмір сүруі үш түрлі модусқа бөлінеді – индивид, индивидуалдылық, тұлға. Адам индивид ретінде өз тіршілігінде абстрактілі бүкіл жалпылық атрибутын жүзеге асырады. Бұл, сырттай қарағанда барлық индивидтер бір-біріне сәйкес емес, алайда өздерінің мәні тұрғысынан олар *бірегей*; олардың әрқайсысы басқа индивидтер сияқты дегенді білдіреді. Ал индивидтің қарама-қарсылығы индивидуалдылық болып табылады. Индивидуалдылық абстрактілі жекеліктен, тіптен ерекшеліктен тұрады. Ол әрине, оны индивидпен және тұлғамен тұтастандыратын жалпылыққа да ие, бірақ бұл ол жерде екінші орында. Бірінші кезекте оның бәрінен өзгешелігі тұрады. Нақты осының өзі индивидуалдылықтың конститутивті элементі болып табылады. Индивидуалдылық өзінің айрықшалығына берік, ол қандай ерекшелік болса да, оны дәріптейді. Бұл әсіресе шығармашылықпен айналысатын мамандарға (суретшілер, ақындар, актерлер) тән, кез келген әдет, кез келген мінез-құлық, кез келген қыңырлық және т.б. бір сөзбен айтқанда: шалыс субъективтіліктің кез келген көрінісін дарын иесінің атрибуты ретінде тіптен данышпандық деп құрметтейді. Осыған байланысты даралық тек оң ғана емес, көбінесе теріс атрибутикаға да ие. Адамзат тарихында ондайлар да, басқалары да көп болған.

Тұлға ретіндегі адамда бастапқы және конституитивті шақтар *нақты жалпылық* болып табылады. Тұлға басқаға сәйкес те емес, басқалардан өзгеше де емес. Тұлға ретіндегі адамда тек оң қасиетке ие индивид те, индивидуалдылық та болады. Сондықтан тұлғаға көпшілік арасына сіңіп кету де, өзін оған қарама-қарсы қоюға ұмтылыс та тән емес. Тұлға – адамның өмір сүруінің анағұрлым жетілген түрі. А. С. Арсеньев атап өткендей: *«тұлға өзінің адами болмысында органикалық рухани иерархияда осы даралық векторы жоқ кез келген адамнан жоғары тұрады, бұл даралық қаншалықты жарқын, күшті және қандай қабілеттерге ие болса да»* [8, 310 б.]. Ал Н. А. Бердяевтің пікірінше: «Ешбір адам өзі туралы, мен толықтай тұлғамын деп айта алмайды» [9, с. 13]. Бұл жайлы егер ол соған тұрарлық болса, басқалар айтады.

Әрбір адам өзінің онтогенетикалық дамуында үш кезеңнен өтуге тиіс – индивидтік кезеңі, индивидуалдылық кезеңі және тұлғалық кезең. Осымен оның дамуы аяқталады, және содан соң *шексіз жетілуі* басталады [10, 202 б.]. Нақты тұлғаға арналған К.Маркстің: «Мұнда адам өзін тек қандай да бір анықталған түрде жаңғыртпайды, бірақ өзін өзінің тұтастығында жасайды, ол түпкілікті орныққан нәрсе болып қалуға тырыспайды, бірақ қалыптасудың абсолютті қозғалысында болады» [11, 476 б.] деген пікірі дәл айтылғандығын көреміз.

Адамның тұлға ретіндегі маңызды атрибуты еркіндік, шығармашылық және руханилық. Еркіндік мәселесіне назар аударайық. Көптеген философтар

еркіндікті екі түрге бөлетіні белгілі – «...бір нәрседен еркіндік» «... бір нәрсе үшін еркіндік», алғашқысын теріс еркіндік, екіншісін оң деп есептейді. «...бір нәрседен еркіндік» шынымен де теріс, яғни іс жүзінде еркін емес. Өйткені ол өзіне өзі негізделмеген, ол бір нәрседен азат болғысы келеді. Сондықтан ол үнемі осы теріс нәрсемен немесе біреумен байланыста бола алмайды, оның бар екенін болжайды, сондықтан оған тәуелді. Демек бұл тіптен еркіндік емес, бар болғаны еркіндікпен жасырылған тәуелділіктің түрі ғана. «...бір нәрсе үшін еркіндік» жағдайында адам өзін еріксіздіктен, яғни тәуелділіктен (оған солай көрінеді) бас тартқан бір нәрсеге немесе біреуге толығымен арнайды. Бірақ кез келген бірдеңе, және де әлдекім анықталған, соңғы, тұйықталған болады. Бұл жағдайда адам өзін іс жүзінде осы бірдеңеге немесе әлдекімге таңады, және демек оған бағынышты, егер адамды осы бірдеңе әлдекімнен айырса, ол дереу еріксіз болып шыға келеді. Ендеше, бұндай еркіндік «... бір нәрседен еркіндікке» дәйекті балама емес. Демек, ол алдамшы еркіндік, ал шын мәнінде сол жалған еркіндіктің бір түрі, басқа ештеңе емес. Шын мәніндегі еркіндік осы екі түрлі «еркіндіктің» арғы бетіндегі баламасы.

Гегель өзінің «Рух феноменологиясында» құл мен қожайынның диалектикасын ашып көрсетеді. Бұл туралы Н. А. Бердяев: «Қожайын мен құл өзара байланысты, олар бір-бірінен өмір сүре алмайды. Ерікті өзімен өзі өмір сүре алады, ол өзіне қарама-қарсымен байланыссыз өзіндік сапаға ие» [9, 35 б.], – дейді. Н. А. Бердяевтің құл мен қожайынға қатысты ойлары құптарлық. Дегенмен еркін адамға қатысты (тек қана тұлға ғана сондай бола алады) айтқаны күмәнді. Өйткені адам – әлеуметтік тіршілік иесі, демек ол өз еркіндігін әлеуметтіктен тыс қарастырмайды, тек соның ішінде ғана еркіндікке ие болады. Ендеше ол әлеуметтілік басқаша түрде болуы қажет, ол әлеуметтілікте қожайын мен құлға орын болмауы тиіс.

Бірақ бұдан сұрақ туындайды: айналасында үстемдік пен құлдық атмосферасы болғанына қарамастан, адам еркін бола алатын осындай әлеуметтілікті қалай және қайдан табуға болады? Біз бұған жауапты сыртқы және ішкі еркіндікті ажырату арқылы бағамдауға ұмтылыстар жасадық. Сыртқы еркіндік – бұл адамның өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерінің шекараларын белгілейтін әлеуметтік белгіленген нормалар мен шектеулер, тыйымдар мен нұсқаулар, ол қандай формада және мазмұнда болса да (нақты еркіндіктен озбырлыққа дейін, тіпті адамзатқа қарсы ниеттерге дейін) бәрібір. Ішкі еркіндік – бұл адамның *рухани* байлығы. Ішкі еркіндікті (ең алдымен адамның өзі), қамтамасыз етсе, ал сыртқы еркіндікті (қоғам, мемлекет, партия, клан және т.б.) қамтамасыз етеді. Тұлға – бұл ішкі еркіндігі барынша дамыған адам. Мысалы, ежелгі Грекиядағы құл Эзоп немесе ежелгі Римдегі құл Эпиктет өздерінің қожайындары құл иеленушілеріне қарағанда іштей еркін адамдар болды.

Шығармашылық – өмірдің мәні

Жеке тұлғада толық көрінетін адамның жоғарыда аталған атрибуттарының келесі бірі – шығармашылық. Г.С. Батищев адамның болмысының үш деңгейін анықтады (санау төменнен жоғарыға қарай жүреді): іс-әрекетке дейінгі, іс-әрекеттік, іс-әрекеттіктен жоғары. Оның ойынша шығармашылық үшінші деңгейге тән. «Әрине, – деп жазады ол, шығармашылық – бұл әрекет, жасампаздық әрекет. Бірақ іс-әрекетке айналмас бұрын және оған айналу үшін шығармашылық алдымен субъектінің әлемге және өзіне деген іс-әрекетінен жоғары ерекше қатынас түрі, құдіретті болу үшін барлық шындыққа басқаша қатынаста болуы керек» [12, 613 б.]. Шығармашылық әрекетте, барлық заттық іс-әрекеттердегідей, заттануға баса назар аударылады, ал нақты шығармашылықта ол затсызданады. Біздің ойымызша, руханилық деп діндарлықты ғана емес, тек моральдан ғана айырмашылығы бар жоғары *адамгершілік* деп те түсіну керек. Олардың арасындағы айырмашылық мынада: «адамгершілік трансцендентті шексіз жаратылыс ретіндегі адамның әлеуетті әмбебаптығымен байланысты, сондықтан оның ұстанымдары шүбәсіз, сөзсіз және жалпыға ортақ.

Мораль адамның белгілі бір әлеуметтік топтың мүшесі сонымен қатар солардың болмысымен шектелгендіктен және нормалар мен ережелердің түпкілікті жүйесін білдіреді. Бұл осы әлеуметтік ағзаны сақтауға бейімделген адамгершілік, «ескертулі», шектеулі адамгершілік. Ол жалпыадамзаттық емес, әрқашан топтық (сословиелік, таптық, ұлттық және т. б.) [13, 78 б.]. Көптеген адамдар (оның ішінде ғалымдар мен философтар) дінге үміт артады. Бірақ біздің планетамызда бірде-бір біртұтас дін жоқ.

Діннің ғылымнан, философиядан және өнерден айырмашылығы ол ешқашан полифониялық бүтіндік болған емес. Адамзат тарихында және қазіргі кезеңде әрқайсысы томаға тұйық көптеген нақты діндер өмір сүруде. Діндердің осы алуан түрлілігі туралы Маркс өте дәл атап көрсетеді: «әр дін өзінің ерекше мәнімен басқалардан, ойдан шығарылған діндерден – өзгеше деп санайды, дәл осы анықталғандығымен шынайы дін болып саналады» [14, 10 б.]. Әрбір нақты дін өзін Дін ретінде құрмет тұтады. Сондықтан дінді діннің ішінен анықтау дегеніміз – оны белгілі бір нақты діннің ішінен анықтау, өткендегі және қазіргі кездегі барлық басқа нақты діндерден квази-діндер ретінде абстракциялау. Белгілі бір діннің негізінде бола отырып, діннің жалпыға бірдей тұжырымдамасын жасау мүлдем мүмкін емес. «Нақ осылай діннің жалпы принциптерін оның жағымды мазмұнынан және белгілі бір түрінен ажырату, діннің жалпы принциптеріне қайшы келеді...» [14, 10 б.] Көбінесе *Діннің* орнына жалпы зерттеушінің анағұрлым мойындаған немесе оған белгілі кез келген бір нақты дінді ойланбастаналмастыру болар еді.

Танымал діни адам Далай-лама XIV дін көптеген адамдар жүктейтін міндетті орындай алмайтындығы туралы жазады. Ол: «Мен – діндар адаммын, бірақ тек дін ғана біздің барлық мәселелеріміздің шешімі бола алмайды», – дейді [15, 13 б.]. Сондай-ақ, ол біздің планетамыздағы соңғы жарты ғасырдағы діни жағдай, жақсылықтардан үміт етуді қалайтыны туралы жазбайды. Г. С. Померанц бұл туралы былай деп жазады: «Бір кездері тайпа шегінен асып кеткен ұлы әлемдік діндер үлкен аймақтардың рухани интеграциясына алып келді, әрқайсысы бүтін әлемді, христиан әлемі, ислам әлемі және т. б. жасады, бірақ бүгінде олар екі жақты рөл атқарады: азды-көпті бір аймақтың халықтарын жақындастырды және жаһандық ауқымда христиандық, ислам, индуизм, буддизм өздері жаңа тайпаларға айналды. Әлем ежелгі аймақтардан шығып кетті, әлем біртұтас болды, ал діни мәдениеттер әр түрлі күйде қалды және олар бір ақпараттық кеңістікте бір-бірімен соқтығысады» [16, 450 б.]. Далай-лама XIV осыған байланысты: «Бізге бүгін дінді қолдауға жүгінбейтін және дінге сенетін немесе дінге жүгінбейтін адамдар бірдей қабылдауы мүмкін шешім қажет: бұл зайырлы этика [15, 11 б.]. Біз бұған келісуіміз керек деп ойлаймыз.

Адамның толықтығы мәселесіне қайта оралайық. Адам қазіргі жағдайда жеке тұлға ретінде (және бұл жағдай тарихи түрде өзгеріп отырса да, алғашқы қауымдық қоғамның ыдырауынан бері сол күйінде қалады) толық емес деп айта аламыз. Ол біртұтас болуы мүмкін және болады, бірақ толық емес. Тұтастық – бұл атрибуттардың ішкі үйлесімі ғана емес, сонымен бірге адамның әлемге және басқа субъектілерге ашықтығы. Толықтық дегеніміз – адамның жабылуы, оның (саналы немесе бейсаналы) әлемнен және басқа субъектілерден оқшаулануы. Бұл өз-өзіне тұмшалану. Көбінесе дара адамдар, әсіресе жамандары толық бола алмайды. Индивидуалдылық өзі негізделген ғажайып нәрсені дамытады және нәтижесінде оның ғажайыптығына септігін тигізбейтін көптеген нәрселерді дамусыз қалдырады. Тек адам тұлға ретінде ғана бөлшектенбейді. Маркстің байыптауында: «тұлға, ол қандай шекараға қойылса да, әрқашан бүтіндік ретінде болады» [17, 124 б.]. Тұлғаның индивид пен индивидуалдылықтан айырмашылығы қазіргі жағдайда ойнауға мәжбүр болған әлеуметтік рөлге бағынбайтын, бірақ бұл рөлде ойнауда рөлден жоғары тұру, одан алшақтай тұрып оны орындау қабілетіне ие болуында.

Бірақ бұл, әрине, ең дұрысы. Қазіргі адамзат, Маркстің «адамзат қоғамының тарихы» деп атаған тарихи кезеңде өмір сүруде. Мұндай жағдайларда адам болмысының барлық аспектілері мен деңгейлерінде адамға өзінің тұлғалығын сақтау, басқаша айтқанда, толық тұлға болу өте қиын. Адам кейбір аспектілері немесе деңгейлері бойынша өзін нағыз тұлға ретінде, ал кейбіреулері бойынша тек индивидуалдылық ретінде (бұл тек он индивидуалдылық болуы маңызды), тіпті жай ғана индивид ретінде көреді. Адамның негізгі атрибуттары тұлғалық болмысының мәніне сәйкес келген жағдайда, адам нақ тұлға ретінде анықталады.

К. Маркстің пікірінше, іс-әрекеттің толыққанды мәнділігінің оралуы және сол арқылы адамның тұлғалық толықтығын қайтару, жаттанудың барлық түрін еңсеруге байланысты қоғамның түбегейлі өзгеруі жағдайында ғана мүмкін болады. Бұл әлеуметтік революция арқылы жүзеге асады, оны қарулы әрекет деп түсінудің қажеті жоқ. Өзінің мәні бойынша әлеуметтік революция – бұл қоғамның жана кезеңге өтуі, ол «ең алдымен және негізінен оны жасаушылардың *өзін-өзі тәрбиелеу* процесі [5, 270–271 б.]. Бірақ әзірге адамзат үшін бұл үлкен мәселе.

Қорытынды

Мақалада адам іс-әрекетінің (және іс-әрекеттің нысаны ретінде еңбектің) әлеуметтік бөлінуіне байланысты бөлшектенетіні зерттеледі. Сондай-ақ, бұл бірінші кезекте адам – индивид, және адам – индивидуалдылық ретінде болатындығы ашып көрсетіледі. Тұлға бөлішектенбейді және әрқашан толық адам ретінде өмір сүреді. Бірақ Архаикадан қоғамның антагонистік түрлеріне өту нәтижесінде бастау алып, адамзат тарихының кезеңдерінде жалғасқан және индивид ретіндегі адам біртұтас бола алмайды. Әр адам біртұтас тұлғаға айналу тек жаттануды жеңу және жою арқылы мүмкін болады, оның болашағы әзірше өте күрделі.

Ал қазақ философиясындағы «толық адам» Абай ілімінде жүзеге асырылған. Абайдың «толық адамы» өзгеше қарастырылатын феномен. Қазіргі уақытта бұл мәселеге байланысты зерттеулер көбейіп келеді. Біз де ол тақырыпқа болашақта зейін қоюды жоспарлаймыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 42. – М.: Политиздат, 1974. – С. 41 – 174.
- 2 Маркс К. Из неоконченной рукописи «Теорема Тейлора» // Маркс К. Математические рукописи. – М.: «Наука», 1968. – С. 205 – 209.
- 3 Фейербах Л. Сущность христианства // Фейербах Л. Сочинения. – В 2-х т. – Т. 2. – М.: Наука, 1995. – 5 – 320.
- 4 Маркс К. Тезисы о Фейербахе. (Текст 1845 года) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 42. – М.: Политиздат, 1974. – С. 261 – 263.
- 5 Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Батищев Г. С. Избранные произведения. – Алматы: ИФПР, 2015. – С. 191 – 275.
- 6 Маркс К. Энгельс Ф. Немецкая идеология. – М.: Политиздат, 1988. – 574 с.
- 7 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. – Кн. I. Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 23. – М.: Политиздат, 1960. – 907 с.8.
- 8 Арсеньев А.С. Философские основания понимания личности. Цикл популярных лекций-очерков с приложениями. – Учебное пособие. – Для студентов высших учебных заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 592 с.
- 9 Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря. – М.: «Республика», 1995. – С. 3 – 162.

10 Хамидов А.А. Личность и её атрибуты // Социальные процессы в современной Западной Сибири. – Сборник научных статей. – Горно-Алтайск: РИО Горно-Алтайского гос. ун-та, 2008. – С. 199 – 203.

11 Маркс К. Критика политической экономии. (Черновой набросок 1857 – 1858 годов). [Первая половина рукописи] // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 46. – Ч. I. – М.: Политиздат, 1968. – С. 49 – 538.

12 Батищев Г.С. Неисчерпанные возможности и границы применимости категории деятельности // Батищев Г.С. Избранные произведения. – Алматы: ИФПР, 2015. – С. 608 – 616.

13 Арсеньев А.С. Проблема цели в воспитании и образовании. Научное образование и нравственное воспитание / Философско-психологические проблемы развития образования. – М.: «Педагогика», 1981. – С. 73 – 90.

14 Маркс К. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1955. – С. 3 – 27.

15 Далай-лама XIV (Тензин Гьяцо). Вне религии: этика для целого мира. Новосибирск: ООО «Изд-во Дже Цонкапа», 2013. – 155 с.

16 Померанц Г. Диалог культурных миров // Лики культуры. – Альманах. – Т. 1. – М.: Юрист, 1995. – С. 445 – 455.

17 Маркс К. Дебаты шестого рейнского ландтага. – Статья третья. – Дебаты по поводу закона о краже леса // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1955. – С. 119 – 160.

Transliteration

1 Marks K. Ekonomicheskio-filosofskie rukopisi 1844 goda [Economic and Philosophical Manuscripts of 1844]. – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 42. – M.: Politizdat, 1974. – S. 41 – 174.

2 Marks K. Iz neokonchennoj rukopisi «Teorema Tejlora» [From the Unfinished Manuscript «Taylor's Theorem»]; – Marks K. Matematicheskie rukopisi. – M.: «Nauka», 1968. – S. 205–209.

3 Fejerbah L. Sushchnost' hristianstva [The Essence of Christianity]. – Fejerbah L. Sochineniya. – V 2-h t. – T. 2. – M.: Nauka, 1995. – 5–320.

4 Marks K. Tezisy o Fejerbehe. (Tekst 1845 goda) [Theses on Feuerbach. (Text of 1845)]. – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 42. – M.: Politizdat, 1974. – S. 261–263.

5 Batishchev G.S. Deyatel'nostnaya sushchnost' cheloveka kak filosofskij princip [Human Activity Essence as a Philosophical Principle]. – Batishchev G.S. Izbrannye proizvedeniya. – Almaty: IFPR, 2015. – S. 191–275.

6 Marks K., Engel's F. Nemeckaya ideologiya [German Ideology] – M.: Politizdat, 1988. – 574 s.

7 Marks K. Kapital. Kritika politicheskoy ekonomii. T. 1. – Kn. I. Process proizvodstva kapitala [Capital. Criticism of Political Economy. Vol. 1. – Book I. The Process of Capital Production]. – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 23. – M.: Politizdat, 1960. – 907 s.

8 Arsen'ev A.S. Filosofskie osnovaniya ponimaniya lichnosti. Cikl populyarnyh lekcij-ocherkov s prilozheniyami. – Uchebnoe posobie. – Dlya studentov vysshih uchebnyh zavedenij [Philosophical Foundations of the Understanding of Personality. A Series of Popular Lectures-Essays With Appendices. – Study Guide. – For Students of Higher Educational Institutions]. – M.: Izd. centr «Akademiya», 2001. – 592 s.

9 Berdyayev N.A. O rabstve i svobode cheloveka. Opyt personalisticheskoy filosofii [About Slavery and Human Freedom. The Experience of Personalistic Philosophy]. – Berdyayev N.A. Carstvo Duha i carstvo Kesarya. – M.: «Respublika», 1995. – S. 3–162.

10 Hamidov A.A. Lichnost' i eyo atributy // Social'nye processy v sovremennoj Zapadnoj Sibiri. – Sbornik nauchnyh statej [Personality and Its Attributes. Social Processes in Modern Western Siberia. – Collection of Scientific Articles]. – Gorno-Altajsk: RIO Gorno-Altajskogo gos.

un-ta, 2008. – S. 199–203.

11 Marks K. Kritika politicheskoy ekonomii. (Chernovoj nabrosok 1857 – 1858 godov). (Pervaya polovina rukopisi) [Criticism of Political Economy. (Rough sketch of 1857 – 1858). (First Half of the Manuscript)]. – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 46. – Ch. I. – M.: Politizdat, 1968. – S. 49–538.

12 Batishchev G.S. Neischerpannye vozmozhnosti i granicy primenimosti kategorii deyatel'nosti [Inexhaustible Possibilities and Limits of Applicability of the Category of Activity]. – Batishchev G. S. Izbrannye proizvedeniya. – Almaty: IFPR, 2015. – S. 608–616.

13 Arsen'ev A.S. Problema celi v vospitanii i obrazovanii. Nauchnoe obrazovanie i nravstvennoe vospitanie /Filosofsko-psihologicheskie problemy razvitiya obrazovaniya [The Problem of Purpose in Upbringing and Education. Scientific Education and Moral Education / Philosophical and Psychological Problems of Education Development]. – M.: «Pedagogika», 1981. – S. 73–90.

14 Marks K. Zametki o novejshej prusskoy cenzurnoj instrukcii [Notes on the Latest Prussian Censorship Instruction]. – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 1. – M.: Politizdat, 1955. – S. 3–27.

15 Dalaj-lama XIV (Tenzin G'yaco). Vne religii: etika dlya celogo mira. [Beyond Religion: Ethics for the Whole World]. – Novosibirsk: OOO «Izd-vo Dzhe Konkapa», 2013. – 155 s.

16 Pomeranc G. Dialog kul'turnyh mirov //Liki kul'tury. [Dialogue of cultural worlds //Faces of culture] – Al'manah. – T. 1. – M.: Yurist", 1995. – S. 445–455.

17 Marks K. Debaty shestogo reynskogo landtaga. – Stat'ya tret'ya. – Debaty po povodu zakona o krazhe lesa [Debates of the Sixth Rhine Landtag. – Article three. – Debate Over the Law on Forest Theft] – Marks K., Engel's F. Sochineniya. – Izd. 2-e. – T. 1. – M.: Politizdat, 1955. – S. 119–160.

Сағиқызы А., Қоңырбаева К.М., Оралбек Қ.
Проблема целостного человека

Аннотация. Статья посвящена проблеме целостного бытия человека. Целостный человек противопоставляется частичному человеку. Разъясняется, что такой человек появляется в результате социального разделения предметной деятельности, приводящего к утрате человеком полноты атрибутов человеческой сущности. В бытии человека выделяются три основных типа – индивид, индивидуальность и личность. Каждый из них на чём-то основывается. Индивид своим основанием имеет абстрактную всеобщность, вследствие чего он мало чем отличается от других индивидов и фигурирует как все. Человек как индивидуальность, напротив, основывается на абстрактной единичности, доходящей до уникальности, которая может проявляться в чём угодно. Вследствие чего индивидуальность может быть как положительной, так и отрицательной. Человек как личность своим основанием имеет конкретную особенность как синтез абстрактной всеобщности и абстрактной единичности; но в нём от индивидуальности входит только её положительное содержание. Личность всегда существует как целостность; не бывает частичной личности. Вместе с тем в тот период человеческой истории, который начался после разложения первобытного строя и продолжается также и в нынешнее время, человек как личность содержит в себе в синтезе лишь ведущие атрибуты человека. Превращение же каждого человека в тотально целостную личность возможно лишь вследствие преодоления и устранения отчуждения, перспективы чего покамест крайне проблематичны.

Ключевые слова: целостный человек, частичный человек, индивид, индивидуальность, личность, деятельность, разделение деятельности, отчуждение, социальная роль, этика, религия, свобода.

Sagikyzy A., Konyrbayeva K., Oralbek K.
The Problem of the Whole Man

Abstract. The article is devoted to the problem of integral being of a person. The whole man is opposed to the partial man. It is explained that such a person appears as a result of the social division of objective activity, leading to the loss of the fullness of the attributes of human essence by a person. There are three main types of human existence – individual, individuality and personality. Each of them is based on something. The individual has an abstract universality as its basis, as a result of which he differs little from other individuals and figures like everyone else. Man as an individuality, on the contrary, is based on abstract singularity, reaching the uniqueness, which can manifest itself in anything. As a result, individuality can be both positive and negative. A person as a personality has a specific feature as a synthesis of abstract universality and abstract individuality; but in it only its positive content enters from individuality. Personality always exists as a whole; there is no partial personality. At the same time, in that period of human history, which began after the disintegration of the primitive system and continues also at the present time, man as a person contains in himself in synthesis only the leading attributes of man. The transformation of each person into a totally integral personality is possible only as a result of overcoming and eliminating alienation, the prospects for which are currently extremely problematic.

Key words: integral person, partial person, individual, individuality, personality, activity, division of activity, alienation, social role, ethics, religion, freedom.

О ФИЛОСОФСКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ МЕДИА-ЖУРНАЛИСТОВ

Рецензия на учебные пособия: Санжар Н., Рушанова Н.
Введение в теорию киномедиа: учебное пособие для вузов;
Санжар Н., Рушанова Н. Редактор киномедиа:
учебное пособие для вузов*

¹Курганская Валентина Дмитриевна, ²Дунаев Владимир Юрьевич,
³Абрахматова Гульнара Абрайкуловна

^{1,2}Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
(Алматы, Казахстан)

³Алматинский университет энергетики и связи (Алматы, Казахстан)

¹vkurganskaya@mail.ru, ²vlad.dunaev2011@yandex.kz,

³abrahamatova-g@mail.ru

¹*Kurganskaya Valentina*, ²*Dunaev Vladimir*, ³*Abrahamatova Gulnara*

^{1,2}*Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies
of the CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)*

³*Almaty University of Energy and Communications (Almaty, Kazakhstan)*

¹vkurganskaya@mail.ru, ²vlad.dunaev2011@yandex.kz,

³abrahamatova-g@mail.ru

РЕЦЕНЗИЯЛАР

Аннотация. Учебные пособия Санжар Н., Рушановой Н. «Введение в теорию киномедиа» и «Редактор киномедиа» подготовлены для студентов и магистрантов творческих факультетов университетов в системе высшего образования Республики Казахстан. Оба пособия опубликованы в 2022 году и имеют между собой тесную корреляцию.

В первой книге на большом историко-культурном материале в теоретическом ракурсе показаны формы влияния «индустрии культуры», современных информационно-коммуникативных технологий на мировоззрение людей, рассмотрены особенности социально-коммуникативных стратегий в телевизионной драматургии. Во второй книге авторы учебного пособия, имеющие большой стаж работы на ТВ и в кинопроизводстве, делятся со студентами практическими навыками в подготовке драматургической продукции, в частности сценариев для масс-медиа, знакомят их с методами и приемами работы редактора с авторами и режиссерами.

Ключевые слова: национальное медиа-пространство, журналистика, коммуникации, свобода слова, философско-мировоззренческая подготовка.

* Работа выполнена в рамках финансирования КН МНВО РК (Грант № AP09259790 «Мониторинг как метод исследования и прогнозирования динамики этносоциальных процессов в Республике Казахстан»).

Обращение к обзору сразу двух учебных пособий для студентов творческих вузов обусловлено рядом причин. Во-первых, на факультете журналистики Казахского национального университета (КазНУ) открылось новое отделение – Киномедиа – и соответственно была введена новая учебная дисциплина – Теория киномедиа. Информация об учебной дисциплине была размещена на сайте Государственного центра поддержки кино «Kazakhstancinema». По этой дисциплине преподавателями факультета журналистики Н.Санжар и Н. Рушановой были подготовлены учебные пособия, являющиеся уникальными, поскольку подобных в образовательном пространстве республики не существует ни на русском, ни на казахском языках. Во-вторых, столь нужные для студентов авторские пособия изданы в печатном виде пока только немецким издательством LAP LAMBERT Academic Publishing Lambert, но при этом они рекомендованы как обязательная литература в учебных университетских программах факультета журналистики КазНУ. Опрос студентов авторами учебных пособий показал их высокую востребованность в учебном процессе. Отчасти помогает заполнить лакуны Интернет: оба пособия размещены на сайте КазНУ. В-третьих, высокая оценка профессиональными философами этих двух пособий будет способствовать скорейшему продвижению их к изданию в КазНУ, тем более, что пособия рекомендованы Ученым советом факультета к использованию их в учебном процессе. В настоящее время они уже переведены на казахский язык и ждут публикации учебным тиражом.

Авторы учебных пособий, опираясь на свой большой опыт учебно-педагогической работы в вузах и творческой работы в кинематографе и на телевидении, в доступной форме предлагают студентам, а также широкому кругу читателей важный учебный материал – своего рода путеводитель по миру киномедиа. Один из авторов Нурлан Санжар является заслуженным деятелем Казахстана, кандидатом философских наук, членом Союза кинематографистов Казахстана, известным кинодраматургом и писателем. Получив высшее филологическое образование в Казахском государственном университете, он продолжил совершенствовать литературное творчество на сценарном факультете ВГИК в мастерской Е.И. Габриловича, Л.В. Голубкиной, С.В. Лунгина, И.В. Вайсфельда. Его перу принадлежит ряд сценариев, наиболее известные – «Путешествие в никуда» (1990), «Аллажар» (сериал) (1990); «Ангелочек» (сериал) (2008), «Оралман» (2017). В 2018 году кинофильм «Оралман» завоевал несколько престижных международных наград. Писатель-драматург Нурлан Санжар получил известность в мире кинематографа еще в середине 60-х годов прошлого века, снявшись в далеком 1963 году в главной детской роли в кинофильме «Меня зовут Кожа» (режиссер А. Карсакбаев), вошедшем в классику казахстанского искусства советского периода. Его соавтор Нелли Рушанова имеет не только большой опыт журналистской и редакторской работы в республиканских СМИ (печатных и телевизионных) ина международном радио, но и на преподавательском поприще

(тренер-преподаватель в центре журналистики «Медиа NET»). В настоящее время она работает преподавателем кафедры печати и электронных СМИ факультета журналистики Казахского национального университета имени аль-Фараби.

За годы независимости в Казахстане сформировалось национальное медиапространство, оказывающее всестороннее, глубокое, разнонаправленное, порой определяющее влияние на культурные и социально-политические процессы, на восприятие и оценку их общественным мнением и властными структурами. Масс-медиа, выполняя важнейшие идейно-мировоззренческие, социально-политические и культурные функции, становятся мощным катализатором развития социальных отношений, как помогая сближению и росту взаимопонимания людей и социальных групп; институтов гражданского общества и государства; культур, языков, вероисповеданий – так и, напротив, разъединяя их и усугубляя возникающие конфликты.

Журналистика получила необходимые гарантии свободы. Образовался слой профессионально подготовленных, талантливых, преданных своему делу журналистов. Электронные и печатные СМИ сформировали свою материальную и финансово-экономическую базу, обрели узнаваемый имидж, четкую направленность, установившуюся репутацию. Посредством институционализации в казахстанских масс-медиа различных центров власти и политизированных инвестиций в СМИ развивается национальная медиа-политическая система.

Вместе с тем многие важные информационные ниши не заполнены. Далеко от завершения процесс формирования единого информационного пространства Казахстана, если под единым информационным пространством понимать «наличие в любой точке страны информационного поля такой плотности, которая дает возможность каждому (именно каждому) получить всю необходимую и достаточную информацию для адекватной, отвечающей всем его информационным потребностям ориентации в реалиях жизни – региона, страны, мира (...), для выработки мнений, взглядов, позиций, которые обеспечивали бы достаточные основания для принятия верных решений» [1]. Казахстанское общество остается недостаточно информированным по многим актуальным аспектам социально-экономической, культурной, общественно-политической жизни. Недостаточная мировоззренческая подготовка, слабая методологическая оснащенность, низкая политическая культура некоторых журналистов зачастую приводит к тому, что эффект от их статей оказывается прямо противоположным ожидаемому. Многие аналитические материалы, размещаемые на страницах казахстанских газет и журналов, страдают поверхностностью, тенденциозностью.

Особая роль средств массовой информации и коммуникации в Республике Казахстан состоит в том, что СМИ были и остаются ключевым средством

формирования казахстанского гражданского общества, социальных установок и новой политической культуры казахстанцев, пропаганды ценностей духовного и культурного единства народов Казахстана, принципов гуманизма, толерантности и т.д. В то же время в современных условиях выполнение этих функций значительно осложняется и сталкивается с новым классом проблем, порожденных как основными тенденциями трансформации казахстанского общества, так и глобальными геополитическими, социальными, экономическими, политическими, культурными мегатрендами.

Свобода распространения информации печатными и электронными СМИ стала уже привычной, само собой разумеющейся нормой для информационного пространства Казахстана. Более того, свобода СМИ, обретенная ими после долгого периода жесткой политико-идеологической цензуры и на первых порах глубоко созвучная небывалому всплеску общественного интереса к социально-политической информации, очень скоро перехлестнула все разумные ограничения и привела к многочисленным злоупотреблениям и безответственности в использовании конституционно гарантированного права на свободу получения и трансляции информации. Низкопробность множества отечественных СМИ у значительной части населения вызывает естественное чувство негодования и снижает для них ценность и авторитетность печатного слова. Неудивительно, что в социологическом исследовании 2022 г., которое проводил Центр изучения общественного мнения (ЦИОМ) по заказу Института философии, политологии и религиоведения Комитета науки МНВО РК, многие участники фокус-групп высказывались за обязательное введение цензуры в СМИ, например, в освещении межэтнических вопросов. Поэтому мировоззренческая подготовка журналистов является важным государственным делом.

Представленное Н. Санжар и Н. Рушановой «Введение в теорию киномедиа» интересно тем, что представляет собой разработку уникального учебного пособия, предназначенного для подготовки молодых специалистов новой для Казахстана специальности «Киномедиа». Актуальность данного учебного пособия не вызывает сомнения, поскольку киномедиа все больше вторгаются в жизнь современных людей и создают особое пространство, особый мир чувств и эмоций, в которых проживает человек. Для создания этого пространства нужны профессионалы, владеющие не только современными средствами подготовки киномедиа, но и философско-мировоззренческой подготовкой.

Как отмечал М.К. Мамардашвили, нужна особая комбинация многочисленных факторов, специальная организация пространства и времени, звуков, света и т.д., чтобы могло случиться событие мысли. Кино и есть «сильно сбитаая, сильно структурированная, сильно сцепленная машина», которая способна своим мгновенным, здесь-и-сейчас-действием совершить «впадение моей души в понимание» [2, с. 343, 335], в мысль. Без действия этого

автомата киноискусство лишается метафизического смысла. В аналогичном ключе интерпретирует искусство кино Ж. Делёз. Он утверждает, что художественная сущность образа реализуется лишь в тех случаях, когда мысль претерпевает шок. Поэтому не случайно в своём труде «Кино» Ж. Делёз называет кино «великим духовным автоматом», знаменующим собой «наивысшие проявления мысли» [3, с. 474]. Классическими примерами духовных автоматов кинориторики являются «шоковые волны» С. Эйзенштейна и саспенс Э. Хичкока. Соответственно выстраиваются и некие параллели между философскими системами и типами киноэстетики. Например, в Годаре есть нечто от прилежного ученика Аристотеля, и его фильмы можно считать силлогизмами, «интегрирующими сразу и степени правдоподобия, и логические парадоксы», а Эйзенштейн выступает как «этакый кинематографический Гегель», раскрывающий посредством монтажа диалектику мыслительного процесса, тождественность образа концепту [3, с. 502, 530].

Взгляд кинокамеры выполняет особую функцию создания невозможной для «естественной перцепции» перспективу. Кинокамера видит и персонажа, и его мир с иной точки зрения, осмысляющей, переосмысляющей и трансформирующей точку зрения персонажа. То есть кино возвращает утраченную театром возможность самоочищения взгляда от всех субъективных идентификаций, от случайных и внешних для существа человека культурно-исторических форм. М. Ямпольский замечает, что для революционной киноэстетики Д. Вертова и С. Эйзенштейна монтаж «был особенно привлекателен потому, что позволял производить манипуляции с фрагментами неорганизованной реальности, из которой с его помощью извлекался смысл. Кино могло буквально пониматься как революционная машина производства смысла из самой реальности» [4, с. 268]. Движением Кино-Глаза и работой монтажа в хаосе зрительных событий прочерчиваются линии выявления жизненных связей, или линии смысла, создаётся ритмокасад совпадений, взаимоналожений всех смысловых сцеплений со зрительными. Жиль Делёз пишет о гибком и диффузном статусе «кинематографического cogito» и кинематографического образа-перцепции, в котором возможно перемежающееся движение, совмещение, взаимоналожение прямой и обратной перспективы, рассматривающего и рассматриваемого, субъективного и объективного. Сегодняшнее восприятие смысловой картины мира генерируется не столько априорными формами чувственного опыта и категориями абстрактного мышления, сколько педагогикой кинематографического перцепта. В этой педагогике (и соответствующих технологиях социального конструирования реальности), как показал Ж. Делёз, мы сталкиваемся с принципом неопределённости или принципом неразличимости реального и воображаемого, физического и ментального, актуального и виртуального. Кинематографические концепты и перцепты не являются образом некоей внеположной реальности,

но порождают собственную реальность. Поэтому и зритель кино – субъект особого опыта: не субъект производства образов, но субъект, открытый их воздействию, решающий специфические задачи восприятия кинематографических образов. Т.е. кино формирует собственного, «некартезианского» субъекта восприятия. «Кинозритель... не является центром собственной перцепции» [3, с. 332], поскольку задача аналитики образа решается вопрошающей, отвечающей, возражающей, провоцирующей, доказывающей теоремы и выдвигающей гипотезы кинокамерой-сознанием. С этой парадоксальной особенностью образов кино, преобразующих смысловую картину мира в свой собственный управляемый элемент, следует особо считаться журналистам, обращающимся к мировоззренческим, социальным, духовным, функциям киномедиа.

В учебном пособии анализируется способность киноискусства самым непосредственным образом воздействовать на индивидуальное сознание, формировать мировоззрение человека. Особенностью его в отличие от музыки, драмы, поэзии, живописи является то, что оно полностью овладевает зрительским восприятием, а художественный образ надолго остается в памяти человека, навязывая ему стереотипы поведения в обществе. Поэтому кино относят к «горячим» средствам масс-медиа (М. Маклюэн).

В учебном пособии киноискусство рассматривается через призму социальной теории Никласа Лумана, который определял общество как систему коммуникаций. Киноискусство – одно из самых поздних, но уникальных видов коммуникации, Особая роль в киноискусстве принадлежит киномедиа, поскольку по масштабам охвата зрительской аудитории ему нет равных. Однако проблематика киномедиа как раздел киноведения до сего времени не изучалась в казахстанской системе образования. Поэтому появление такой учебной дисциплины и соответственно пособия по теме киномедиа, представленного Н. Санжар и Н. Рушановой, является значимым событием в образовательном пространстве Казахстана.

Учебное пособие «Введение в теорию киномедиа» состоит из четырех глав: ««Индустрия культуры» и общественное сознание: информирование или манипулирование», «Информационно-коммуникативные технологии воздействия на массовое сознание», «Социально-коммуникативные стратегии в телевизионной драматургии» и «Редактирование сценария в производстве продукции масс-медиа». В первых главах учебное пособие «Введение в теорию киномедиа» вводит читателя в мир «индустрии культуры», знакомит с разработками философов, культурологов, деятелей киноискусства в области коммуникаций. Они позволяют понять механизмы информационно-коммуникативных технологий воздействия кино и телевизионной драматургии на массовое сознание. Студентам очень важно понимать природу таких воздействий, поскольку с их помощью отдельные киномедиа разрушают у зрителей рациональное понимание событий и продуцируют структуры ми-

фологического, идеологизированного, тенденциозного, программируемого и т.д. мировосприятия. И эту опасность киномеда авторы пособия убедительно доносят до читателей.

Конечно же, не следует демонизировать современные информационно-коммуникативные технологии, поддерживая созданный отдельными исследователями массовых коммуникаций (а вместе с ними и многими политиками и журналистами) миф о наступлении эры тотальной медиакратии. У зрителя всегда есть возможность критической оценки кинопродукции в опоре на собственный здравый смысл и критическую рефлексию. Хотя телекиномеда продукция оказывает мощное влияние на формирование общественного мнения, но она не единственный фактор, который предопределяет его.

В первой главе учебного пособия анализируются теоретико-методологические основания коммуникации и коммуникативных практик в философско-культурологическом дискурсе. Функциональные и семантические аспекты общих и специфических коммуникативных практик, а также соответствующих особенностей современной массовой культуры рассмотрены авторами в творчестве французского кинорежиссера Ж.-Л. Годара, культуролога М. Кундеры, немецких философов Т. Адорно и М. Хоркхаймера.

Особое внимание авторы обращают на коммуникативные практики, разрабатываемые философией экзистенциализма (немецким философом П. Тиллихом, датским философом С. Киркегором), в том числе на деятельностные и смысловые аспекты коммуникативной культуры и коммуникативных практик в экзистенциальной психотерапии австрийского философа и психолога В. Франкла. Этот теоретический раздел представляет большую значимость для студентов творческих профессий, поскольку знакомство с основными философскими принципами, которые лежат в основе образного моделирования мира человеческого общения, позволит им глубже понять и осмыслить современные концепции коммуникации. Как свидетельствуют геополитические и культурно-цивилизационные разломы, пересекающие глобальный миропорядок, в настоящее время знание принципов коммуникативных практик имеет колоссальное значение не только для жизни отдельного человека, но и стран и даже континентов.

Во второй главе авторы освещают особенности влияния на общественное сознание средств массовой информации и коммуникации. Объектом внимания авторов становятся такие понятия как «пропаганда», «манипуляция», «информационные войны». Особое место уделено рассмотрению классификации серийных форм в творчестве известного итальянского культуролога У. Эко (retake, remake, серия, сага, интертекстуальный диалог), как одной из ключевых проблем современной социальной философии и социологии культуры.

В третьей главе рассмотрены социально-коммуникативные стратегии и технологии в телевизионной драматургии. На примерах американских, со-

ветских, а затем и российских сериаловавторами пособия «Введение в теорию киномедиа» показано, как «манипуляторы-кинодраматурги пытаются загнать мышление в привычную колею социальных стереотипов» [5, с. 59]. При этом, раскрывая особенности развития теледраматургии, авторам удалось проследить связь коммуникативно-культурного фактора с социально-исторической ситуацией. И это тоже очень важный аспект в обучении молодых специалистов, которые должны понимать зависимость развития средств массовой информации от особенностей эпохи.

Четвертая глава имеет особую значимость, поскольку является практически пошаговым пособием для начинающего кинодраматурга, которое учит его не только приемам литературного мастерства, но и умению проводить в жизнь свои творческие замыслы с помощью других участников кинематографа. Студентам дается полное, едва ли не хронометражное представление о подготовке и написании кино- и телесценария. Н. Санжар предоставляет для знакомства образец собственной заявки на литературный сценарий художественного фильма, что опять-таки дает обучающимся возможность получить цельное представление о всех этапах становления творческого замысла кинодраматурга.

Данное пособие имеет не только теоретическое, но и практическое значение для подготовки молодежи творческих профессий. Весьма ценным представляется, на наш взгляд, то, что реализация социально-коммуникативных стратегий и технологий в телевизионной драматургии показана на конкретных примерах из телешоу, телесериалов (например, американского сериала «Даллас», бразильских теленовелл «Рабыня Изаура», «Просто Мария», турецких телесериалов «Анне», «Однажды в Чукурова»), в том числе казахстанских. Авторы показывают «провалы» и «достижения» этих телесериалов, акцентируя внимание на использованных в них специфических приемах кино- и теледраматургии. Объектом критического анализа становится также и казахстанский телесериал самого Н. Санжара «Ангелочек», и это очень ценный момент, потому что слушатели на лекциях смогут задать кинодраматургу все интересующие их вопросы и получить ответы от самого автора сценария.

Несмотря на сложность и слабую разработанность комплекса теоретических проблем в сфере киномедиа, поднимаемых в рецензируемых учебных пособиях, их авторам удается донести до читателя философские, культурологические основания коммуникативных практик. Пособие «Введение в теорию киномедиа» успешно выполняет и другие поставленные задачи: «...показать будущим журналистам отдельные техники и технологии производства драматической продукции киномедиа в СМИ, обсудить и выяснить природу такого явления как кинематограф и его использование в современном информационном пространстве» [5, с. 3].

Во втором учебном пособии «Редактор киномедиа» на обширном эмпирическом материале раскрываются не только различные техники и технологии работы редактора киномедиа, но и дается философское осмысление концепции диалога, который является основой кинодраматургии. Очень важным для обучения молодежи искусству кинодиалога является то, что авторы пособия раскрывают его типичные ошибки в реальной практике кинодраматургии.

Переходя от теоретического осмысления проблем киномедиа к практическому применению полученных знаний, авторы выполняют методические и психолого-педагогические требования к учебному пособию. Процессу усвоения и закрепления студентами знаний и формируемых в процессе обучения общих и специальных компетенций способствует не только логически выверенное изложение содержания учебного материала, но и особая манера его подачи авторами учебного пособия. Раскрывая тот или иной аспект проблемы редакторской работы в киномедиа, они обращаются к студентам лично, ставят перед ними вопросы, как бы вовлекая их в совместное обсуждение.

В разделах учебного пособия «Редактор киномедиа» на широком теоретическом и эмпирическом материале авторы показывают специфику работы редактора киномедиа, начиная от создания заявочных документов до видов сценарной записи. Скрупулезно, шаг за шагом, авторы в деталях показывают работу редактора киномедиа с авторами и режиссерами. Практические советы облегчают слушателям задачу проникновения в процесс создания продукта киномедиа.

Авторы показали необходимость изучения молодыми специалистами трудов великих мастеров мировой философской и культурологической мысли: Т. Адорно, М. Хоркхаймера, В. Бенямина, У.Эко, М.М. Бахтина и др. Они рекомендованы в учебном пособии как первоисточники для чтения.

В структурном плане учебное пособие состоит из трех глав. В первой главе «Общие аспекты работы редактора киномедиа» авторы раскрывают особенности редакторской работы в кинематографе и на телевидении. Особое место уделяется умению молодых авторов строить диалог. С привлечением классиков мировой культурологической мысли диалог и его формы рассматриваются как метод поиска и обоснования новой истины. Полезным для читателей в методическом плане является рассмотрение видов сценарной записи.

Во второй главе «Работа редактора киномедиа с авторами» на примерах всемирно известных телесериалов авторами анализируются особенности сценарного творчества на ТВ. Рассматривая принципиальное отличие высокого искусства и массовой культуры, авторы демонстрируют приемы манипулятивного воздействия на сознание зрителей в масс-культуре. Весьма полезным для понимания особенностей работы редактора киномедиа является анализ авторами «движущегося драматического центра», объединяющего все

действия на съёмочной площадке. Приведем пример его объяснения авторами пособия «Редактор киномедиа»: «В этой связи приведу замечательный пример из популярного турецкого сериала «Сулейман великолепный». Там автор мастерски раскручивает из серии в серию центральный конфликт, но не завершает его. Герои любят, ненавидят, дружат между собой, травят ядом, обливают кислотой, но все это не создает окончания центрального конфликта. Все это остается неразрешенным и тогда в центральном противостоянии героев возникают новые мини-конфликты, как следствие центрального. Образно объясню так: герои выходят на драматический поединок без сабель и шпаг. У них в руках будут перочинные ножички. Нанося друг другу не смертельные раны, от которых кровь будет литься ручьями, герои останутся в живых, и они будут продолжать свою борьбу. Заливая полученные порезы, вновь будут сходить в новых битвах и получать следующие раны, а старые за это время успеют зарубцеваться. Таким образом, центральный конфликт будет каждый раз выходить на новые и новые уровни противостояния. Вот что такое движущийся драматический центр сериала. Это битва на перочинных ножичках!» [6, с. 43].

В третьей главе «Работа редактора киномедиа с режиссерами» авторы анализируют проблемы, которые возникают в процессе подготовки киномедиа продукции, начиная с уточнения идейно-художественного замысла произведения до поисков талантливых актеров и съёмочной площадки.

Практическая значимость учебного пособия для формирования профессиональных компетенций не вызывает сомнения. Перед студентами раскрывается многоаспектное содержание творчества редактора киномедиа в процессе производства драматургической продукции, открываются секреты профессии, показывается, какими знаниями и навыками должен обладать редактор киномедиа. Большой личный опыт разработки продукции киномедиа позволяет авторам сформулировать азы профессионального мастерства редактора киномедиа и внести достойный вклад в подготовку необходимой и востребованной в стране специальности.

Заканчивая обзор учебных пособий, отметим, что они подготовлены в соответствии с государственным общеобразовательным стандартом высшего образования Республики Казахстан и отвечают потребностям современной, широко внедряемой предметной системы обучения. Поэтому мы предлагаем авторам продолжить работу в этом направлении. В частности, можно подготовить хрестоматию к учебным пособиям с текстами классиков культурологии и искусствоведения, относящихся к киномедиа, а также «банк киномедиа», который может быть использован в качестве демонстрационных материалов в лекциях.

Список литературы

- 1 Прохоров Е.П. Региональная пресса в информационном пространстве России // <http://www.inguk.ru/RegionProch.htm>.
- 2 Мамардашвили М. Метафизика Арто // *Арто А. Театр и его двойник: Манифесты. Драматургия. Лекции. Философия театра.* – СПб.; М.: Симпозиум, 2000.– С. 329-346.
- 3 Делёз Ж. Кино. – М.: Ад Маргинем, 2004. – 622 с.
- 4 Ямпольский М. «Сквозь тусклое стекло»: 20 глав о неопределенности. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 688 с.
- 5 Санжар Н., Рушанова Н. Введение в теорию киномедиа: учебное пособие для вузов. LAP LAMBERT AcademicPublishingLambert, 2022. – 117 с.
- 6 Санжар Н., Рушанова Н. Редактор киномедиа: учебное пособие для вузов. LAP LAMBERT AcademicPublishingLambert, 2022. – 72 с.

Transliteration

- 1 Prokhorov E.P. Regional'nayapressa v informatsionnom prostranstve Rossii [Regional Press in the Information Space of Russia] // <http://www.inguk.ru/RegionProch.htm>.
- 2 Mamardashvili M. Metafizika Arto [Artaud's Metaphysics]. Artaud A. Teatr i ego dvojniki: Manifesty. Dramaturgiya. Lektsii. Filosofiyateatra.– St. Petersburg.; Moscow: Symposium, 2000. – P. 329-346.
- 3 Deleuze J. Kino [Cinema]. – Moscow: Ad Marginem, 2004. – 622 p.
- 4 Yampolsky M. «Skvoz' tuskloesteklo»: 20 glav o neopredelennosti. [“Through a Dim Glass”: 20 Chapters on Uncertainty]. – Moscow: Novoeliteraturnoeobozrenie, 2010. – 688 p.
- 5 Sanzhar N., Arushanova N. Vvedenie v teoriyukinomedii: uchebnoe posobie dlya vuzov. [Introduction to the Theory of Cinema-Media: a Textbook for Universities]. – Academic publishing house of LAP LAMBERT Lambert, 2022. – 117 p.
- 6 Sanzhar N., Rushanova N. Redaktor kinomedii: uchebnoe posobie dlya vuzov. [Editor of Cinema-Media: a Textbook for Universities]. – Academic publishing house of LAP LAMBERT Lambert, 2022. – 72 p.

Құрғанская В.Д., Дунаев В.Ю., Абрахматова Г.А.

Философиялық-дүниетанымдық дайындық туралы медиа-журналистер. Оқу құралдарына шолу: Санжар Н., Рушанова Н. киномедиа теориясына кіріспе: жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы; Санжар Н., Рушанова Н. киномедиа редакторы: жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы

Аңдатпа. Санжар Н., Рушанова Н. «Киномедиа теориясына кіріспе» және «Киномедиа редакторы» Оқу құралдары Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесіндегі университеттердің шығармашылық факультеттерінің студенттері мен магистранттарына арналған. Екі Нұсқаулық 2022 жылы жарық көрді және бір-бірімен тығыз байланысты.

Бірінші кітапта үлкен тарихи-мәдени материалда теориялық тұрғыдан «мәдениет индустриясының», заманауи ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың адамдардың дүниетанымына әсер ету формалары көрсетілген, телевизиялық драматургиядағы әлеуметтік-коммуникативтік стратегиялардың ерекшеліктері қарастырылған. Екінші кітапта ТВ-да және кино өндірісінде үлкен жұмыс өтілі бар оқу құралының авторлары студенттермен драмалық өнімдерді, атап айтқанда, бұқаралық ақпарат құралдарына арналған сценарийлерді дайындаудағы практикалық дағдыларымен бөліседі, оларды редактордың авторлармен және режиссерлермен жұмыс істеу әдістері мен әдістерімен таныстырады.

Түйін сөздер: ұлттық медиа-кеңістік, журналистика, коммуникация, сөз бостандығы, философиялық-дүниетанымдық дайындық

Kurganskaya V., Dunaev V., Abrahmatova G.

About Philosophical and Ideological Training of Media Journalists. Review of Textbooks: Sanzhar N., Ruzanova N. Introduction to the Theory of Cinema Media: Textbook for Universities; Sanzhar N., Rushanova N. Editor of Film Media: Textbook for Universities

Abstract. Textbooks Sanzhar N., Rushanova N. “Introduction to the theory of cinema-media” and “Editor of cinema-media” are prepared for students and undergraduates of creative faculties of universities in the system of higher education of the Republic of Kazakhstan. Both manuals were published in 2022 and have a close correlation between them.

In the first book, the forms of influence of the “culture industry”, modern information and communication technologies on people’s worldview are shown in a theoretical perspective on a large historical and cultural material, the features of social and communicative strategies in television dramaturgy are considered. In the second book, the authors of the textbook, who have extensive experience working on TV and in film production, share with students practical skills in preparing dramatic products, in particular scripts for mass media, introduce them to the methods and techniques of the editor’s work with authors and directors.

Key words: national media-space, journalism, communications, freedom of speech, philosophical and ideological training

УВАЖАЕМАЯ ГАЛИЯ КУРМАНГАЛИЕВНА!

ЮБИЛЕЙНЫЕ ДАТЫ

От всей нашей большой коллективной души поздравляем Вас с прекрасным юбилеем!

Вся Ваша научная жизнь связана с нашим институтом, в котором вы прошли славный путь от молодого специалиста до выдающегося ученого, чей вклад в науку отмечен не только казахстанским, но и мировым научным сообществом. Вы стояли у истоков казахстанского фарабиеведения, став автором и соавтором множества трудов, раскрывших новые грани творчества знаменитого философа. Неоценим ваш труд, который Вы вложили в подготовку и издание трудов в рамках государственной программы «Культурное наследие» и серии «Казахская философия с древнейших времен и до наших дней» (в 20-ти томах).

Ваш юбилей является приятным поводом отметить колоссальную работу, которую Вы проводите как ученый и преподаватель, как главный редактор журнала «Аль-Фараби». Под Вашим руководством наш журнал стал ведущим философским изданием в республике, Вы вывели его на международную арену.

Вы руководили авторскими коллективами научно-исследовательских проектов и программ, результаты которых высоко оценены экспертным сообществом. Результатом ваших научных поисков стали более 200 публикаций по истории восточной, казахской философии, по исследованию проблем современного модернизирующегося Казахстана.

Вы каким-то чудом совмещаете эту разностороннюю работу, причем делаете ее превосходно. Это, бесспорно, признак научного и организационного таланта.

Высокая оценка Вашего труда нашла свое отражение во множестве государственных наград, демонстрирующих значимость Вашего научного потенциала. Вы прекрасный, востребованный педагог, курсы которого всегда вызывают интерес и уважение студентов.

Вы снискали огромное уважение и авторитет в философском сообществе в Казахстане и за рубежом. Это не удивительно: Вы один из наиболее активных участников философской работы на пространстве Евразии. Мы благодарны за Вашу постоянную нацеленность на установление и развитие научных контактов с коллегами из других стран. Благодаря таким, как Вы, нас знают и ценят в зарубежных философских кругах.

Галия Курмангалиевна, мы Вас очень любим, ценим не только Ваш научный труд, но и ваше доброе отношение, вашу помощь и советы, особенно молодым ученым. Нельзя не отметить, что Ваша жизнь является примером служения обществу и коллективу.

Разрешите пожелать Вам в столь знаменательный день крепкого здоровья, дальнейших успехов и долголетия на ниве научного творчества и преподавательской деятельности! Примите наши искренние поздравления с Вашим юбилеем и пожелания здоровья и благополучия!

Редколлегия журнала

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Абдрасилов Турганбай Курманбаевич – доцент Международного университета туризма и гостеприимства, PhD

Абрахматова Гульнара Абрайкуловна – доцент Алматинского университета энергетики и связи, кандидат философских наук

Алианов Рахман Алианович – Ректор университета «Туран», доктор экономических наук, профессор

Байтенова Нагима Жаулыбаевна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор

Барлыбаева Гаухар Гинаядовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник Центра философии, доктор философских наук

Бекенова Жұмагүл Нұрдаулетқызы – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Болысбаев Дәулетхан Сейтмаханұлы – М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті Мәдениет және өнер факультетінің кафедра менгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, доцент

Бөрібеков Оңласын Сеитжаппарұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық институтының PhD докторанты

Дунаев Владимир Юрьевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор философских наук, профессор

Жолдубаева Ажар Куанышбековна – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, доктор философских наук, профессор

Джумасейтова Асель Кенесовна – Казахстанско-Британский технический университет, PhD, ассоциированный профессор

Карибаев Олжас Омарұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық институтының аға оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Кельдинова Айман Бауржановна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Курганская Валентина Дмитриевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник Центра политических исследований, доктор философских наук, профессор

Кызылжык Абдулла – Стамбул университеті, «Әл-Фараби» Еуразия зерттеу орталығының директоры PhD, профессор

Қалдыбай Қайнар Қалдыбайұлы – доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, Факультет социальных и гуманитарных наук, PhD

Қоңырбаева Күлсия Мағражқызы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты

Мұсабекова Гаухар Құрманбекқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Философия және саясаттану кафедрасының аға оқытушысы

Нурматов Жахангир Ешбайевич – Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, PhD

Нусипова Гульнара Игенбаевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, ведущий научный сотрудник Центра философии, PhD

Нұрмұратов Серік Есентайұлы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, философия орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор

Оралбек Қанат – С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің PhD докторанты

Риккардо Пелиццо – *Johns Hopkins University* – Назарбеков университет заместитель декана по академическим вопросам Высшей школы государственной политики, PhD, Associate Professor

Сағиқызы Аяжан – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының докторы, профессор

Сапашиев Ораз – Преподаватель кафедры современных тюркских языков Стамбульский университет, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор

Сариева Альбина Тельмановна – Казахский национальный университет им. аль-Фараби, PhD докторант

Сәбитқызы Асем – Старший преподаватель кафедры политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая, PhD

Таирова Багила Лесбекқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті Философия және саясаттану кафедрасы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Темирбаев Талгат Тулюбаевич – ассоциированный профессор кафедры религиоведения Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, PhD

Темирбаева Айгерим Алматқызы – преподаватель кафедры философии КазНУ им. Аль-Фараби, PhD докторант

Хаван Айдынгүл – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант

Шайдулина Дарья Рустамовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, научный сотрудник Центра философии, магистр гуманитарных наук

OUR AUTHORS

Abdrassilov Turganbay – Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD

Abrahamatova Gulnara – Associate Professor, Almaty University of Energy and Communications, Candidate of Philosophy

Alshanov Rakhman – Rector of «Turan» University, doctor of economic sciences, professor

Baitenova Nagima – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Barlybaeva Gaukhar – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher of the Philosophy Center, Doctor of Philosophical Sciences

Bekenova Zhumagul – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Dunaev Vladimir – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Jumasseitova Assel – Kazakh-British technical university, PhD, Associate Professor

Kaldybay Kainar – Associate Professor Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD

Karibaev Olzhas – Abay Kazakh National Pedagogical University, Lecturer at the Department of Political Science and Social and Philosophical Disciplines, Master of Arts

Keldinova Aiman – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Khavan Aidyngul – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Kizilcik Abdullah – Istanbul University, «Farabi» Eurasian Studies Practice and Research Center director, PhD, Professor (Turkey)

Konyrbayeva Kulsiya – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Leading Researcher of the Philosophy Center, Candidate of Philosophical Sciences

Kurganskaya Valentina – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher of Center for Political Studies, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Musabekova Gaukhar – Senior lecturer Taraz regional university named after M. H. Dulati Department of Philosophy and political science

Nurmatov Zhakhangir – Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD

Nurmuratov Serik – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Director of the Philosophy Center, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Nussipova Gulnara – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Leading Researcher of the Philosophy Center, PhD

Oralbek Kanat – S. Amanzholov East Kazakhstan University. PhD student

Pelizzo Riccardo – *Johns Hopkins University* – Nazarbayev University. Deputy Dean for Academic Affairs of the Graduate School of Public Policy, PhD, Associate Professor

Sabitkyzy Assem – Senior Lecturer, Department of Political Science and Social and Philosophical Disciplines, Abay Kazakh National Pedagogical University, PhD

Sagikyzy Ayazhan – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Chief Researcher of the Philosophy Center, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Sapashev Oraz – Lecturer in the Department of Modern Turkic Languages Istanbul University, Candidate of Philology Sciences, Associate Professor

Sariyeva Albina – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Shaidulina Darya – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Scientific Researcher of the Philosophy Center, Master of Arts

Tairova Bagila – Taraz regional university named after M. H. Dulati Department of Philosophy and political science, Candidate of Philosophical Sciences, Associate professor

Temirbayev Talgat – Associate professor Department of Religious Studies, Egyptian university of Islamic culture Nur-Mubarak, PhD

Temirbayeva Aigerim – Lecturer Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National university, PhD student

Zholdubayeva Azhar – Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

CONTENT

RELIGION IN SOCIO-CULTURAL CONTEXTS OF MODERNITY

Kaldybay K., Abdrassilov T., Nurmatov Zh.

The Role of Jadids Inawakening the National Consciousness Among the Central Asian People.....3

Temirbayev T., Temirbayeva A.

Digital Landscape of Contemporary Sufi Groups in Kazakhstan.....17

Alshanov R.

Zoroastrianism: a Schism, Turan's Separation From Tengrism.....28

Shaidulina D.

Digital Apps in the Context of Digitalization of Religion.....39

Baitenova N., Kizilcik A.H., Khavan A.

About Prophets and Messengers in the Treatise of Abu Nasr Al-Farabi "Min Al-Asilati Al-Lamiatiwa Al-Azhuibatial-Jami'ati".....50

CULTURE. VALUES AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

Sabitkyzy A., Sapashev O.

The Formation of a Tolerant Personality is the Main Task Of Education.....63

Sariyeva A., Jumasseitova A., Zholdubayeva A.

The Role of Distance Education in the Modern Cultural and Information Space.....75

Buribekov O., Nurmuratov S., Bolysbaev D., Karibaev O.

Features of Socio-Cultural Analysis of the Phenomenon of Multimedia in the Modern Information Space.....87

KAZAKH PHILOSOPHY IN THE STREAM OF HISTORY

Barlybayeva G., Nussipova G., Keldinova A.

The Phenomenon of Justice in Kazakh Philosophical Thought.....98

Tairova B., Musabekova G., Bekenova Zh.

National Ideology and Kazakh Worldview.....109

KAZAKHSTAN: POLITICAL REALITIES OF MODERN TIME

Riccardo Pelizzo

Static and Dynamic Properties of the Kazakhstani Party System.....122

PERSONALITY. SPIRITUALITY AND VALUES OF HUMAN LIFE

Sagikyzy A., Konyrbayeva K., Oralbek K.

The Problem of the Whole Man.....134

REVIEWS

Kurganskaya V., Dunaev V., Abrahmatova G.

About Philosophical and Ideological Training of Media Journalists. Review
of Textbooks: Sanzhar N., Ruzanova N. Introduction to the Theory of
Cinema Media: Textbook For Universities; Sanzhar N., Rushanova N.

Editor of Film Media: Textbook for Universities.....146

ANNIVERSARY DATES

Galiya Kurmangalieвна is 70 years old!.....158

Our authors.....160

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Сағиқызы Аяжан, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану, дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Нүсінова Гүлнар Игенбайқызы, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Әмребаев Айдар Молдашұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан); **Азербайев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан); **Бижанов Ақан Құсайынұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынұнов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан); **Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Сатершинов Бақытжан Меңдібекұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Дінтану орталығының директоры, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Нысанбаев Әбдімәлік, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Сейдуманов Серік Тұрарұлы**, ҚР ҰҒА академигі, төраға орынбасары (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санаи**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РФА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Тозусакоев Осмон Асанқулович**, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, философия ғылымдарының докторы (Бишкек қ., Қырғызстан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Бюлент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, Мирзо Улугбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эшмент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын.

Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін. Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Теруге 21.06.2023 ж. берілді. Басуға 26.06.2023 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100/16. Есепті баспа табағы 10,5.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор Сағиқызы Аяжан, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель редактора Нурмуратов Серик Есентаевич, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный секретарь Нуситова Гульнар Игенбаевна, PhD, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); **Амребаев Айдар Молдашев**, директор Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат философских наук, (г. Алматы, Казахстан); **Азербает Аслан Дыбысбекович**, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); **Бижанов Ахан Хусаинович**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); **Кадыржанов Рустем Казахбаевич**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); **Качеев Денис Анатольевич**, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); **Курмангалиева Галия Курмангалиевна**, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук (г. Алматы, Казахстан); **Масалимова Алия Рымгазиевна**, декан факультета философии и политологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); **Сатеришинов Бахытжан Менлибекович**, директор Центра религиоведения Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаев Абдумалик, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); **Сейдуманов Серик Турарович**, академик НАН РК, зам. председателя (г. Алматы, Казахстан); **Кныш Александр**, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); **Мехди Санаи**, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); **Тогусаков Осмон Асанкулович**, член-корреспондент НАН КР, доктор философских наук (г. Бишкек, Кыргызстан); **Хейл Генри**, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); **Шынай Биолент**, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); **Фэн Юйцзянь**, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); **Эшмент Беата**, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения»

Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.

Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: **Ж. Рахметова**

Сдано в набор 21.06.2023 г. Подписано в печать 26.06.2023 г.
Формат 70x100¹/₁₆. Уч.изд.л. 10,5.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor Sagikyzy Ayazhan, Doctor of Philosophical, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*),

Deputy Editor Nurmuratov Serik, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

Executive Secretary Nusipova Gulnar, PhD, Leading Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophy, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Amrebayev Aydar**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Political Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Azerbayev Aslan**, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (*Nur-Sultan, Kazakhstan*); **Bizhanov Akhan**, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kadyrzhanov Rustem**, Doctor of Philosophy, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Kacheev Denis**, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (*Kostanay, Kazakhstan*); **Kurmangaliyeva Galiya**, Doctor of Philosophy, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*); **Masalimova Aliya**, Doctor of Philosophy, Professor, Dean of the Faculty of Philosophy and Political Science of the al-Farabi KazNU (*Almaty, Kazakhstan*); **Satershinov Bakhytzhhan**, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Religious Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (*Almaty, Kazakhstan*).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Nysanbaev Abdumalik, Academician of the RK NAS, Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), Seidumanov Serik, Academician of the RK NAS, Deputy Chairman (*Almaty, Kazakhstan*), **Knysh Alexander**, Professor of Michigan University (*Ann Arbor, USA*), **Lazarevich Anatoly Arkadievich**, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (*Minsk, Belarus*); **Mehdi Sanai**, Professor of Tehran University (*Tehran, Iran*); **Smirnov Andrey Vadimovich**, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (*Moscow, Russia*), **Mammadzade Ilham Ramiz oglu**, Doctor of Philosophy, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (*Baku, Azerbaijan*); **Togusakov Osmon Asankulovich**, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (*Bishkek, Kyrgyzstan*), **Hale Henry**, Professor of George Washington University (*Washington, USA*), **Shynay Bulent**, Professor of the University of Bursa (*Bursa, Turkey*); **Shermukhamedova Niginahon Arslonovna**, Doctor of Philosophy, Professor of Ulugbek NUU named (*Tashkent, Uzbekistan*); **Feng Yujun**, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (*Shanghai, China*); **Eschment Beata**, professor at the Humboldt University (*Berlin, Germany*).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management

«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»

of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.

Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability of information in the submissions.

design and layout: **Zh. Rakhmetova**

Passed to the set on 21.06.2023. Signed in print on 26.06.2023.

The format is 70x100/16. Found.edit.page 10,5.